

**TÜRKMENISTAN YLYMLAR AKADEMIÝSY
Ş. BATYROW ADYNDAKY TARYH INSTITUTY**

**EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETIN İN TARYHY
(XIX-XX aa.)**

OWNUK, Hangeldi

II Том

Диссертация по
исторических наук

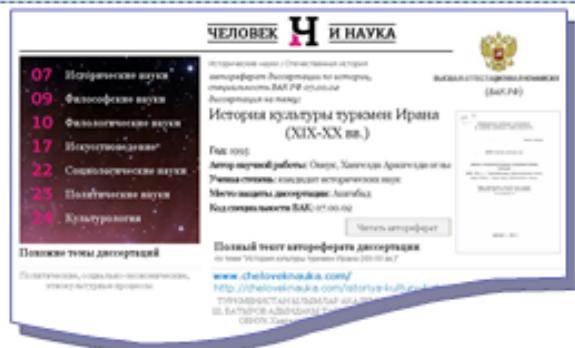
Ylmy ýolbaşy:
Annanepesow M.

Dissertasiýnny
awtoreferaty 1995-nji
ýylyň "10" Noýabr. – da,
Yokary Attestassion
Kommissiya iberildi.

Гос. Почта: РГб 0.1

**(XIX-XX AA. TÜRKMENISTANYŇ GARASSYLYGYNA
ÇENLİ)**

Hünäri: 07.00.02 – WATAN TARYHY (Türkmenistanyň
Taryhy)

Taryh ylymlarynyň kandidaty dien alymlyk
derejesini almak üçin ýazylan

DISSERTASSIÝA

15 Dekabr - 1995

Заказ № 1052

Тираж 100

Индивидуальное предприятие «ГАРЛАВАЧ»
744012 г. Ашгабат, ул. Советских пограничников, 92й

AŞGABAT - 1995

GARLAWAÇ

I BÖLÜM

TÜRKMENISTAN YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ

Ş. BATYROW ADYNDAKY TARYH INSTITUTY

OBNUK, Хангелди Аразгелди оглы

OWNUK, Hangeldi Arazgeldi ogly

“EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETINIŇ TARYHY”

(XIX - XX asyrlar - Türkmenistanyň garaşsyzlygyna çenli)

(Taryh ylymlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesini almak üçin dissertatsion iş)

Ylmy ýolbaşçy :

Taryh ylymlarynyň doktry professor:

Myrat ANNANEPESSOW

MAZMUNLAR:

“EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIYETINIŇ TARYHY(XIX-XX aa.)”

ady bilen 1995-nji ýyl goralan dissertasiýon iş: ..... Sah.

Original awtoreferatyň düzündäki berilen metn esasynda: ..... sah.

GİRİŞ.....sah.

I BAP: XIX – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDAKY TÜRKMEN EDEBIÝATYNYŇ TARYHY .....

Etrek – Gürgen türkmenleri babatda Eýran, Hywa we Russiá döwletleriniň ekspansiýasynyň güýçlenmegi: .....sah

Günorta – Günbatar türkmenleriniň XIX – XX asyrlaryň sepgidindäki edebiýaty: ..... sah

II BAP: EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ 2-nji JAHAN URŞUNDAN SOŇKY EDEBIÝATY .....sah

1. Eýran türkmenleriniň syýasy ýagdaýy;
2. Házirki zaman edebi protsesi;
- a). Durmuş bilen ylalaşmaýan mazmunly eserler;
- b). Durmuş bilen ylalaşýan mazmunly eserler;
- c). Durmuşy ündeýän mazmunly eserler)

III BAP: EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ EDEBIÝATY, DILI, ÝAZU we SAZ-SUNGATY MEDENIÝETI 4

1. Şahyrçylyk ýolynyň taryhy gözbaşy (köki);
  2. Eýranyň gadymy çeşmeleriniň Magtymgulyňň döredijiligine täsiri;
  3. Házirki döwür şahyrçylyk ýolunda “Ak goşgy”;
  4. Dil we ýazuw medeniýeti ;
  5. Eýran türkmenleriniň saz – sungatynyň gözbaşy;
- Dissertasiýanynyň «ANNOTASIÝASY»**

IV: HETIJE; 5

Edebiýat we çeşmeler ;.....

“ЕÝРАН ТÜРКМЕНЛЕРИНІҢ МЕДЕНИЙЕТИНІҢ ТARYHY(XIX-XX аа.)”

ady bilen 1995-nji ýyl goralan dissertasiýon iş

Dr. Ownuk, H.: Şu iş Türkmenistan Ylymlar Akademiyasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynda doktorlyk dissertasiýalaryny goramak boýunça ýöriteleşdirilen Sowetiň Mejlisinde goralýar. "VAK-BAK-ËAK-ÝAK ("Высшая Аттестационная Комиссия" ýa-da, "Ýokary Attestassýon Kommissiýa")"-dan berilen iş hünäri Kodi (şifiri): 07.00.02.

İş 1991-nji ýyldan başlanyp, 1995-njy ýylyň Dekabr aýynyň II ýarymynda, Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasynyň Taryh Institutynyň, ýöriteleşdirilen Ýokary Ylmy Sowetiniň agzalary, hormatly jenaplar:

- Türkmenistanyň akademigi professor Myrat Annanepesowiň ylmy ýolbaşçylygynda,

Tükmenistanyň ylymlar Akademyasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynyň direktori hem Türkmenistan Ylymlar Akademiyasynyň Habarçy (корреспондент) agzasy, Atamammedov Nury Weliyewiçing direktorlig hem ýobaşçylygynda,

-Türkmenistanyň Bilim Ministery we Türkmenistan Ylymlar Akademyasynyň Ýokary Attestatsion Komissiyasynyň ýolbaşçy agzasy Karaýew¹ Erjepdurdy Karaýewiçiň alyp barmagynda,

- Resmi opponentler:

- Uzbegistan SSR-iň Ylymlar akademiyasynyň Taryh Institutyndan, taryh ylymlarynyň doktory hem Türkmenistan Ylymlar akademiyasynyň akademigi, professor Jykyýew, Ata Jykyýewiç,

- Türkmenistan Ylymlar akalemiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we Edebiýat Institutynidan filologiya ylymlarynyň kandidaty Nurbadow, Kasym,

... we Türkmenistanyň Ylymlar akademiyasynyň Ýokary Ylmy Sowetiniň agzalary hem-de, ýörite syn beriji daşky gurama hökmünde: Magtymguly adyndaky Türkmen

¹. **КАРАЕВ Реджеппурды - [..1936 - ...]** - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского велаята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯИЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

Döwlet uniwersitetiniň “Türkmenistan Taryhy kafederasy”, şeýle hem beýleki alymlar;

-Türkmenistanyň filologiyá we edebiýat ylymlarynyň professory Nurmuhammet Aşyrpur Meredow,

-Eýran Türkmenleriniň milli-dini ýolbaşçysy Welimuhammet ahun Arzaneş, hem-de, geljekde doly habaryny beriljek beýleki çagyrylan alymlar we mihmanlaryň çykyşlary hem huzurlarynda;

-Türkmenistan Ylymlar akademyýasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynyň ylmy işgäri saýskatel Hangeldi Ownuk Arazgeldi ogly tarapyndan ylymlaryň kandidaty diýen alymlyk derejesini almak üçin goraldy.

İş Türkmenistan Ylymlar akademyýasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynyň doktorlyk dissertassiýalaryny goramak boýunça ýöriteleşdirilen sowetiniň mejlisinde goralýar.

Adresi: 744000, Aşgabat ş., Görogly köç., 15.

Dissertassiýa bilen Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Merkezi ylmy kitaphanasыnda tanyşmak bolar.

Dissertassiýnyň awtoreferaty 1995-nji ýylyň “10” Noýabr. – da, Ýokary Attestassion Kommissiýa iberildi.²

TÜRKMENISTAN YLYMLAR AKADEMIÝASY

AŞGABAT – 1995 ýyl.

---

². Гос. почта: РГ6 0Л

Original awtoreferatyň düzündäki berilen metn esasynda:

Iş Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynda ýerine ýetirildi.

Ylmy ýolbaşçylar:

Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň akademigi, professor **Annanepesow Myrat Annanepesowiç**,

Resmi opponentler:

Taryh ylymlarynyň doktry, Türkmenistan ylymlar Akademiýasynyň Akademigi, **Jikiew Ata Jikiewiç**

Filologiya ylymlarynyň kandidaty **Kasym Nurbadow**

Ýörite syn beriji daşky gurama – Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet Uniwersitetiniň “**Türkmenistan Taryhy kafederasy**”,

Iş 1995 – nji ýylyň “II – nji ýarymynda” sagat “15.00” – da,

Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Ş. Batyrow adyndaky Taryh Institutynyň doktorlyk dissertatsiýalaryny goramak boýunça ýöriteleşdirilen Sowetiniň mejlisinde goralýar.

Adres: 74400, Aşgabat ş., Gogol köç., 15.³

Dissertatsiya bilen Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň merkezi kitaşhanasynda tanyşmak bolar.

Awtoreferat 1995-nji ýylyň “10” noýabr – iberildi.

Ýöriteleşdirilen sowetiň alym sekterty,

Taryh ylymlarynyň kandidaty _____ gol(K...) G. A. GARAJAÝEWA

---

³. Şu köçämiziň ady Sowet döwrüde “Gogol” soň “Görogly”, Türkmenistan Bitaraplyk statusyny alynandan beýlak, “Bitaraplyk 15” bolup galdy.

G I R I Ş

Öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşünden we taryhy wakalaryň içinden alyp gaýdan däp-dessurlar her halkyň durmuşynda, gylyk-häsiýetine psihologiyasyna görä, emele gelipdir. Şeýle aýratynlyk eýran türkmenlerine hem özboluşly häsiýetde degişli bolup, bu türkmenleriň hem özüne mahsus bolan ruhy medeniýeti bardyr.

XIX asyr türkmen halkynyň ruhy medeniýeti we edebiýaty ondan öňki türkmen medeniýetiniň dowamydyr. Onuň mazmunydyr formasyndaky aýry-aýry alamatlar bu asyrda döräp kemala geldi. XIX asyrdaky türkmen halkynyň ruhy medeniýet we edebiýat özüniň taryhlygy hem anyklygy bilen tapawutlanýar. Jemgyýetde, durmuşda bolan özgerişler ruhy medeniýetde özboluşly aýratynlyga eýe boldy. Ruhy medeniýete anyk göz ýetirmek üçin, ilkinji nobatda şol döwürdäki türkmenleriň ýaşan ýerlerine, döwletara araçáklerine gysga ekskurs etmek gerek.

“XIX asyrda türkmenleriň eýelän ýurt-meýdanlary günbatarda: Hazar deňizi, günortada: Gürgen derýasynyň ileri meýdanlary şeýle hem Köpetdag hem Parapamyz dag gerişleri, gündogarda: Amyderýanyň sag kenaryndaky çöllükler we sähralar, şeýle hem Horezm etraplary, garagalpak we özbek raýonlary, Demirgazykda: Üst ýurt we onuň demirgazyk kerti bilen çäklenýärdi”.⁴

“Etregiň gündogar territoriýasynda ýerleşen Deşdi Gürgen (Türkmensähra) ilerde Elbrus daglyklarynyň jeňnellik eteklerine çenli (Elbrus daglarynyň gündogar ujy) dowam edip, gündogar serhedi bolsa Horasanyň daglyklaryna çenli baryp ýetyär. Eýrandaky türkmen welaýatlary bolsa Horasan welaýatynyň Goçan, Bižnurt we Sarahs raýonlaryndaky günbatar-demirgazyk daglyk we düzлüklerinde şeýle hem Mazenderan welaýatynyň gündogarynda ýerleşen Deşti Gürgeniň (Türkmensähra) territoriýalarynda ýerleşýär. Munuň meýdany 20 müň kwadrat kilometre barabardyr. Eýranda esasan ýomutlar, gökleňler, tekeler we nohurlar ýasaýarlar. Ýomutlar, esasan, Türkmensährada, ýagny Kaspi deňziniň gündogar kenaryndan başlap, Kümmetkowus we onuň demirgazyk etraby bolan Marawdepe we Gazangaýa çenli aralykda ýasaýarlar. Ýomutlar Japarbaý we atabaý diýen iki

---

1.Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom, 2-k., A.: 1960, 7 sah.

bölege bölünýärler”.⁵ “Biziň elimizdäki maglumatlara görä, häzirki döwürde Eýranda 1,5 million türkmen ýasaýar.”⁶

1871-nji, 1881-nji ýyllarda Rus-Eýran çaknyşyklarynyň netijesine Eýranda Gajarlar dinastiýasynyň patyşalary bilen russiya patyşalarynyň arasynda serhet çekmek meselesinde şertnamalar emele gelýär. Şol esasda “Türkmençaý”, “Gülistan”, “Ahal-Teke”, we “Güljemal han” ady bilen atlandyrylan şertnamalarda Eýran patyşalygy bilen rus patyşalygynyň arasyndaky serhetleri anyklamak we çekmek taýýar edilýär. Häzirki özbaşdak türkmenistan bilen serhetden aňyrky Türkmensähranyň demirgazyk serhetleri hem şol şertnama esasynda taýýar edilen araçäk bolup galýar. Soň rus patyşalygy ýykylyp, SSSR döredilenden soňra hem bu araçäk önküliginde galypdyr.

Görnüp duran faktlar boýunça türkmenler (Türkmenistan) bilen Eýran patyşalygynyň araçägi häzirki Etrek derýasy däl-de, eýsem ondan 70 kilometr ilerde Gürgen derýasyndan-da aňyrdaky Garasuw derýasynyň aňry çäkleridir. Ýazyjy Walentin Rybin “Horezmiň ýedi çöli” atly eserinde: “Eýran bilen türkmenleriň serhedi bolan “Garasuw” derýasynyň gyralarynda uly derýa döräpdir” diýip, türkmenleriň tebigy serhedi dogrusynda anyk maglumat berýär.⁷

Rus syýahatçysy G.S.Karelin 1839-njy ýylda bu barada şeýle ýazdy: “Türkmenleriň ýomut taýpasy Garasuw, Gürgen we Etrek derýalarynyň suwlary bilen suwarylýan hasylly ýerlerde oturýarlar. Garasuw derýasy ýomutlary Eýrandan bölyär, astrabatlylar hem ony hakyky araçäk hasap edýärler. Sebäbi Garasuwyň sag kenarynda ýekeje-de pars obasy ýok.⁸ Emma Eýran patyşalary iňlisleriň goldamagy bilen serhedi Etrekden çekmegini başardı.

2. Käsrayýan N. wä Arşı Z., “Eýran türkmenleri ”, “Sekge ” neşriýaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.

۲. کسرائیان ن. و عرشی ز., "ترکمنهای ایران", انتشارات "سگه", تهران - ۱۹۹۱ م.، ص. ۲۵

3. Логашова Б., “Туркмени Ирана”, “Туркменистан сегодня”, № 3, Ашхабад – 1992 г. (статья).

* (Bibi Rabia Logashova, The author of the book "Iranian Turkmens" translated Quiros (Sayros) Izadi; Hussein Tahvili-Original: Russian language - Publication of "knowledge", Moscow - 1976. During the occupation, the author of these lines (1992), during their presence of the Institute, she had met for some time in the lectures, and the latest in the company's achievements were the subject of his research notes (years 1990-1994).).

4. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад-1991 г., Р.И.П.О., с.7

5. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г., с. 304

1924-nji ýylda ilkinji gezek Eýran türkmenleriniň ähli taýpa-tireleri ýygnanyp, Omçaly şäherinde ulug gurultaý geçirýärler. Şol gurultaýda Osman ahuny ähli türkmenleriň birinji prezidenti edip saýlaýarlar.

Şondan soň Osman Ahun Eýran bilen Türkmenleriň arasyndaky serhet meselesine aýratyn üns berýär. Ol araçák meselesinde Eýran patyşasy bilen ylalaşyga gelipdir we şol şertnama Eýran patyşalygy tarapyndan gol çekilipdir. (Şol şertnama esasyndaky serhet çäkleriniň bellik edilen protokolynyň bir nusgasynyň Gürgen türkmenleriniň ýaşyulyalarynyň birisiniň elinde saklanyp galanlygy hakynda maglumat bar).

Ýöne, öňki rus imperiýasy bilen iňlis imperiýasynyň arasyndaky söwda gatnaşyklarynyň ähli türkmenleri ikä bölmegi bu haýyrly işiň köküne palta urýar. Eýran patyşasy iňlisleriň goldaw bermegi bilen güýçlenip, serhet baradaky karary aýakaşaga salýarlar.

Gurultaýdan soň, birinji ýylyň dowamynda türkmenleriň erkin garassyz guramasynyň üstüne çözülyp, bu täze döredilen we ugrugyp başlan häkimiyet dargadylýar. Onuň halk tarapyndan saýlanan ýolbaşçylary yzарlanyp, ýurdy terk etmäge mejbur bolupdyrlar. Olar pena isláp, gaýraky Türkmenistana özlerini atýarlar.

1978-nji ýylda Eýranda ýasaýan halklar imperiýalizme garşı, azatlyk we demokratiýa üçin göreşe galkynýarlar. Muhammet Rza Pählewiniň merkezleşen hökümetine garşı dürli demostrasiýalarynyň möwç urmagy bilen, Eýran türkmenleriniň arasynda hem depelenen hukugy gaýtaryp almak ugrünunda hereketler we syýasy güýçler ýüze çykýar.

1979-njy nýylda Eýranda Pählewiler patyşalygynyň şasy ýkylyp, Eýran Amerikanyň imperiýalistik koloniýal ekspluatiýasyndan azat bolýar. Şol döwürde türkmenleriň öz ykbalyň özüň çözmek, elden giden hukugyň (ýer, suw, medeni-syýasy ...) gaýtaryp almak hakdaky pikirleri we hereketleri taryhda ýene bir gezek galkynyp ýüze çykýar. Şonuň bilen birlikde, halky türkmen dilinde sowatly etmek işleri hem ör boýuna galýar. “Oba şuralaryny, daýhan şuralaryny döretmeli!”, “Okuw gerek, hat gerek, türkmençe mekdep gerek, elden giden ýerleri gaýtadan

almak gerek!” diýlen şygyrlar bilen köçelerde demonstrasiýa hereketleri emele gelýär.

1980-nji ýylyň başyndaky türkmenler bilen täzeden güýç alan fundamental guramalar arasynda bolup geçen Kümmekowus şäherindäki çaknyşykda ýene bir gezek özbaşdak awtonomiýa berilmegi talap edildi.

Öňki geçirilen serhet şertnamasy goldalynyp, serhedi täzeden dikeltmek barada karara gelmegi halk we onuň syýasy guramasy tarapyndan talap edildi. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň alan awtonomiýasy bir ýıldan gowrak wagt dowam etdi. Ähli ýer, suw, ekerancylyk (umuman ykdysadyýet), medeni reformalar türkmenleriň merkezleşdirilen “Sytad”⁹ guramasynyň tagallasy bilen ýöriteleşdirildi.

1981-nji ýylda ýeri paýlanan käbir gaçgak baýlar Eýranda täze forma tapan hökümetiň kömegini bilen halka garşı täze bir çaknyşyk guraýarlar. Şeýlelikde türkmenleriň merkezi bolan Kümmekowus şäherinde geçip duran ylalaşykly metingi hökümetiň ýöriteleşdirilen (pasdar) atly harby güýji, oka tutup, erkinlik ýene-de bir wagşylarça basylyp ýatyrylýar. Şeýle ýagdaýda, serhet meselesi ýene-de yzarlanman galýar.

Şu ýerde terretoriýa babatda XVIII-XIX asyrarda dörän käbir ýagdaýlary nygtap geçmek zerurlygy ýüze çykýar. Şol döwürlerde türkmen halkynyň belli bir merkezleşen häkimeti bolandygy zerarly, olar etrapdaky uly döwletleriň tabynlygynda bolupdyr. Meselem: Maňyślak, ýa-da Horezm türkmenleri Hywa häkimiýetine, Çärjew, Kerki, türkmenleri Buhara häkimine, Pendi, Mary, Tejen, Saragt, Ahal, Gyzylarbat türkmenleri Eýran, Hywa, Buhara hanlyklaryna, Etrek Gürgen türkmenleri bolsa Eýran, Hywa häkimlerine tabyn bolmagy mejbur edilipdir.¹⁰

Syýasy galkynys esasynda şol döwürde ähli türkmenleriň arasynda özbaşdaklyk, milli, ruhy medeniýetleriň garaşsyzlygy baradaky pikirleri rejeli ýoredipdirler.

---

⁹. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylyardy.

¹⁰. Durdyew K., “XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynyň taryhy”, Aşgabat – 7,

Şol döwürde ähli türkmen halkynyň arasynda bolşy ýaly, Eýran türkmenleriniň arasynda hem köne ýazuwda her kim özi üçin öwrenip-ýazypdyr. Emma esasy okuw gurply maşgalalar üçin bolupdyr. Häzirki döwürde okuw-ýazuw diňe pars dilindedir.

XIX asyrdaky medeni-edebi esaslar barada aýdylanda, magaryf ýagdaýlaryna aýratyn ser salmak gerek. Şol döwürde-de okuwlар arap-pars dilinde alnyp barylypdyr. Türkmen dili ünsden düşürlipdir. Mekdeplerde “Kuran” arap dilinde ýat tutulypdyr, harplar öwredilenden soň, yslam diliniň taglymatlary, däp-dessurlary ündelipdir. Esasan “Sopy Allaýar”, “Rownakyl yslam” we dini hukuklar hakyndaky “Çar kitab” öwredilipdir. Maglumat we taglymat esasynda däl-de, eýsem pars we arap dillerine türgenleşmegiň hatyrasyna Nowaýynyň, Fuzulynyň, Hafzyzyň we Bidiliň käbir eserleri-de okalypdyr. Beýle okuw düzgüni 2-nji jahan urşundan soň Eýran patyşalygynyň ýörite düzgününe öwrülýär. Ikinji jahan urşyndaky soňky bolan özgerişikler, umuman dünýä möçberinde bolşy ýaly, Eýranyň çäklerinde-de düýpli we esasy syýasy reformalar ABŞ-nyň prezidenti Jenap Niksonyň Eýranyň şasyna görkezmesi bilen ýerine ýetirilýär. Terbiye we okuw düzgüni bolsa şol syýasatyň esasynda ýöredilip başlanýar.¹¹⁻¹²

Soňky 20 ýyllykda okuw düzgüni Fransiýanyň okuw sistemasy boýunça düzülýär. Emma Pählewiler dinastiýasynda bolşy ýaly häzirki döwre čenli hem türkmen dilinde hiç hili okuw ýola goýulmaýar. Sonda-da Eýran türkmenleri zamanyň çylsyrymly öwrümlerine garamazdan, ruhy medeniýetiň öz hakyky häsiýetini saklajak bolup alada edýär.

Orta Aziýada yslam dini agalyk ediji ideologiá bolan döwri käbir görnükli alymlar we ýazyjylar döräp, meşhur ylmy merkezlerde öz döwrüniň progresiv bilimini alyp, türkmen sähralaryna dini taglymatlaryň täsirini hem yzygiderli ýetirip durupdyr.

¹¹. Jäzäni Bižän, “taryh-e si sale-ýe Iran”, çap-e Fedaiýan , Tehran bedun-e sal, ...
ا. جزئی بیژن، "تاریخ سی ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدائی خلق ایران، تهران - بدون سال، (ب) تا) ...
¹² . Hezb-e Tud-ýe Iran, “çehel sal där sängär-e mobareze”, Iran- Tehran – 16 azär- mehr mah-e 1360 §., şomare-ýe 68 sâfhe-ýe 355.
ج. حزب توده ایران، "چهل سال در سنگر مبارزه" ، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸ صفحه ۳۵۵ .

Emma taryhy we ykdysady şertlere görä, halkyň köp bölegi beýle zatlary kabul etmäge taýýar bolmandyr. Şonuň üçin käbir ýagdaýlarda diňe biperway garalypdyr. Bu ýagdaý Ýewropa syahatçylarynyň tiz gözüne ilipdir.

XIX asyryň birinji ýarymynda bu barada, A. Biorns şeýle ýazýar: “Türkmenlerde metjit ýok. Olar öz namazlaryny garaöýde ýa-da açyk ýalazy ýerde okaýarlar. Olaryň mollasynyň sany köp däl, ruhanylara, umuman, az hormat goýulýar”¹³

XIX asyryň ikinji ýarymynda A. Wamberi hem bu ýagdaý barada şeýle ýazýar: “Türkmenlerde diniň täsiri diňe aýratyn ýagdaýlarda ýüze çykýar. Fanatik Buharadan geçen din, köpleriň pikir edişi ýaly, olarda (türkmenlerde) onçakly täsirli däl.”¹⁴

Soňky döwürlerde halkyň ruhy baýlyklarynyň uly bölegi bolan çepeň döredijilik (edebiýat, sungat) diýlen zady her hili ýollar bilen aradan aýyryp, assimilleşdiriljek bolunsa-da, şowunistik syýasatlar bu maksadyna ýetip bilmän gelýär. Gaýtam, 1979-njy ýıldan beýlæk halk edil özünü ýitirip tapan ýaly ýagdaýda, syýasy-medeni hereketleri güýçlendirip ugrady. Soňky 30 ýıldan bări Eýran türkmenleriniň arasynda, her näme-de bolsa türkmen dilinde ýazylan käbir kitaplar çykyp başlady. Magtymgulynyň goşgy diwany hazır üçünji gezek çap edildi. Şeýle hem soňky ýyllaryň dowamynnda “Ýusup-Züleýha”, “Saýat-Hemra”, “Zöhre-Tahyr”, “Misgingylyjyň diwany”, “Emir Hemze”, “Zeýnelarap”, “Mätajiniň diwany”, “Görogly”, “Seýdi Hoja”, “Gül-Bilbil”, “Türkmen diliniň gysga sözlüğü”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Mirhaýdar Hoja we Mirsöýün Hoja” ýaly kitaplar çykyp, halk arasynda höwes bilen okalyp gelýär.

Umuman aýdanymyzda, her hili kynçylyklara garamazdan, Eýran türkmenleriniň ruhy medeniýeti özuniň ösüş etaplaryny başdan geçirýär. Şol ruhy medeniýetiň aýry-aýry ugurlarynyň ösüş basgańçaklary bolsa birsydyrgyn däldir. Bu hakda geljekki baplarda barlag ederis.

---

¹³ .Бёрнес Александра, «Путешествие в Бухару , Т.3. Москва, 1849 г.,83 стр

¹⁴ . Вамбри, « Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.

XVIII-XX asyr türkmen edebiýatynyň we sungatynyň taryhy barada söhbet açyljak bolsa, hökmän Eýranyň häzirki terretoriýasynda ýasaýan türkmenleriň edebiýatynyň, halk döredijiliginin, sungatynyň taryhy barada gürrüň edmeli bolar. Çünkü şol döwür türkmen ruhy medeniýetiniň taryhyny bu terretoriýada ýaşap geçen edebiýat we sungat wekilleriniň döredijiliginden üzne göz öňüne getirmek mümkün däl. Şeýlelikde, Eýran türkmenleriniň soňky-segsen-ýetmiş ýyllyk dagynyk edebiýaty hem şol agzalan döwrüň klassik edebiýatyndan gözbaş alyp gaýdýar.

Eýsem-de bolsa, Eýran türkmenleriniň soňky ýetmiş-segsen ýyllyk edebiýatynyň we sungatynyň Eýranyň Amerikan bružuaziýasyna bagly hâkimiýeti tarapyndan basylanyp, onuň umumy ruhy pars medeniýeti bilen assimilleşdiriljek bolunmagy onuň ösüşüne pâsgelçilikler bermän durmady. Bu ýagdaý halkyň dowam edýän milli zulma garşıy tolgunuşyklaryň möwç alyp gidibermegine-de pâsgel berýärdi.

Eýran türkmenleriniň ruhy medeniýeti käbir ýagdaýlarda Türkmenistandan berilýän radiotolkunlarynyň üsti bilen öz ösüş etapyny dowam etdirýärdi. Emma amerikan syýasatçylarynyň öwretmegi bilen eýran patşalygynyň syýasatçylary Türkmenistan radiýosynyň berýän programmasynyň garşysyna Eýranda ýörite türkmenler üçin Gürgen radiýosynyň türkmençe gepleşiklerini ýola goýdy.

Şeýle-de bolsa, Türkmensähranyň terretoriýasynda toý-tomaşada we beýleki üýşmeleňlerde türkmen aýdym-sazlary bilen çykyş edilýärdi. Munda elbetde, Türkmenistan radoýo merkezinden berilýän aýdym-sazly gepleşikleriň uly rolunyň bolandygyny hiç bir jahden inkär etmek bolmaz.

Şeýlelikde gepleşikdäki taryhymyzdan gözbaş alyp gaýdan türkmen edebiýatynyň we sungatynyň baý bazasy dürlü milli sütemleriň garşysyna ýan bermedi. Kähalatlarda ýitip gitmäge çenli mejbury ýagdaýy başdan geçirmeli bolsa-da, türkmen ruhy medeniýeti halkyň ruhynda mäkäm orun alyp, öz örñäp-ösmegine dowam etdirdi. Bu günki şol ruhy medeniýet nesilleriň aňynda dowam edýär. Şeýlelik bilen Eýran türkmenleriniň arasynda köneden gönezlenen, täzeden bezelen ruhy edebiýat-medeniýet we sungat emele geldi.

Biz şu işimizde dürli çeper edebiýat we taryhy çeşmelerio peýdalandyk. Elbetde, bu ýerde esasy pikir umuman edebiýatyň üsti bilen taryhy wakalary beýan etmeklige gönükdirilýär. Şonuň üçin temanyň iň čuň yzarlanýan maksady XIX asyrdan, tä Türkmenistanyň Garaşsyzlygyna çenli döwür içindäki Eýran türkmenleriniň geografiki we jemgyýetçilik ýagdaýlaryny görkezmekden ugur alynýar.

Şol maksadyň esasynda ençeme alymlaryň dürli dillerde ýazan eserlerini peýdalandyk. Olar, umuman, 4-5 dile bölünip, hususan türkmen, rus, pars we iňlis dillerindäki görkezilen çeşmelerden ybaratdyr.

Bu çeşmeler Eýran türkmenleri barada haýsy ideologiki esasda ýazylandygyna garamazdan, awtor üçin anyk meseledir. Sebäbi her bir eseriň haýsy döwür, sistema hem jemgyýetçilik bilen baglaşyklydygyny bilmek, üns beren adam üçin mälim meseleleriň biridir. Biz Türkmenistanyň sowet döwründäki ýazyjy we alymlaryň işlän ylmy işlerini we olaryň öňe süren ideýalaryny häzirki Garaşsizlyk döwri hem Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki edilen işler bilen deňeşdirenímizde, olaryň biri-birinden tapawutlydygy tebigy bir zatdyr.

Eýran ýazyjy we alymlary barada hem 1975-1982-nji ýyllaryň özgerişiklerinden öňki ideýalary bilen, ondan soňky ideýalary örän tapawutlydyr. Elbetde, Eýran barada soňky 50 ýyllykdan bări umumy sistemany göz öňünde tutsak, ýazyjy we alymlaryň işlerinde ideýa täzeligi örän cäklidir. Ýöne bu topara perogresiw hem demokratik ideýany ündeýän alymlaryň we ýazyjylaryň ýöreden aýry-aýry pikiri bu topara girmeýär. Sebäbi ol ösen düşunjeli gatlak nesilden-nesile geçip duran, hemişelik ideýalar bolan gumanizmi, sosiýalizmi we jemgyýetçiliğiň pikirini goldamak ýaly adalatly ideýalary ündeýärler. Şeýle ýagdaýlary buržuaz-býurokratik hökümét sistemalary berk gysaçda saklap, olaryň eserleri seýrek neşir bolup, köplenç sistema tabyn bolanlaryň eserleri el ýüzde bolýar. Mysal üçin, pars çeşmeleriniň biri Asadulla Moýiniň Eýran türkmenleri barada : “*“Gürgen sâhrasynyň geografiýa we taryhy geografiýasy* (جۇرگا داشت ئۇرىخ جۇرما فىا و تا فىا ئۇرىخ داشت)“

atly eserinde, onuň alyp barýan ideýalaryny umuman göz öňünde tutanymyzda, şol döwür türkmenleri barada beren maglumatlaryny hakykatyň hatyrasyna peýdalangymyz gerek. Ýogsam bolmasa, bu eseriň bir ýerinde “Türkmen garakçylarynyň garşysyna göreşen Mazenderan we Gilan welaýatlarynyň birnäçe “tüpeňci feodallaryny” ýatlap geçýär. Elbetde, biz üçin ol türkmenler “Garakçy”däl-de, eýsem Etrek-Gürgen boýundaky erkin ýaşap ýören maldarlar-çarwa türkmenleridir. Emma bu çarwa türkmenleri öz gününe goýman, wagt-wagt üstlerine dökülip duran Eýran feodallarynyň talaňçylykly çozuşlary bize taryhdan mälimdir. Biz-türkmen alymlary şol eserlerde hakykatyň cöwre ýüzüni görüp bilyäris, emma pars alymlary üçin ol türkmenleri basyp ýatyran gahryman hökmünde görkezilýär.

Ýene-de şoňa meňzeş A. Sarlynyň “Taryhda Türkütan (ترکستان در تاریخ)” atly eserinde hem kähalatlarda anyk taryhy wakalara, ylmy faktlara gapma-garşylykly gelyän garaýışlar esasynda analiz berilýär.

Beýleki bir ýagdaýda sowet döwründäki şarksynhaslar işlerinde hem Eýran türkmenleri we olaryň garaşsyzlyk ugrunda alyp baran göreşleri barada nädogry garaýışlar aýdypyrlar. Emma ýene bir tarapdan hem käbirleri digry suratda hakyky ylmy derňewi geçiripdirler, Olaryň her haýssy öz derejesinde ähmiyetlidir. Mysal üçin, I.A.Ýusupowyn eseri bilen H. Ataýewiň işinde Eýran türkmenleriniň garaýışlary tapawutlanyp gidýär. Eger I. A. Ýusupow we A. Oraztaganow ýoldaşlar Eýrandaky türkmenleriň sütüme garşy göreşlerine provokasiýon we reaksiýon diýip - häsiýetnama beren bolsalar, H. Ataýew oňa progresiw we halk azat edijilik hereketi diýip, hakyky analiz beripdir.

Ýokarda bellenilip geçen pars dilinde seýrek çykan işleriň hatarynda “Eýranyň 30 ýyllyk taryhy” (تاریخ سی ساله ایران) ýaly şoňa meňzeş eserlerden giň peýdalanyldy. Ol 1968-1979-njy ýyllardaky sosiýal-demokratik hereketleriň täsirinde “Fedaiýan” atly marksistik guramanyň belli teoriýasyçy B. Jezeiniň işläñ rewolýusion tezisidir. Şonuň ýaly eserler şol döwürlerde gizlin halatlarda işlenilip çap edileni üçin, olaryň çap bolan ýeri we senesi näbelli bolup galýar.

Işde köp peýdalanylan çeşmeleriň birnäçesi Ýewropadaky pars-türkmen dilinde çykan eýran türkmenleriniň syýasy-medeni guramasyna degişli “Eýran Türkmenistany”, “Il güýji”, “Täze ýol”, “Söz”, “Türkmen ilim”,... ýaly gazýet žurnallardyr. Olarda çap bolan ylmy materiyallar progresiw alymlaryň işlerini hemme taraplaýyn analizleýän ylmy makalalar hem maglumatlardyr. Bu gazýet-žurnallar köp möçberde däl-de, seýrek ekzemplýarda çykyp, nähilem bolsa, biziň elimize gelip gowuşdy.

Häzirki döwürde Eýran jemgyýetçilik şertlerinde syýasy, ykdysady pozisiýasy, ykdysady pozisiýa dürli üýtgeşmeleri başdan geçirýär. Käbir şertlerde progresiw, syüýtgeşmeleri başdan geçirýär. Käbir şertlerde progresiw, syasy we jemgyýetçilik hereketleri demokratik gazýet-žurnallaryň çykmagyna sebäp bolýar. Emma şonuň ýaly gazýet-žurnallar yzygiderli çykmaga mümkünçilik tapman, esassyz sebäplere görä olaryň öni alynýar.

Şolaryň arasynda azerbaýjan we türkmen dilinde 4-5 nomere çenli dowam eden “Ýol”, “Durmuş”, “Ak ýol” žurnallary Garaşsyz Türkmenistanyň ylmy merkezlerine çenli gelip ýetdi. Olardaky bar bolan maglumatlar Eýran türkmenleriniň häzirki döwürde ýaş ýazyjylarynyň we şahyrlarynyň hem sungatçylarynyň işlerini görkezýärdi. Emma gynansak-da, şonuň ýaly progresiw işleriň gysga wagtyň dowamynda ýogyna çyklylýar. Bu ýagdaýlar bolsa Eýranda dowam edip duran umumy syýasy, jemgyýetçilik babatdaky krizisleriň näderejedigini görkezýär.

Şeýle çeper edebiýatlar soňky 7-8 ýyllykda türkmenleriň taryhy, etnografiýasy, çeper edebiýaty we ene dili baradaky ýazylan eserleri göýberip başladylar. Mysal üçin, türkmen dilinde çykan “Goşgy ýygyndysy” (مجموعه شعر) “Sawçy” ady bilen şahyr Setdar Sawgydan, Mämmetreza Bekdili diýen awtoryň “Eýran türkmenleri (ترکمنلار) atly işi, D. Jowad Heýatyň “Türki şiweleriň we dilleriň taryhy” diýen işi, Z. Arşy we N. Kasariýanyň albom görnüşündäki 30 sahypalyk giriş bilen başlanýan “Eýran türkmenleri (ترکمنلار)”, A. Sarlynyň “Türkmenistanyň taryhy (تاریخ ترکمنستان) diýen işe we “Magtymguly Pyragynyň pars dilinde terjime bolan eserleri” ... ýaly täzece işlenen işlere duş geldik. Elbet-de, olaryň köp

bölegini ulansak-da, soňky çykanlaryny wagtyň gysgalgygy zerarly peýdalanmaga mümkünçilik tapyp bilmedik.

Iňlis dilindäki pars dilinde terjime bolan hem terjime bolmadyk çeşmelerden ýeterlikli mikdarda peýdalandyk. A. Wamberiniň pars dilinde çykan “Aldawçy derwişiň Orta Aziýa hanlyklaryndaky syýahaty (سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای مرکزی)”, 1936-1851-nji ýyllarda Aşyradada ruslar bile bolan iňlisleriň wekili Leýdi Şeliň “Ýatlama (خاطرات)” atly syýahatnamasy, S. Saýksyň “Eýran taryhy”, A. H. Mahdewiniň “Eýranyň daşary ýurtlar bilen gatnaşygy (تاریخ روابط خارجی ایران)” atly işi, K. Dogobiýonyň “Türkmenler bilen söweş (جنگ با ترکمنها) nowella-roman görnüşdäki eseri, ... ýene şoňa meňzeş edebiýatlar we taryhy çeşmelerden peýdalanyldy.

I BAP. XIX-XX ASYRYŇ BAŞLARYNDAKY TÜRKMEN EDEBIÝATYNYŇ TARYHY

XIX asyrda ähli Türkmenleriň sungaty hdaky we edebiýatyndaky ösüş derejeleri deňeçerräk möçberde diýen ýaly bize gelip ýetipdir. Gadym döwürden gelip ýeten ýazgylar esasan, şol asyrda döredilip, okyýjylar köpçüligine ýaýradypdyr. Mekdep-medreselerde dini kitaplardan daşgary käbir görnükli Gündogar şahyr we edebiýatçy alymlarynyň aglabasy taryhy, filosofiýany belli bir derejede özleşdiripdirler. Edebi dörejiligiň taryhy, teoriýasy, tankydy boýunça Gündogaryň baý material bazasy olara gymmatly gollanma bolupdyr. Şol baza olaryň dörejiliginin ideýa-çeperçilik taýdan ösüşine itergi beripdir. Gadymyýetiň Fales, Anaksimon, Geraklit, Demokrit, Platon, Aristotel, Epikur, Ptolemeý, Ewklit, Gippokrat, Gelen ýaly wekilleriň pikirleri arap we pars dilleriniň üsti bilen Orta Aziýanyň Mary, Ürgenç, Nusaý, Buhara, Samarkant ýaly medeni merkezlerine ornapdyr. Ol merkezler bolsa Muhammet al-Horezmi (IX), Zakariýa Razi (864-925), Farabi (870-950), Biruni (973-1048), Abu-Ali Ibn Sina (970-1037), Omar Hayýam (1040), Nizam-II-molk (1017-1092), Naser Hosrou (1003-1073), Mahmut Kaşgary (XI asyr), Nesewi (XII asyr), Abu Sagid (968-1049), Always (XII asyr), Emir Moezzi (XII asyr), Enweri (XII asyr), Reşidetdin Watwat (XII asyr), Edip Sabyr (XII asyr), Zamahşary (XII asyr), Attar (1119-1230), Abdulla Ensary (1006-1008), Fahraddin Gurgany, Hoja Ahmet Ýasawy, Aly Durbek Ataýy, Lutfy, Ganaýi, Alyşır Nowaýy, Meşrep, Babyr, Bidili, Hafyz, Sagdy, Emir Hysrow Dehlewi, Jelaleddin Rumy, Nyzamy, Hagany (Hakany), Abdy Şirazy, Amadetdin Nesimi, Burhanättdin Siwary, Garajaoglan, Ýunus Emre, Wagyf, Döwletmämmet Azady, Andalyp, Magtymguly, Magruppy, Gaýyby, Şeýýdaýy, Şabende we ş.m., ... ýaly şahsyýetleriň işleri öwrenilip, olaryň pikirlerinden degerli peýdalanydpdyrlar.

Ýöne welin XVIII-XIX asyrlarda käbir etraplarda Hywa we Buhara emirlilikleriniň peaksoýon kazy-kelanlary we din hadymalary tarapyndan

medreselerdäki we ylmy merkezlerdäki halkyň syýasy we jemgyýetçilik aň-düşünjeleriniň ösmegine ýardam boljak kitaplar gadagan edilip, onuň deregine diňe Kurhan we beýleki dini eserlerden sapak geçirilipdir.

Şeýle ýagdaýda ylymyň-bilimiň, ruhy medeniýetiň ösüşüne ýurtdaky syýasy öwrülişikler hem öz täsirini ýetiripdir.

I. Etrek-Gürgen türkmenleri babatda Eýran, Hywa we Russiýa döwletleriniň ekspansiýasynyň güýçlenmegini.

XVIII-asyryň 20-nji ýyllarynda Sefewileriň dinastiýasy dargap ugraýar. Eýran birnäçe hanlyklara bölünip, tagt we täç ugrundaky göreşler ýitileşip başlaýar. Şol çaknyşyklarda Nedirguly Serdar üstün çykýar we 1737- nji ylda tagta eýe bolýar. Ol köp wagt geçmäňkä, bir uly imperiýa guraýar. Nedir şanyň alyp baran agressiw syýasatlary, talańcylykly cozuşlary halk arasynda närazyçylyk we uly gahar-gazap döredýär. Türkmenleriň ilkinji uly gozgalaň Eýran patşalygynyň zulumyna garşy 1743-nji ýylda bolup geçýär. Muňa türkmen taýpa-tireleriniň köp bölegi gatnaşýar. Türkmenleriň Eýran şasy Nedire garşy göreş alyp baran uly toparyna Keýmir Kör meşhur ýomut serkerdeleri Muhammedaly uşak, Begençaly serdar dagy ýolbaşçylyk edipdir.

XIX asyryň ikinji ýarymynda we XX asyryň başlarynda türkmen edebiýaty umuman jemgyýetçiliğiň syýasy-medeni şertlerine görä, bütinleş şol döwrüň durmuşynyň dürli pudaklaryna degişli täsir bilen halk arasynda ýörgünleşipdir.

Bu döwürde jemgyýetiň urug-taýpa görnüşi, çarwaçylyk ýasaýsy, milli-syýsy, milli-syasy taýdan birigmek we oturyqlaşmak prosesi eýýäm emele gelipdir. Şeýle ýagdaý çeper-edebi eserlere hem täsirini ýetiripdir. Edebi dörejilik işi adamyň ruhy iýimitiniň çeşmesine öwrülip başlaýar. Edebiýatda realistik tendensiEdebiýatda realistik tendensianyň iň bir aşgär ýüze çykan alamatlary hökmünde harby-watançylyk mazmundaky eserler döräp ugrapdyr. Gürgen Deştiniň mest topraklary we Etrek etraplarynyň süýji suwly boz meýdanlary, Kaspi deňziniň bereketli ýyly şemallary we ýene-de Güllidagyň gülli boýagly ter çemenli ýaýlaklary XIX-XX asyr şahyrlaryň döredijik ylhamyny ganatlandyryp, olary öz ýurduna kesekä garaşsyz bolmagy ündäpdir. Magtymgulynyň “Gürgeniň” atly goşgusy biziň bu pikirimizi tutuşlygyna tassyklaýar:

Öňünde belet dag, serinde duman,

Deňizden öser ýeli Gürgeniň.

Bulut oýnap dolsa çaylara baran,

Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Ýigitler tirme-şal guşar bilinde,
Ýorga münüp, tarlaň alar eline,
Ak göwsün biýr jeren deňiz ýeline,
Mäleýän marally çöli Gürgeniň.

Magtymguly, ilden-ile aralar,
Hijran tygy bilen bagryn paralar,
Golun sallap maral gabak periler.
Iner olumyndan däli Gürgeniň.

Şular ýaly mysallary Magtymgulynyň dörejiliginden islendigiňçe getirmek mümkün.

Zeliliniň “Gürgene gideli”, “Salam Seýidi”, “Guçan ýerleri” atly köp sanly goşgulary şol döwür Eýran türkmenleriniň umumy ýaşaýsy we medeni derejelerini görkezýär.

Şu ýerde şeýle bir aragatnaşyk hakda aýdylsa örän ýerlikli bolar. Seýdnazar-Seýdiniň Hywa-Buhara emirleri bilen ylalaşman Gürgen-Etrek etraplaryna pena isläp gaýdyşy, bu ýerde oňa Zeliliniň hossar çykyşy edebi çeşmelerden mälimdir.¹⁵ Diýmek, gaýraky Türkmenistanyň halkynyň öňdebaryjylary Gürgen-Etrek türkmenleriniň arasyny özüne howpsuz hasaplapyrlar. Muňa Zeliliniň “Nyşan Seýdi” atly goşgusyna güwä geçýär:

Hat ýollamak, unutmazlyk ýatlaşyp,
Aýralyk bir dag-düwündir gatlaşyp,
Gürgeniň toý-toý artlaşyp,
Ýene sürsek bile döwran, Seýdi.

Ata-baba geçen jaýlary görseň,

---

¹⁵ .Durdyew K., “ XIX-XX asyr.”.../ görk. iş/, 7,8,9 sah.

Gürgenden nan íýsem, Etrekde ýörsem,
 Degmeseler, at üstünden bir barsam,
 Hiç bolmasa etsem seýran, Seýdi.

Gezer bu Zelili örtenip, bişip,
 Bardy niçe aýrylanlar gowuşyp,
 Öten bahar Kesearkaçda sataşyp,
 Hany etdik ähdi-peýman, Seýdi.

Ýokarky bentlerden aňlanylышyna görä, şahyryň öz önüp-ösen ýurduna bolan söýgusi diýseň çäksiz.

Zelili “Watanyň seni” diýen goşgusynda özuniň Eýran türkmenleriniň arasynda önüp-ösendigini we ol ýurda bolan mährini görkezip şeýle beýan edýär:

Ýürek telwas eder, göterler serim,
 Köňül arzuw eýlär, watanyň seni,
 Etrek-Gürgen, ýurdum, gezen ýerlerim,
 Köňül arzuw eýlär, watanyň seni!

Tanytmaň, barabar garyby, baýy,
 Hiç kişi kişiden bolmaň tamaýy,
 Ekseň gyzyl biter, kemdir jepaýy,
 Köňül arzuw eýlär, watanyň seni!

Etdiler Ýusupny Müsüre soltan,
 Diýdi: Bolsam ýegdir bir guly Kengan,
 Ýurdundan turmasyn hiç bir musulman,
 Köňül arzuw eýlär, watanyň seni ...*

Ýokarky mysal getirilen goşgy bentleri ilerki we gaýraky Türkmenistanda ýaşan türkmernleriň bir watanda ýaşap, bir howadan dem alandyklaryny görkezýär.

Zeliliniň “Degmeseler, at üstünden bir barsam” diýen setirlerinden mälim bolşuna görä, Seýdidir Zelili şol döwürdäki daşky güýçleriň zulumyna garşy ata çykyp, göreş alyp barypdyrilar. Şol söweşleriň birinde-de aýra düşüpdirler. Bu hili ýagdaý has soňraky döwürlere çenli dowam etdi. Onuň gözbaşy bolsa baryp aňyrky asyrlardan gaýdýar. Mysal üçin, “1723-nji ýylda Pýotr I Bakuwý alýar. Şol ýyllardaky Rus-Eýran şertnamasyna laýyklykda, Gürgen etraplary hem Ruslaryň gol astyna geçýär”.¹⁶

1816-njy ýylda Hywa hany Muhammet Rahym Etrek-Gürgen sebitlerine ýöriş edýär. 1826-1828-nji ýyllarda Russiýa we Eýran döwletleri biri-biriniň garşysyna uruş alyp barýarlar. Türkmen kethudasy Kyýat han Russiýanyň tarapynda durup, Eýran patyşalygyna garşy hereket edýär. Ýene-de 1833-nji ýylda Eýran feodallary Saragty basyp alýarlar.

“1836-njy ýylda Eýran patyşalyggy Etrek-Gürgen Türkmenleriniň garaşsyzlyk hereketiniň öňüni almak üçin, Orsýet patyşalygyndan deňiz üsti bilen kömek bermeklerini soraýar. Eýran hökümeli ruslaryň Kaspi deňziniň Günorta-Gündogar kenarlarynda deňiz bazasyny gurnamaklygyna özleri üçin hemişelik bähbitli bolar diýip düşünýärdi. Ruslar 1841-nji ýylda Aşyradany öz gol astyna geçirýärler. Eýran patyşalyggy Ruslaryň basypalyjylyk niýeti bilen Aşyradany alandyklaryna göz ýetirýärler. Emma ruslara garşy hiç hili hereket edip bilmän galýarlar”.¹⁷

Elbetde, Eýran patyşalygyna şeýle garaşylmadyk basypalyjylygyň gerek däl bolşy ýaly, Eýran döwletiniň hütdesinden gelip, parahat ýaşap oturan türkmenlere has beter gerek däldi, Şonuň üçin türkmenler ruslaryň bu hereketiniň garşysyna söweşe girişdiler.

* Bu barada Seýdi Hoja bilen Seýitnazar Seýdini ýalñışmazlyk üçin bir belligi nygtap geçeliň. Seýitnazar Seýdiniň Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün bolşy we Seýdi Hoja bile bir asynda ýaşany üçin bu iki şahyryň goşgylaryny çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözýär hem-de ser ediň “Taryhy- edebi ykbällar”, Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,

¹⁶. Oraz Yagmyr, “Magtymgulynama”, Aşgabat- 1992 ý., 50 sah., 256 sah.

¹⁷. Begdili Mähämmädreza, “Torkmänhaýe Iran”, entesarat-e “Pasargad”, sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m. ۱۴. بیگلی محمد رضا، ”ترکمنهای ایران”，انتشارات ”پاسارگاد”，سال ۱۳۶۹ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.

Syýahatçy alym Leýdi Şeliň öz “Ýatlama (خا طرات)” atly eserinde ýazyşy ýaly: “1851-nji ýylda türkmenler ruslaryň däpleri esasyndaky taýýarlanan bir mynasyp pursatdan peýdalanyп, öňünden pylanlaşdyrylan dilleşmeleri bilen olaryň üstüne çözýarlar. Ol şeýle tertipde geçipdir: ýagny, ruslar 40 günlük agyz beklemeden soňraky uzakly “lent”¹⁸ gününden soň, agşam baýramçylyk guraýarlar. Şol gije ruslar arak-şerap içip, serhoş boluşyp otyrkalar, türkmenler öz gaýyklary bilen adanyň kenaryna baryp düşýärler we olaryň üstüne hüjüm edýärler. Ruslar bolsa gaflatda galýarlar. Käbirini öldürüärler, köpüsi ýaralanýar. 15 sany aýal-erkeklerini bolsa özleri bilen ýesir edip oba getirýärler.”¹⁹

Az sanly ýarym ýaragly türkmenler tarapyndan beýle uly işleriň ýerine yetirilmegi ruslary örän masgara ýagdaýa salýar.

Şol wagt ruslar bu wakanyň amala aşyrylmagyny Eýran döwletiniň yardam etmegi bilen bolan mesele hökmünde kabul edýärler.

Şol waka barada Saýks şeýle diýýär: “Bu waka boýunça Orsýediň wekili, patyşanyň doganyny Mazenderanyň häkimliginden boşadylmagyny talap edýär. Emir Nizam (Emir käbir) ilki bu islegi adalatsyz hasaplap, oňa garşy durýar. Emma Orsýediň bu mesele boýunça örän berk durmaklygy, Eýrany bu talaby ýerine ýetirmäge mejbur etdi”.²⁰

Abdureza Huşang Mahdawy bu waka barada şeýle beýan edýär: “1851-nji ýylda türkmenler Aşyrada hüjüm edip, ruslaryň harby merkeziniň bir bölegini dargadyp, esgerlerden käbirini öldürip, bir toparyny hem ýesir alýarlar. Orsýet döwleti bu çozuşy patyşanyň öweý dogany Mazenderanyň häkimi Mähämmet Tagy Mirzanyň türkmenleri azdymagy bilen bolan waka hökmünde kabul edýär we Eýrany meselede jogapkär hasaplaýar. Şol sebäpden onuň wezipeden boşadylmagyny talap edýär. Eýranyň baş weziri Emir Kebir: “Ruslaryň güýçleriniň Aşyrada gelip

¹⁸. Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň iň soňky gününü “Lent” diýip atlandyrypdyrlar.

¹⁹. Leýdi Şel, “Haterat”, tärjome-ýe Hoseýn-e Äbutorabýian, enteşarat-e “Näşr-e now”, Tehran- sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., säfhat-e 177-178.

²⁰. لیدی شل، "خاطرات"، ترجمه حسین ابوتربیان، انتشارات "نشر نو"，تهران سال ۱۳۶۲ ش، مطابق با سال ۱۹۸۳ م، صفحات ۱۷۸-۱۷۷

²¹. Ser Persi Sayks, “Taryh-e Iran”, tärjome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), näşr-e “Donýaýe ketab”, Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.

²². سر پرسی سایکس، "تاریخ ایران"، ترجمه فخر داعی، (جلد دوم)، نشر "دنیا کتاب"，تهران- ۱۳۶۳ ش، مطابق با سال ۱۹۸۴ م، ص. ۳۹۸.

ýetmegi, Eýran döwletiniň islegi boýunça amala aşyrylmady. Bu waka sebäpli, hiç hili jogapkärçiliği boýun almaýarys” diýip jogap berýär. Emma ruslar bu jogap bilen kanagatlanmaýar. Şol sebäpli, bu iki döwletiň aragatnyşygy gowşap ugrap, hatda kesilmek derejesine baryp ýetipdir.

Emma Emir Kebir Osmanlylaryň garşysyna ruslaryň hemaýat bermegine diýseň mätäç bolup, olaryň arzyny kabul edýär. Ýone Aşyradanyň meselesi çözülmän galýar. Ruslar Eýran döwletiniň garşylyklaryna garamazdan, şol adada galýarlar. Iň soňunda Orsýet patyşalygy ýykylyp, 1921-nji ýylyň 26-njy fewralyndaky Şertnamanyň esasynda, bu adany Eýrana bermeklik ykrar edilýär.”²¹

Türkmenleriň Rus-Eýran aragatnaşyklarynda Aşyradanyň roly barada Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasynyň akademigi professor M. Annanepesow öz işlerinde doly we dogry taryhy maglumatlar berýär:

1837-nji ýlda Orsýet tarapyndan Eýran döwletiniň serhedi ykrar edilýär. Bu serhet Garasuw we Etrek derýalarynyň aralygynda ýasaýan türkmenlere garşy Eýranyň şa hökümətiniň ruslar bilen bilelikde jeza çäresini alyp barmaklygyň guraly bolupdyr.

Bu jeza çäresiniň esasy maksady türkmenleriň hamana parslara garşy talaňcylyklarynyň öňüni almak üçindir. Rus döwleti türkmenler bilen şeýle harby gatnaşyk etmäge maýyldäldirler, sebäbi türkmenler rus döwletinden Eýran hökümətine garşy göreşde pena isläpdir. Şonuň üçin rus döwletiniň Eýrana harby kömek bermegi Rus-Türkmen gatnaşyklarynyň garşylyklaýyn ýitileşmegine getirip biljekdi.²²

Eýrandaky iňlis wekilleri Astrabat Mazenderan welaýatynyň gubernatorlarynyň kömegini bilen türkmenleriň arasynda myş ýaýradyp başlapdyrlar. Şol myşlara görä, Eýran höküməti tiz ara Astrabat aýlagyndan ruslary çykarjaklaryna hem-de Aşyrada stansiýasynda odun we azyk göýberjekdiklerine söz beripdirler. Şonuň

²¹. Mehdävi Huşäng Ä., “Taryh-e rävbet-e harejiye Iran”, enteşarat “Ämir käbir”, sal-e 1364 §., motabeg bas al-e 1985 m., sâfhat-e 366- 367.

١٧. مەھدۇي ھوشنگ ع، ”تاریخ روابط خارجی ایران“، انتشارات ”امیر کبیر“، سال ۱۳۶۴ ش، مطابق با سال ۱۹۸۵ م، صفحات ۳۶۷ - ۳۶۶ .

²². Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «ЫЛЫМ» , А.: 1981 г., с. 229 – 230 .

bilen birlikde, türkmenleriň orslara ýüz tutmazlygy üçin türkmen serdarlaryny orslara garşy ýaraglandyrmagà çalyşyptyrilar.²³

A.Wamberi Etrek-Gürgen türkmenleriň arasynda derwiş hökmünde obalara aýlanypdyrlar. Ol türkmenleriň arasynda syýasat bilen baglaşykly gep-gürrüňleri toplapdyr. A.Wamberi türkmenleri Aşyradadaky orslaryň garşysyna öjükdirmek isläpdir ...²⁴

XIX asyrda Aşyradada deňiz stansiýasy uly syýasy-ykdysady ösüše eýe bolupdyr. Türkmenler her gün diýen ýaly orslar bilen ýakynдан söwda aragatnaşyklaryny gurnapdyrlar. Olar Orsýediň türkmenlere hemaýat etjekdiklerine göz ýetirip ugrapdyrlar. Netijede aldawa salynyp ýören türkmen balykçylary aldawlykdan halas edilipdir. Deňiz garakçylarynyň tarapyndan bolýan talaňçylyklaryň öni alnypdyr. Ors täjirleri söwdada monopolýalygy gazaňmak isläpdirler.²⁵

Olar demir önümlerini getirip söwda edipdirler, sebäbi türkmenler demir önümlerine köp isleg bildiripdirler ...

Günbatar-günorta, ýagny Etrek-Gürgen türkmenleri ine, şeýle wakalaryň jümmüşinde önüp-ösüpdirler. Bu türkmenler ýokardakylar ýalyýaman-ýagşy wakalary başlaryndan geçirmekleri bilen, bu taryhy hadalaryň täsirini öz edebi we medeni miraslaryna siňdiripdirler.

Ruhý medeniýetiň gönezligi bolup durýan şeýle syýasy wakalar şol döwürde Türkmenistanyň terretoriýasynda beýleki ýerlerde-de az bolmandyr.

Ýolötende gozgolaň turzan taýpalaryň üstüne Rahymguly han 1844-nji ýylda Eýranda goşun çekip gelýär. 1853-1854-nji ýyllardan söýün hanyň (Huseýin) ýolbaşçylygynda Eýran goşuny Mara süsdürilip gerýär. 1853-nji ýylda Horasanyň Gajarlardan bolan dikmesi Fereýdun Mürze Ahaltekeleriň üstüne ýöriş edýär. 1855-nji ýylda Eýranyň harby ýolbaşçysy Fereýdun Mürzäniň baştutanlygyndaky goşun Saragty, Maryny eýeleýärler. Nuberdi Hanyň ýolbaşçylgyndaky teke we

²³. Аиннанепесов М., / görk. iş/, c. 490 – 491 .

²⁴. Şol ýerde , 242 c.

²⁵. Şol ýerde .

ýomut türkmenleri 1858-nji ýylda Japarguly hanyň ýolbaşçylygynda Garrygala cozan Eýran goşunyny kül-peýkun edýärler.

1860-njy ýylda bolsa Hemze Mürzäniň ýolbaşçylygynda Saragtyň üsti bilen gelip, Mara dökülen goşunlaryny ol ýerdäki türkmenler Gowşut hanyň ýolbaşçylygynda it masgarasy edip kowýarlar.²⁶⁻²⁷

1856-1861-nji ýyllarda Eýran patyşasy Nasretdin şa türkmenleriň üstüne gödeklik bilen uly harby herekete baş goşupdyr. Bu harby çozuşyň başlangyjy Horasan welaýatynyň häkiminiň mekirligi bilen taýyn edilýär. Türkmen halkynyň segsen sany aksakgal ýolbaşçysy Maşatda geçiriljek maslahatada çagyrylyp, olaryň hemmesi hilegärlilik bilen tutulyp zyndana taşlanýarlar.²⁸ Şol wakadan soň Nasretdin şa Mary türkmenleriniň ýöriş etmekligi perman berýär.²⁹

Ýokardakylar ýaly wakalaryň hemmesi türkmen şahyrlarynyň döredijiligine täsir edip, kä ýerde bölekleýin, kä halatda bitewi häsiýetde öz beýanlaryny tapyp, häzirki Eýran türkmenleriniň hem edebi gözbaşy bolup hyzmat edýär.

Her näme-de bolsa, halkyň wekilleri beýle eserler bilen tanyşyp, olaryň halk arasyna ýaýramagyna uly rol oýnapdyrlar. Eýsem soňky döwülerde durmuşyň şertleri dünýä boýunça üýtgäp, Eýran türkmenleri hem sütemiň garşysyna göreş alyp barmaga mejbur bolýarlar. Olaryň wekilleri bolsa yzarlama sezewar edilýär. 1945-nji ýyldan beýlak türkmen medeniýetini ösdürjek öňdebaryjylarynyň bir topary tutulyp, atylyp, käbirleri Eýranyň çäklerinden çykyp, täze guralan Türkmenistan döwletine gacyp atmaga mejbur bolýarlar.³⁰

Umuman, taryhdan mälim bolşy ýaly, hemise-de halkyň erk-ygtyýarlygy, azatlygy ugrunda göreşijiler daşky duşmanlar tarapyndan zabra urulyp, pytyradyllypdyr. Mysal üçin, Magtymguly Pyragynyň aýdyşy ýaly:

Gafyllykda duşman aldy daşymyz

²⁶. Şol wakanyň esasynda Fransýaly syáhatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn yazýar. Bu eser pars dilinde “Jäng ba torkmänha” جنگ با ترکمنها diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasında saklanýar.

²⁷. Durdyew K., “XIX – XX asyr.”... / görk. iş / , 7 – 8 sah.

²⁸. Ser Persi Sayks, “Taryh-e Iran”, / görk. iş/, säf. 515.(parsça).

²⁹. Kont Do Gobino , “Jäng ba torkmänha”, näsř-e “Arman”, Tehran – 1364 ş., säf. 62 .

³⁰. كىنەت دو گۆيىنۇ، "جنگ با ترکمنها"، نشر "آرمان"，تەھران - سال ۱۳۶۴ ش.، ص. ۶۲

³⁰. Şol sanda görünüklü alymlar: A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleñi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.

Dagatdy her ýana deňi-duşumyz,
 Bäş ýylda bir kitap ýazan išimiz,
 Gyzylbaşlar alyp dagan eýledi. ...

Daşary ýurtda ýasaýan Eýran türkmenleriniň şahyry Han Parahat ak goşgy formasynda şeýle bir ýagdaýlary şeýle suratlandyrýar:

... Şol günler,
 1362-nji ýyllar,
 Gara zulum,
 Ganat gerip abanan çagy,
 ýalançy dinçylar,
 Kesdiler toprakdan azatlyk bagy.
 Tutulan tutuldy,
 Gaçan “gutuldy”,
 Halk ýolunda kesgit sözlän atyldy.
 Jüýjeli towugy çäý kakan ýaly,
 Çaşdylar ýoldaşlar mar çykan ýaly,
 Bir ýowuz gjede abanan howp,
 Tutdylar,
 Daňdylar,
 Basdylar-kowup ...

Ýene-de “Kaýdadyr?” atly goşgusynda bu ýowuz günleri beýan edip, ol şeýle ýazýar:

Yşky maňa saldy watan beski hijran eýleýip,
 Gara tümlük aýra saldy, jany weýran eýleýip,
 Dogan-ýaran, dost-gardaşy, taru-maran eýleýip,
 Ganym gabap, tora saldy, ýurdy reýgan eýleýip,

Mar çykan dek çasdy bu gün, ýaru dustan kaýdadyr?

Emma halkyň özünde syýasy guramaçlygyň kähalatlarda bütinley bolmazlygy, käte gowşak bolmagy edebiýatda ideýa görüşleriniň birnäçe ýagdaýda ölçügsi hemde haýal-ýagal bolmagyna-da şertler döredipdir. Şeýle ýagdaýlardaky edebiýat halkyň syýasy aň-düşünjesine-de özuniň aňrybaş täsirini ýetirmekden ejiz gelýär. Munuň şeyledgedini Eýran türkmenleriniň soňky döwür syýasy-jemgyýetçilik durmuşy-da aç-açan aşgär edýär.

Diýmek, Halkyň syasy aň-düşünjesiniň çuň ösmeginde şol halkyň ruhy medeniýetiniň roly örän ýokarydyr we galkynışyna-da aç-açan öz täsirini ýetirýändir.

2. Günorta-günbatar türkmenleriň XIX-XX asyrlaryň sepgidindäki edebiýaty:

Günorta-günbatar Türkmenistanyň XIX-XX asyrlaryň sepgidindäki edebiýaty barada gürrüň edenimizde, hökmany suratda Eýranyň häzirki terretoriasyna degişli Türkmensähranyň edebiýaty barada söz açmasak, bu döwür türkmen edebiýatyny onçakly bir göz öňüne getirip bilmeris. Umuman, şol döwür edebiýatynyň taryhyň göz öňüne tutanymyzda, günorta-günbatar Türkmenistanyň ruhy miraslary soňky 1920-40-njy ýyllara çenli juda deň möçberde ösüpdir. Sebäbi her bir şahyr ömrüniň bir bölegini günorta Türkmenistanda, ýagny Kümüşdepe, Hojanepes, Teňli, Bäsýuwusga... ýaly ýerlerde ýaşan bolsa, ýene bir bölegini serhediň şartları ýok döwründe, gaýraky Günbatar Türkmenistanyň çäkleri bolan Şagadam, Balkan, Çeleken, Esenguly, Gyzyletrek, Gazanjyk, Gyzylarbat... Sebitlerinde ýaşapdyr.

Şol sanda Allaguly Saýatly-Bendeguly (1813-1901), Allaguly Ýylgaý, Allaber, Aman şahyr Gyzylarbat we Garabogaz sebitlerinde ýaşapdyr. Amannyýaz, Annameňli, Mämmetgurban, Anna Molla şahyr, Aşyrmämmet şahyr. Aşyk Çaňly (1823-1889-98), Ahmet Ahundow-Gürgenli (1909-1943), Babaniýaz, Baýram şahyr (1871-1948), Baýry Kary (1891-1938), Begnazar, Bendealy, Gurban şahyr (1890-1917), Gulam şahyr (1831-1911), Döwletmämmet Balgyzyl (1852-1912), Durdy şahyr (1814-1915), Mämmet şahyr, Meret şahyr (1868-1928), Weli şahyr, Köçek şahyr, Kasym (1881-1920), Nur Göki, Nury şahyr (1827-1903), Orazmeňli (XVIII asyryň ikinji ýarymy) Garrygala sebitlerinde ýaşapdyr. Bulardan başga-da Sahyp Jemal şahyr (1843-1900), Teke şahyr (1874-1988), Pirmämmet (1855-1900), Hojaly molla (1860-1917), Çarymämmet (1862-1918), Ýagmyr Sopy, Amanmämmet, Ýagsymämmet we beýlekiler hem iki asyryň sepgidinde külli Türkmenistana dahylly şahyrlar bolupdyr.

Ýokarda ýatlanyp geçilen şahyrlaryň käbirleriniň döredijilik we durmuş ýagdaýlary barada durup geçeliň.

ALLAGULY SAÝATLY - Bendeguly (1813-1901) häzirki Türkmenbaşy (öñki Krasnowodsk-Şagadam) şäheriniň Gasyn guýusynyň ýaýlagynda dogulypdyr. Ömrüniň köpüsi Esenguly, Kümüşdepe etraplarynda ýaşapdyr. Ol Esengulydaky Hoja Magtym gonamçylygynda jaýlanypdyr. Bu şahyr umumy serhet boýundaky ýasaýan türkmenler ýaly, şol döwrüň jemgyýetçilik şartlerine görä, kämahal gaýraky Türkmenistanda, käwagt ilerki Türkmenistanda ýaşamaga mejbur bolupdyr.

Bir gezek Eýranyň alamançy hanlarynyň biri bolan Şäherdäli Küren dagynyň güneýinde oturan çarwa obalarynyň üstüne hüjüm edip, dokuz alymy öldürip, malyny sürüp alyp gitmekçi bolýar. Şonda Allaguly şahyr öz obadaş ýigitlerini yzyna tirkäp, olaryň öňüne geçip, “Bardyr” atly goşgusyny aýdypdyr:

Çony-Şerap diýrler iki tarapdyr,
Düýeji, ýylgau-u bihasap köpdür,
Garrawy, Bähelke, baga, şerepdir,
Men hasap eýlesem känlerim bardyr.

Goşguda Allaguly halky çürkäp ýörmegi endik eden Eýran hanyna ilki bilen-ä degmedige degmesizligi, parahat gezmegi maslahat beripdir. Eger-de talan mallaryny goýup gitmese, onda birnäçe: Gereý, garrawy, bähelke, baga, şerep, burkaz, gyzyl, tumaç, garaja, kelte, garainjik, kör, gazy tireleriň wekilleri bilen onuň üstüne hüjüme geşjekligini duýdurypdyr. Şonuň üçin bu şahyr Eýrandaky dürli tireleriň agzyny birikdirip, duşmana garşıy söweše taýynlyk görüpdir.

Şahyryň “Şirlerim bardyr” atly goşgusyny şol döwür Eýran Türkmenistanynda ýaşan tireler barada maglumat öwrenmek üçin hem taryhy ähmiýete eýedir.

Sol goşgudan belli bolan bentleri mysal getirmek bilen aýdanlarymyzy tassyklamaga çalyşalyň:

Şäherdäli, sen syýasat eýleme,
Meniň çoh-çoh arslan şirlerim bardyr,

Rüstem-Zal sypatly girse meýdana,
Gaplaň dek arlaýan ärlerim bardyr.

Nähak gan dökmäliň owal-ilki-de,
Gel, söweş eýlesem iki salkynda,
Ogurjaly, gereý, magtym halkynda,
Demine çekiji pirlerim bardyr.

Törrügi sürerin, turaç, paň bilen,
Bihasapdyr elli-alymış, müň bilen,
Ýok bolarsyň tozan bilen čaň bilen,
Söweşde ýykyjy zorlarym bardyr,

Çony-Şerep diýrler iki tarapdyr,
Düýeji, ýylgaý-u bihasap köpdür,
Garrawy, bähelke, baga-şerepdır,
Men hasap eýlesem känlerim bardyr.

Näzdurdy söýlesin, goý, Hally gara,
Tuwak kör salandyr synaňa ýara,
Akmämmet, Atamämmet, Atajan, Töre,
Duşmana zulumkeş zorlarym bardyr.

Begmämmet, Welmämmet, Täçmämmet baýym,
Duşmany görende hiç ýetmez waýym,
Penahynda hak saklasyn allaýym,
Alla nazar salan nurlarym bardyr.

Hajy han gürlese, kenar ilinde,
Harby-jeň ýaragy taýýar bilinde,

Ors-türkmen ygtyýary elinde,
Şer isteseň, meýdan ýerlerim bardyr.³¹

Ýene-de bu goşgynyň dowamynda Weli han, Goşly baý, Zikgi han, Mämi mirap ýaly atlar bilen bir hatarda belli tireleriň adyny agzap geçýär. Mysal üçin, ol aşakdaky bentlerde şeýle diýýär:

Arryk, sakgal diýrler iň oval başda,
Burkazy görersiň mydam söweşde,
Çükgände, gyzylда, ähli tumaçda,
Şer isteseň meýdan ýerlerim bardyr,

Ýaraly, Nuraly, on iki onjuk,
Howasy belentdir köpügi sanjak,
Garaja üç dogan: kelte, garynjyk,
Kem, kötük, gazyly, körlerim bardyr.³²

Mundan başga-da goşgu setirlerinde Eýran türkmenleriniň arasynda gabat gelýän gadymdan galan beýleki taýpa-tireleriň atlaryna-da duş gelse bolýar. “Şu güne çenli umumy türk dilli halklaryň we şol sanda Türkmenleriň ata-babalary hasaplanýan kowumlaryň bir toparynyň atlarynyň 300 ýıldan artyk taryhyň barlygy inkär edip bolmajak ýagdaýda anyklanypdyr. Beýle kowumlardan türkmen halkynyň şu gunki etnografik düzümünde bar bolan oguz taýpa atlaryndan başga-da şu aşakdakylary agzamak bolýar:

Saklar, (Skifler), parlar, partlar, parfiýanlar, hunlar, eftalitler, abdallar, dahlar, (daýlar) ...”³³

Bu kowumlaryň biziň halkymyzyň şu gunki etnografik düzümünde barlygyny we bir topar tire-taýpalaryň gös-göni şolaryň galyndylardygyny S. Ataniýazow rus

³¹. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýygyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.

³². Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., “Bendilikde ýazylan şygyrlar ”, A. : 1977 ý.).

³³. “Taze Ýol ”, şomare-ýe 2, mah-e bähmän, So,ed (Şwetsarýia), - 1992 / m., säf. 14 .
٢٩. ”تازه يول ”، شماره ۲، ماه بهمن، سوئد: ۱۹۹۲ / م، ص. ۱۴

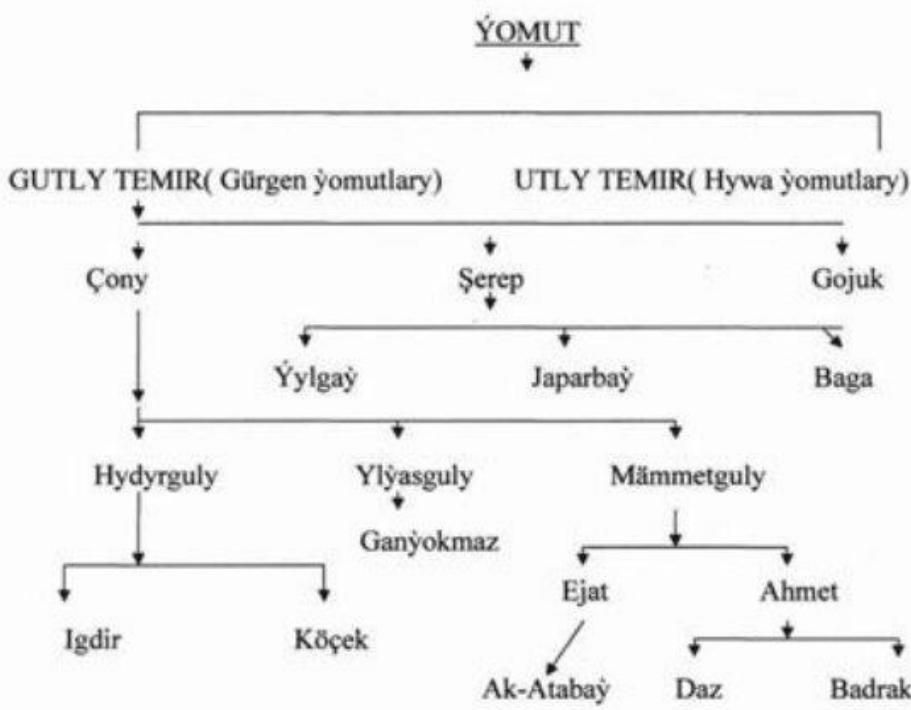
dilinde ýazan “Türkmen halkynyň etnografik sözlüğü” atly kitabynda Radlow, Wamberi, A. jykgyýew, Ý. Atagarryýew we Bartold ýaly alymlaryň işlerine salgylanyp subut edýär.³⁴

Ýene-de Amerikanly alym Wilýam Jorj Aýron 1975-nji ýyldaky ýörite Eýran türkmenleriniň arasyňa gelip-gidip goran öz doktorlyk işinde ýomut taýpasynyň tire bölünşiklerini aşakdaky tablisiýada şeýle görkezýär:

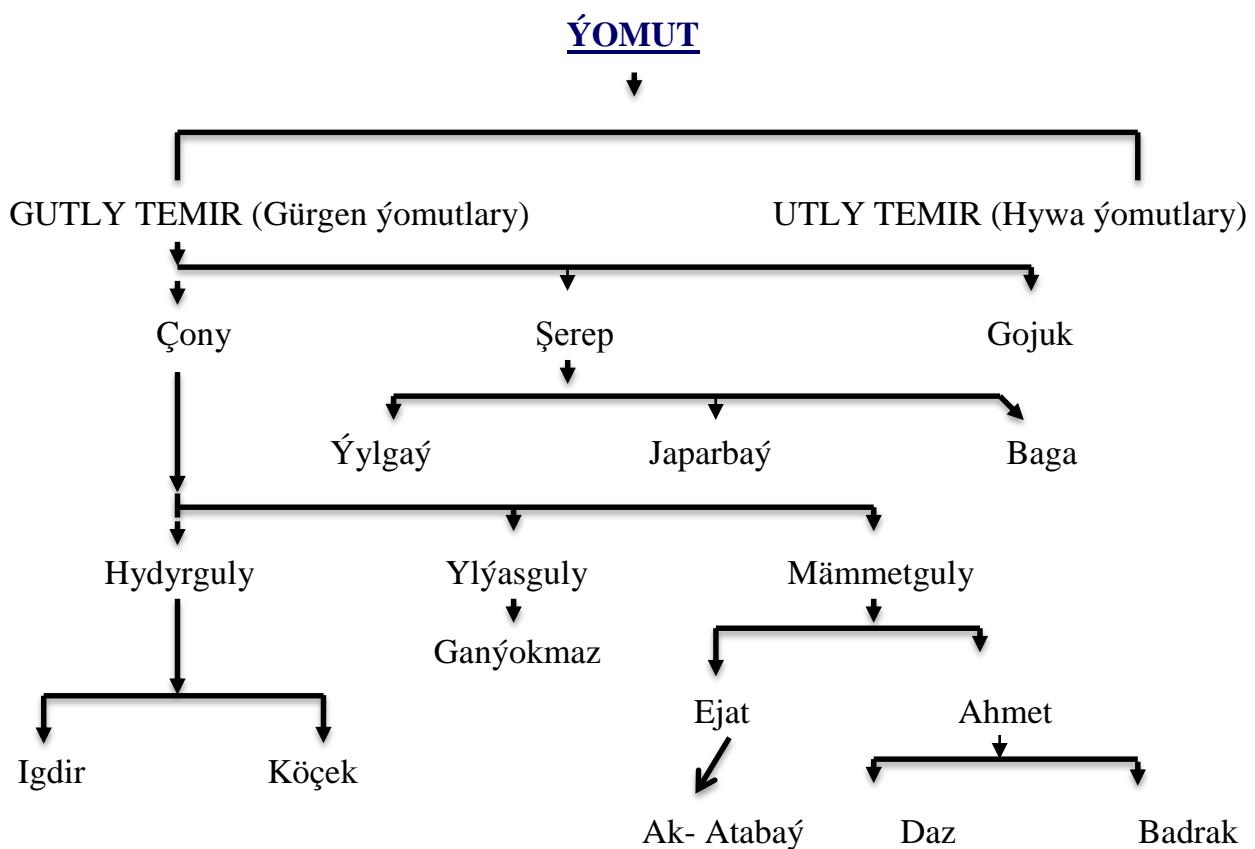
Gürgen ýomutları iki bölege bölünip, biri Çony we beýleki biri Şerep atlandyrylýar. Çonylar: ak atabaý, daz, badrak, köçek, eýmir, ganýokamz we igdir ýaly tirelerden ybaratdyr. Şerep bölünşigi bolsa japarbaý, ýylgaý, düyeji, baga, bähelke, gojuk, salak, garrawy ýaly bölekłere bölünýär.

---

³⁴. Atanyýazow S., “Türkmen halkynyň etnografik sözlüğü”, Aşgabat – 1988 ý., Bu barada “Türkmenistanyň entsiklopediyasyныň” – 8-nji tom hem-de “Sowet Türkmenistanyň taryhyň” birinji tomynda we Hazar Gullaýewiň “Köñeden galan nusgalar”, atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.

Aşakdaky çyzuwda görkezilen taýpa-tireleriň sanawy berilýär:

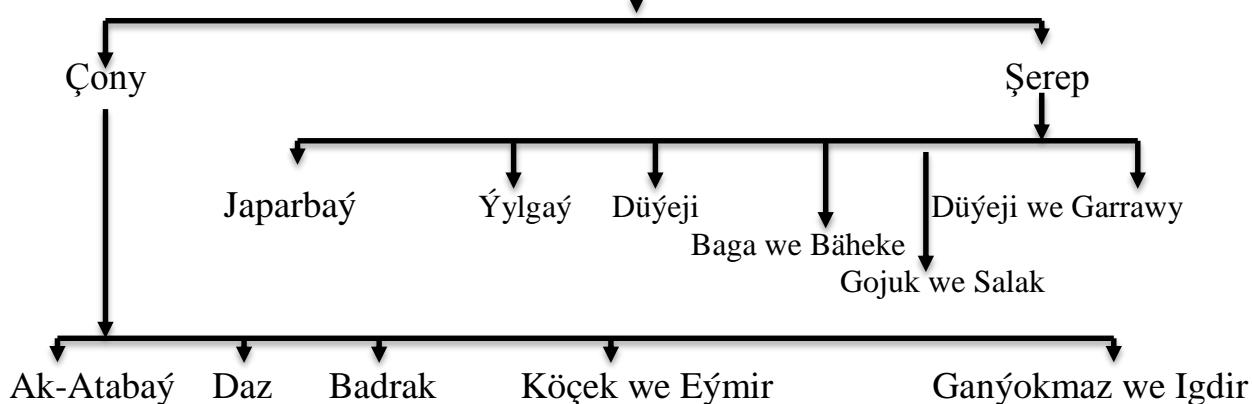
***

Allaguly şahyr hem ýokardaky ýatlanan “Şirlerim bardyr” goşgusynda Wilýam Aýronyň ýatlan taýpa-tirelerini hem aýdyp geçýär.

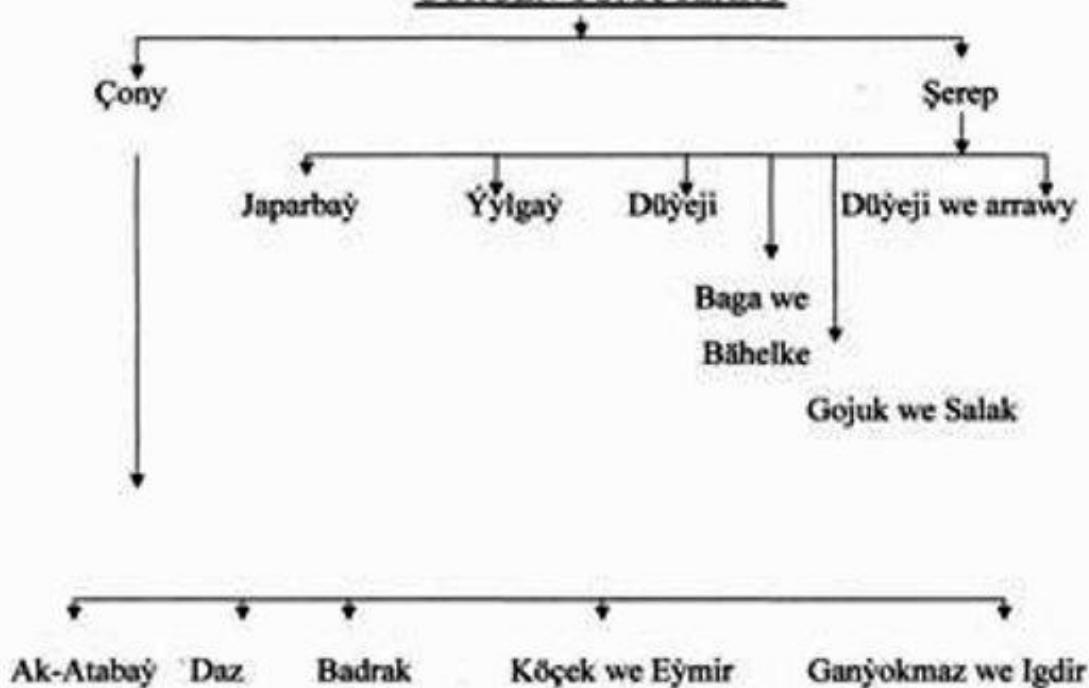
Allaguly şahyryň Kümüşdepede we Esengulyda baýlaryň gapysynda çopançylyk bilen meşgullanyp gezendigini “Bal indi”, “Akar-silleriň seniň” atly goşgulary subut edýär.

Bu goşgular bilen tanyş bolanyňda, maldarlaryň dowarlary gyş aýlary Etrekde, ýaz aýlary bolsa Gürgeniň mes toprakly ýaýlaglarynda bakandyggyny aňlasa bolýar. Şeýlelikde ilerki we gaýraky Türkmenistanyň maldarlar üçin hem biserhet bolandyggyna göz ýetirýärsiň:

**Allguly Saýatla Wilýam Aýronzyň ikinji çyzuwyndaky atlary-da goşa
ýerläpdir:**
GÜRGЕН ЫОМУТЛARY

GÜRGЕН ЫОМУТЛARY

Goýun çykar çanlar ýol eder sürçenek,
 Gaýypata birle ol Gabylburnak,
 Egni çarh-gowaly gul bilen gynnak,
 Köňül arzuw eýlär jaýlar, gal indi.

Gaýly, Guba, Tüňni garada,
 Janly sekdirlezler iki arada,
 Çilli egremçede, gazma derede,
 Gatnadygym kenar boýlar, gal indi.³⁵

Şahyr önüp-ösen ýerleriniň ýer asty we ýer üsti gaznalara-da baýdygyny wasp edipdir:

Wagt geler, daşyň gyzyla döner,
 Hasap etseň, günde köp hasyl öner,
 Haýwan-ynsan bary çeşmäňden ganar,
 Göwhere barabar ýerleriň seniň. ³⁶

Allaguly-Saýatly bulardan başga-da dürli temalarda ýazylan goşgularyň awtorydyr. Onuň “Sabır eýle balaň geler enşalla”, “Garyplyk ýaman baladyr” ýaly şygylary ahlak-didaktiki temada düzülipdir. Şahyryň döredijiliginde şahsy, maşgala durmuşyna degişli goşgular hem azlyk etmeýär. Mysal üçin, “Balamyň çeşmini röwşen eýlegil” diýen şygry ýaşlykda mama keseline duçar bolup görevcilerinden mahrum bolan ogly Geldinyýazyň ykbaly bilen baglaşyklydyr:

Bendeguly, köp çekerdim ahy-zar,
 Elli birde saňa boldum intizar,
 Isa, Musa sizler boluň medetkär,

³⁵. Milli golýazmalar instituty, / geljekde MGI diýlip görkeziljekdir /. Bukja 1954, 28 c.

³⁶. MGI, Bukja 1954, 30 c.

Balamyň çeşmini röwßen eýlegil.³⁷

Umuman Allaguly şahyryň eserleri şol döwrüň taryhyны, halkyň ruhy durmuşyny, geografik atlaryny, şahyryň maşgala durmuşyny öwrenmekde örän ähmiyetli bolup durýar.

Ýer-ýurt atlary XIX asyrda ýaşap geçen, özuniň “Köresuwy” atly ýeke-täk goşgusy bilen tanalýan Allaberden şahyryň döredijiliginde hem mynasyp orun tapýar.

Esenguly pasýologunyň araçäk serhedinden 25-30 kilometrlik günortada Kaspi deňiziniň iki kilometrlik gündogar kenarynda gadymdan galan şäherlerinden biri hem häzirki Kümüşdepedir. Onuň gündogar tarapynda Köresuw diýilip atlandyrylyan gonamçylyk ýerleşyän uly depe bar. Käbir maglumatlarda bu depe Sultan Muhammet Horezm şanynyň Çingiz hanyň goşunyndan gaçyp baran ýeri diýip ýatanylýar. Allaberden şahyr “Köresuw” atly goşgusynda bu ýeri ýatlap geçýär:

Ertir bilen ýola çykdym,
Geçen ýolagçyny bakdym,
Ýagmyr Hywala düň dakdym,
Beter daşdyr Köresuwy.

Täzeabadyň ýeri gaty,
Mollalardan geler haty,
Çoşsy körüň bedew aty,
Örän daşdyr Köresuwy.

Ekin ekdim Geleýordan,
Aýagymy ädýärin zordan,
Ulag diledim Çoşsy kördən,
Beter daşdyr Köresuwy.³⁸

---

³⁷. Oraztaganow A., “Arzuw”, / görk. iş/, 22 c.

Bu goşguda gabat gelýän ýer-ýurt atlarynyň köpüsi häzirki günorta Türkmenistanda belli ýerlerdir. Mysal üçin, “Täzeabat” diýlen ýer Kaspi deňziniň gündogar kenaryndaky Kümüşdepe şäheri bilen Esengulynyň aralygynda ozal ýaşalyp göçülen obajyklaryň biriniň adydyr. Şeýle hem Çoşsy kör diýlen şahsyýet Kümüşdepede belli adam bolupdyr. Ýtne-de Geleyşor diýlen ýer Etrek bilen Gürgeniň aralygyndaky “Nebitlije” etraplarynyň şor ekin meýdanlarynyň ýerleşýän ornuny aňladýar.

XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başynda günbatar we günorta Türkmenistanda ýaşap geçen şahyrlaryň biri hem Amanniýaz bolup, onuň “Ogulbibi”, “Ogultuwak”, “Galandar”, “Aşyrbike”, “Arabyň” ýaly goşgularynda gabat gelýän atlar günorta Türkmenistandaky medeni miraslary doly göz öňüne getirmäge ýardam edýär.

Şahyryň “Ogulbibi” atly goşgusyndaky!

“Özüniz Garaja, öriňiz öwlat...³⁹”

diýen setir, tarypy ýetirilýän Ogulbibiniň tiresiniň Garaja, örüsiniň hem öwlat bolandygyny aşgär edýär. Bu iki tiräniň taýpa-tireleriniň wekilleri häzirki döwürde köplenç Kümüşdepe, Hojanepes, Bendertürkmen sebitlerinde ýasaýarlar.

Annameňli şahyr bilen Mämmetgurban şahyryň atlary henize çenli Eýran türkmenleriniň ýaşyulyalarynyň arasynda ýatlanýar.

Onuň döredijiliginden mälim bolşy ýaly, bu şahyr, umuman, ekerançylyk we daýhançylyk bilen meşgullanypdyr. Ol köplenç Gürgen derýasynyň boýlaryndaky ekerançylyk üçin amatly ýerleri bolan Omçaly, Sallah, Kümüşdepe, Hijanepes we Gäwmişli obalarynda ýaşapdyr.

Günorta-günbatar Türkmenistanda (Eýranda) ýaşyulyalaryň arasynda, gürrüňden gürrüň geçende “Halwalyň aty ýaly, nätdiň-aý muny?” diýlen gep bar. Bu gipiň aňyrsy Halwaly diýen adamyň “Halwaly” di dien aty bilen baglanşyklydyr. “Halwaly” diýen at Etrek-Gürgen etrapynada halka giňden mälim bolan abraýly

³⁸. Şol ýerde, 34 c.

³⁹. Şol ýerde, 41 c.

atlaryň biri bolupdyr. Ol at Gürgende Mengiş heleý dien at bilen çapyşyp, ýüz janly baýraga mynasyp bolupdyr.

Günbatar Türkmenistanda ýaşap geçen şahyrlaryň biri Anna molla şahyr (1885-1975) şol at barada ýörite goşgy goşupdyr. Şol goşgynyň bir ýerinde:

Doglan ýeriň Gürgen, Balkanda bakyylan,
Dokuz maýa sagyp, süýt bilen ýakylan,
Jaýy dowzah sypatyňa at dakan,
Pakyp donuň çöwre biçer Halwaly...

-- diýip, ol atyň haýsy etraplara degişlidigini mälim edýär.

Günorta-günbatar Türkmenistanyň edebi mirasy barada gürrüň gidende, Ahmet Ahundow-Gürgenliniň adyny agzaman geçmezlik bolmaz. Ahmet Ahundow-Gürgenli 1909-njy ýylda Eýranyň häzirki terretoriýasynda ýerleşýän Mazenderan welaýatynyň Kümüşdepe şäherinde ýokary bilimli din wekili olan Pejep ahunyň maşgalasynda dogulýar. Pejep ahun ýokarda döredijiliginde gysgaça syn berlen Allaguly şahyryň ogludyr. Dýmek, Ahmet Allaguly şahyryň agtygy bolýar. Ahmet Ahundow- Gürgenli 1943-nji ýylda Germaniya bilen SSSR-iň urşunda wepat bolýar.

Ahmet 1926-njy ýylda Eýrandaky pählewiler hökümetiniň zulumyna çydap bilmän, hakykat gözläp, Sowet Türkmenistanan gaçyp atýar. Ol köneden hem täzeden sowatly bolupdyr. Leningratda instituty gutarypdyr.

Ahmet Ahundow-Gürgenliniň edebi mirasy barada ýazyjy Kasym Nurbadow ýörite kondidatlyk dessertasiýasyny ýazyp, onuň ömrüne we döredijilige degişli gymmatly maglumatlary toplady.⁴⁰

Ýene-de ol ýazyjynyň eserler ýygynndysyny “Gürgen jülgeleri” ady bilen aýratyn kitap edip neşir etdirdi.⁴¹

---

⁴⁰. Nurbatow K., “Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy”, kandidatlyk dissertasiýasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

⁴¹. Ahundow Gürgenli , “Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylar we ertekiler)”, Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.

Ahmet Ahundow-Gürgenliniň döredijiliginde “Gul ogly-Myrat” we “Gürgen jülgelerinde” powestleri belli yz galdyryár. Bu iri göwrümlı eserler türkmen prozasynyň kemala gelmeginde öz belli bir roluny oýnamakdan daşgary, XX asyryň 20-30-njy ýyllaryndaky Eýran türkmenleriniň, ylaýta-da Gürgen boýlarynda ýaşan ýomutlaryň durmuşyny dogruçyl suratlandyryp bilyänligi bilen uly ähmiýete eýedir.

“Gürgen jülgelerinde” powestiniň beýleki bir ady “Kümüşdepe durmuşyndan”. Hakykatdan-da bu iri göwrümlı powest 20-30-njy ýyllaryň Kümüşdepe durmuşyndan söz açýar. Eserde Eýranyň şol döwürdäki reaksiýon syýasaty garyp daýhanlaryň ezilşiniň üsti bilen dogruçyl suratlandyrylýar. Powestde Gümrükhanada işleyän hökümet wekilio Muhat diýen otrisatel tipiň obrazy arkaly şol döwürde halka sütem edýän ýüzlerce Muhat ýaly azgyn adamyň tipik obrazy döredilipdir. Parahorlyk, zynahorlyk, tirýekkeşlik, humarbazlyk ýaly ýaramaz sypatlar Muhadyň obrazynda doly aýdyňlygy bilen jemlenýär. Bu şol döwür Eýran durmuşynyň real beýanydyr. Bu ýagdaý eseriň ähmiýetini kesitleyär.

Ýazyjynyň “Gul ogly-Myrat” powestinde-de şol döwrüň Eýran türkmenleriniň durmuş görkezilýär. Eseriň adyndan belli bolşy ýaly, eser esasan “gul”, “ig” ýaly sosiýal mesele baglanypdyr. Gul ogly Myrat ig gyzy Döndini halaýar. Emma gul bolany üçin oňa döndini bermeýärler. Eseriň ähli mazmuny şu durmuş hakykaty bilen utgaşykly beýan edilýär. Myrat Döndini alyp gaçýar. Emma ony tutýarlar we zyndana taşlaýarlar. Döndi ata-enesiniň gurbany bolýar. Myrat hem zyndanda ençeme horluklary başdan geçirmeli bolýar. Zyndanda ol Hydryr diýen bir bigünä daýhan bilen tanyşýar. Hydryr Myrada öz maksadyna ýetjek bolsa Sowet Türkmenistana gaçmagy maslahat berýär. Myrat Hydryryň kömegini bilen zyndandan gaçýar we onuň maslahaty bilen “Etregiň ak ýoluna düşýär”.⁴²

Eserde “Etregiň ak ýoly” diýilip görkezilmegi simwoliki mana eýedir. Etrek-gaýraky Türkmenistana degişli bolup. Onuň “ak ýoluna” düşmek, Eýranda ýasaýan türkmenler üçin ak güne çykmaklygy aňladýar. Hakykatdan hem şol döwür Sowet Türkmenistany Eýran türkmenleri üçin uly ähmiýete eýedir.

---

⁴². Şol ýerde, 67 c.

Eýran durmuşy hakynda ol ýerde ýasaýan türkmenler barada doğruçyl maglumat berýän şahyrlaryň biri-de Baýram şahyrdyr (1871-1948). Ol Balkan dagynyň golaýyndaky Gargyjyk çeşme diýen ýerde eneden bolupdyr. Ömrüniň ilki ýyllarynda Gürgen boýlaryndaky obalarda ýaşapdyr. Iki Türkmenistanyň arasynda serhet çekilenden soň, ol gaýrada galýar we ömrüniň soňuna çenli Nebitdagyň golaýyndaky Jebel diýen ýerde ýasaýar. Onuň döredijiliği günorta-günbatar Türkmenistanyň iki tarapyna-da deň derejede degişlidir. Onuň goşgularında watan tebigaty, çarwa ilatyň gün-güzerany doğruçyl suratlandyrylypdyr. Omur ýolunyň görnükli bagışsysy Nurberdi Gulowyň bu şahyryň sözlerine aýdýan “Şaglap iner bürgütleri” diýen aýdymy Aşgabat radoýosynyň üsti bilen günorta Türkmenistanda diňlenende hemiše diňleýjini tolgundyrýar. Watan duýgusy her bir diňleýjä täsir edýär.

Türkmen halkynyň göçmek-gonmak prosesi barada Baýram şahyryň oýlanmalary hem örän gyzyklydyr. Şahyr “Eýranyň” (“Gürgeniň”) atly eserinde häzirki dowam edýän jemgyýetçilik şartlarıň düýbüni şol döwürde örän ýiti yzarlapdyr. Şahyryň:

Ahunlary dawa diýip gezerler,
Para berseň şerigaty pozarlar.

Ýaly setirleri hiç hili düşündirişe mätäç däl. Onda döwrüň hakyky yüzünü görýäris.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky Eýran türkmenleriniň taryhynda yz galdyran şahyrlaryň biri hem Etrek-Gürgen sebitlerinde ýaşan Aşyk Çaňlydyr. Ol öz döwrüni doğruçyl suratlandyran şahyr bolupdyr. Ol “Aşyk Çaňly we Bibi” dessanyň awtory hem gahrymanydyr. Dessanda hemiše bolşy ýaly, Eýran patyşalygynyň zulmy we sütumi astynda iki aşygyň aýry düşüşü beýan edilýär. Dessandaky wakalary, esasan, Eýranyň häzirki terretoriýasyndaky Omçaly diýen oba bilen baglaşykly edip aýtmak Eýrandaky häzirki rowaýatçy bagşylaryň repertuaryna degişlidir.

Gargy, Omçaly dien obalarda ýaşap öten meşhur bagşy Gazak Paň dessany ady agzalan ýerler bilen baglanychdyryp toý-üýşmeleňlerde ýerine ýetirýärdi. Bu bagly Ýomut-Gökleň bagşyçylyk ýolunyň görnükli halypalarynyň biridi. 1970-nji ýylда aradan çykdy. Onuň ses ýazgylaryň halkyň arasynda we Gürgen radoýo stansiýasynda saklanylýar.

Gazak Paňyň repertuary boýunça, Aşyk Çaňly Hywada bakyp-beslän aty bilen öz söygülsi Bibä yetişmek üçin Esengulynyň Ýedişor, Kelkowser diýlen ýerlerine gelip, Çalýok obasynyň Jennet aýlagynda ah çekip, şol ýerde Bibini ýatlap, “Yerleri” diýen goşgusyny aýdýar:

Aşyk biler aşyklaryň kadasyn,
Aşyk däldir biri-birinden ýadasyn,
Çaňly bilen Bibiniň eden wadasyn,
Pelek sütem eýläp bozan ýerleri.

Aşyk Çaňly ol ýerden Gürgen etraplaryna ýola düşýär. Garagyr, Däligyr diýlen meýdanlarynda geçip barýarka, bir goýun çopana duşyp, “Bibiniň” atly goşgusyny aýdýar. Bu goşgy aýdym görnüşde Eýran türkmenleriniň uly-kiçisiniň dilinde hemiše ýaňlanýar. Şol goşgudan belli bolşy ýaly, şahyryň mollaçylyk sowadynyň bardygyny duýmak bolýar:

Aşyk Çaňly, ýara dessan düzer men,
Bir molla kösip men, waspyň ýazar men...

Diýmek, her bir goşgy belli bir ýagdaýlar bilen baglanychkly bolsa-da, onda şahyr terjimehaly bilen baglaşykly setirler hem gabat gelýär. Şeýle ýagdaý ýokarda görüp geçişimiz ýaly Aşyk Çaňlynyn döredijiligine-de degişlidir.

Dessanyň dowamynda Çaňly şahyryň Bibini yzarlap, Gürgen boýundaky Omçaly obasyna barmaklygyna syrygýar. Ol ýerde şahyra Bibiniň bir baýa

durmuşa çykarylandygyny aýdyarlar. Şu pelekden dat edip, şahyr “Aglatdyň Bibi” atly elegiasyny⁴³ düzýär.

Dessanyň şeýle gynançly pursatlary şahyryň döwrüň sosiýal-jemgyýetçilik keşbini doğruçyl görkezip bilmegi bilen baglanşyklydyr.

Bu eser Türkmenistanyň halk bagşsy Nurberdi Gulowyň repertuaryny hem bezeýär. Şonuň esasynda ýazyjy Kasym Nurbadow “Aşyk Çaňly” dessanyny ilkinji gezek ýazyp alyp, öňüne sözbaşy düçüp, neşir etdirdi.⁴⁴

Bellemeli tgarapy, bu neşirde wakalar Etrek-Gürgen töwereklerinde geçse-de, ondaky ýer-ýurt atlary gaýraky Türkmenistana degişlidir. Munuň hem sebäbi, biziň biziň pikirimizçe, adyjynyň ýasaýan terretoriýasy bilen baglanşyklydyr. Ýagny her bir aýdyjy wakalary öz gözüniň gören ýerleri bilen baglanyşdyryp aýtsa, onda eseriň ynandyryjylygy hem güýcli bolýar.

Şol döwürde Eýran hanlyklarynyň talaňçylykly hereketleri zerarly halkyň öňüne düşüp, olara baş bolup biljek adamlar agyr kynçylyklara sezewar edilipdir. Muňa Beknazар atly şahyrdan galan “AMANMY?” diýen goşgy hem şayatlyk edýär:

Gyzylbaşlar oňurgamy burdular,
El-aýagyma agyr gandal urdular,
Ýigrimi ýyl tende ganymy sordular,
Begnazar diýr süýji diller amanmy?

Eserde mälim bolşy ýaly, bu şahyr ýigrimi ýyl gyzylbaşlaryň zyndanynda ýatypdyr. Begnazaryň ýokarky goşgusy döwrüň syýasy-sosiýal ýüzüni doğruçyl görkezip bilyänligi jahden uly ähmiýete eyedir.

1890-1917-nji ýyllarda Etrek boýlarynda ýaşap geçen, Nazar ogly Gurban şahyryň goşgulary günbatar-günorta Türkmenistanda meşhurdyr. Onuň goşgularyny käbir bagşylar 1965-1978-nji ýyllarda Gürgen radiýosynda aýdym edip ýerine ýetirjek bolanylarynda, hökümet olara rugsat etmändi. Şeýle-de bolsa

⁴³. Элегия — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

⁴⁴. Nurbatow K., “Aşyk Çaňly” dessan, “Kerwen”, neşriýaty, A. : 1992 ý., I – 32 sah.

Gurban şahyryň aýdyma öwrülen goşgulary toý-tomaşalarda üns berilip diňlenýär. Onuň meşhur “Bagtyhan”, “Aý Eneş”, “Garaja”, “Keýki han” atly eserleri ýat tutulyp, halk arasynda örän meşhurdyr.

Yokarda ýatlanylyp geçilen Begnazar şahyrymyzyň ykbalyna ýene bir şahyr-Gulam şahyr Etrek etraplarynda ýaşap geçipdir. Ol ýaşlykda Dowly, Aky baýyň goýunlaryny bakyp ýörkä, Eýranyň Ramiýan obasyna eltilip, eli gandallanyp, çukura taşlapdyr. Molla Jomart atly baý ony gije-gündiz işledip, itden egsik edipdir. Netijede Gulam şahyr öz hojaýynynyň toýa giden pursatyndan peýdalanyň, şol ýere Etrekden ýesir düşen Şatja ejäniň kömegin bilen gaçyp gutulypdyr. Ol Eýranda zyndanda oturan wagtynda “Jaýlar seni” atly goşgusyny düzýär;

Eljik baýryň ujudyr, tetir bişen haşaly,
 Baýyr tüýnüsiz öýdür, öwrüm-öwrüm taşaly,
 Baýyr oty bag-jennet saňa goşgy goşaly,
 Arzuw eýleýir göwnüm, owadan jaýlar seni.⁴⁵

Şahyryň bu goşgusy özüniň taryhy anyklygy bilen tapawutlanýar.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda Eýran patyşalygynyň garakçy toparlary häli-şindi düzde ýeke mal bakyp ýören çopanlaryň ýa-da odunýygyp, çöpleme çöpläp ýören çagalaryň üstüne çözüp, gapillykda olaryň üstünü basyp, ýesir edip äkidýärler eken. Taryhda şeýle garakçylaryň bir toparlarynyň atlary mälim. Eýran taryhcىsy A.Moiýniniň berýän maglumatlaryna görä, 1300-1320 (1921-1941)-nji ýyllaryň dowamynda türkmenleriň üstüne çozan Eýran garakçylarynyň has bellileri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Mazenderan welaýatynyň Ketul etrabynyň Ramiýan obasynadan Mämmet Aly, Aly Muhammet han Muazzazi.

---

⁴⁵. “Ýaş kommunist”, gazýeti, II/XII , 1961 ý.

Mazenderan welaýatynyň Fenderesk obasyndan Mir Sa,adulla han Mir Fendereski we Mehdi şa Mir Fendereski.

Mazenderan welaýatynyň Sorhonkelate obasyndan Han Mälek we beýlekiler.⁴⁶

“Döwletmämmet”:

Öz döredijiliği bilen şol döwür edebýatyň oňaýly täsirini ýetiren görnükli şahyrlaryň biri Döwletmämmet Balgyzyldyr. / 1852- 1912 /. Ol Bendertürkmen şäheriniň golaýyndaky Köne Gürgen derýasynyň boýunda ýerleşýän Bäsýuwusga obasynda ýaşap geçipdir. Onuň mazary hem şol obanyň golaýyndaky Bähawetdin ata gonamçylygynda ýerleşdirilipdir.

“Döwletmämmet” şahyryň cyn ady bolup, “Balgyzyl” onuň lakamydyr. Ol ýomutlaryň gyzyllar tiresinden bolany üçin , şeýle lakam alypdyr.

Balgyzylyň ýygyntrysy ilkinji gezek 1928-nji ýylда Aşgabatda arap elipbiýi bilen “Döwletmämmet” ady bile çap edilýär. Bu kitap ilki çapdan çykanda ýalňyşlyk bile, Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadynyň goşgulary hökmünde okyjylara hödürlenipdir.

Şahyr öz ýaşlyk döwürlerini Gürgen derýasynyň boýlarynda Hojanepes, Bäsýuwusga, Kümüşdepe we Esenguly etraplarynda daýhançylyk, çarwaçylyk bile meşgul geçiripdir. Şonuň bile birlikde ol ýaşlyk döwründe dürli çeperçilik sungatlary bile meşgullanypdyr. Ol şahyrçylykdan daşgary, bagşyçylyk etmek bile hem meşhurlyk gazanypdyr. Onuň aýdym repertuary köplenç öz döreden eserlerinden ybarat bolupdyr.

Balgyzyl öz döreden eserlerini tanyş bagşy-sazandalaryň üsti bilen halka ýetirip durupdyr. Ol bagşylaryň hatarynda Kümüşdepeli ýomut-gökleň ýolunyň belli wekilleri meşhur Wejan köri⁴⁷, Durdy Hoja bagşyny, Abdy bagşyny agzamak bolar.

⁴⁶ Mo,ijíni Äsädulla, “Jografiá we tarih-e jografiýai-ýé Däst-e Gorgan ”, M .Z., 1901, çaphane-ýé şerekät-e sähamyé táb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.

⁴⁷. معینی اسد الله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م.ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، سال ۱۳۴۲ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ م.

⁴⁷. Házırkı döwürde Wejan bagşynyň ýoluny dowam etdirýän onuň nebresi we at dakylany Kaka Wejany Kümüşdepe şäherinde ýaşaýar.

Balgyzylyň aň aalynyň ady Aky (Akmeňli) bolup, ondan iki ogul-Nyyazmuhammet we Uzmuhammet galýar. Olaryň hersi öz gezeginde belli dutarçy we gyjakçy bolup, ýomut-gökleň bagşyçylyk ýoluny günorta Türkmenistanda ýörgünleşdiripdirler.

Döwletmämmet Balgyzyl altmyş töweregı goşgynyň awtory bolmak bilen, onuň esasy tematikasy köplenç yşky-liriki mazmundadır. Syýasy-jemgyýetçilik tema şahyryň goşgularynda gaty az duşýar. Şeýle-de bolsa, ol jemgyýetçilikdäki deňsizlikden zeýrenipdir.

Akmaýaň pany dünýäde,

Kimiň ýuki deň gelýär?⁴⁸

-- diýip, şahyr “Bu dünýäde hiç kimiň ýuki deň gelenok, şonda-da pany dünýä agaýanok” diýip, durmuşy real suratlandyrypdyr. Bu hili şygyrlar şahyryň esasy döredijilik yüzünü görkezmeýär. Şahyryň döredijilik yüzünü görkezýän eserleri onuň yşky – liriki temada ýazan goşgularydyr. Yşky – Liriki goşgularynda şahyr durmuş hadysalaryna has içgin aralaşyp, durmuş ýagdaýlaryny has aýdyň teswirleýär. Bu goşgularda gelin – gyzlara “Durmuş gözelligi” hökmünde garalýar. Bu hili goşgularda obýektiw duýgy real beýan edilip, liriki gahrymanyň duýgusy tipleşdirilip berilýär. Şeýle ýagdaýyň diňe Döwletmämmet şahsy durmuşy bilen baglanşykly däl-de, eýsem şol döwrüň ähli garyp gatlaklaryna mahsusdygy şol goşgulardan konkret aňlanýar.

“Wamyk – Uzra” diýrler, dünýäden ötdi,

“Azyz – Azyz” diýip, könlüm gam tutdy,

Şyhygülzar bizi zyndana atdy,

Ýyglap, Döwletmämmet aýrylmadyny? ⁴⁹

---

⁴⁸. Balgyzyl Döwletmämmet, “eserleri”, Gabus neşriýaty, Kümmetkowus -

⁴⁹. Şol ýerde,

Bu goşguda abstraktlaýyn pikir-duýgular däl-de, eýsem durmuş hakykatyndan ugur alnan detallar, obrazly deňeşdirmeler arkaly şahyryň ýasaýan döwrüniň ruhy-medeni keşbi, taryhy ýagdaýyny göz öňünde getirilýär.

Käbir şahyrlaryň eserlerindäki ýsku meselesinde bolşy ýaly, Balgyzylyň liriki gahrymany söýgüsine gowuşyp bilmedik ýagdaýlarda öwülýälere, çaryýarlara ýüz tutup, bütinley susspeslige, terkidünýälige düşmeýär. Şahyr “Göwnüm seni” atly goşgusynda:

Däli göwnüm, Melul bolma,
Şat eder men, göwnüm seni!
Melul namardyň işidir,
Hoş eder men göwnüm seni.⁵⁰

--diýip, geljege ruhybeletlik bilen umytly garamalydygyny ündeýär. Şeýlelikde bu hili pikirler halk köpçüliginiň ruhy medeniýetine oňaýly täsir edipdir.

Şahyryň eserlerinden belli bolşy ýaly, onda realizmiň belli derejede ösendigini açık aňsa bolýar. Munuň şeýledigini şahyryň “Bibiniň” diýen şygly-da tassyklaýar:

Kölleriň sonasy, baglaryň bilbili,
Kirpigi tir, gaşy ýaýdyr Bibiniň,
Kaddy zyba, ýüzi nurdan dökülen,
Görseň jemalyny ,aýdyr Bibiniň.

Diýer Döwletmämmet, bardym öýüne,
Haýran galdym kamatyna-boýuna,
Magtym, şirwan diýrler asly soýuna,
Kylgan işi jaýba-çaýdyr Bibiniň.⁵¹

⁵⁰. “Türkmen aýdymalary”, Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.

⁵¹. Balgyzyl D., “eserleri”, / görk. iş/, 2 sah.

Bu goşguda adam häsiyetleriniň güzel taraplary belli bir şahsyň (Bibi diýen geliniň) üsti bilen beýan edilýär. Bu ýerde durmuşda bolmadyk fantastik hüýr, periler däl-de, hakykatda bar bolan ynsan alçak göwni, açyklygy, adamkärçiligi, edep-ekramy, myhmanparazlygy, işiniň ýerbe-ýerligi jähden wasp edilýär.

Goşguda atlary agzalýan “Magtym”, “Şirwan” ýaly ýomut tireleriniň wekilleri häzirki döwürde Kümüsdepe, Esenguly etraplarynda ýasaýarlar. Şeýlelikde hut tire dynyň goşguda getirilmegi bu eseri has konkretleşdirýär we reallaşdyryar.

Döwletmämmet Balgyzylyň eserleri beýleki öz döwürdeş şahyrlarynyňka garanyňda halk arasynda giňden ýaýrapdyr. Onuň goşgulary bagşylaryň repertuarynda mynasyp orna eýe bolupdyr. Şahyryň nebereleri häzirki Bendertürkmen, Bäsýuwusga diýen ýerlerde ýasaýarlar.

Köçek şahyr:

Belli Dostmämmet atly gahrymany bolan we eserleri aýdym görnüşde bagşylaryň dilinden düşmän gelýän şahyrlaryň biri hem Kümüsdepe etrapyndan ýomutlaryň japarbaý urugynyň kem taýpasyn dan bolan Köçek şahyrdyr. Bu şahyryň “Taganbibi”, “Dostmämmet”, “Amansoltan” atly eserleri halkyň arasynda ýatdan aýdylýar. Şol eserleriň arasynda “Dostmämmet” atly goşgy gyzylbaşlaryň garşysyna batyrlarça söweşen gaýduwsyz, edermen Eýran türkmenleriniň arasynda gahrymançylygy bilen giňden tanalýan Dostmämmet atly gerçege bagışlanypdyr.

Kümüsdepe, Esenguly, Hojanepes etraplarynda ýasaýan kem, kör, kelte we tumaç taýpalary tä soňky döwre çenli Eýran patşalygynyň garşysyna söweşip, öz onlarça ýigitlerini söweş ýolunda gurban berdiler. Soňky döwürde Eýran patşalygy tarapyndan bu taýpalaryň içindäki göze görünen ýolbaşçylar namartlarça tutulyp, atylyp, başy kesdirildi. Olaryň garşysyna iş bitirenler sylaglanyp, türkmen taýpa-tireleriniň arasyna agzalylyk salyndy. Ýokarda agzalyp geçen “Dostmämmet” şeýle görüşlerde gurban bolanlaryň biridir. Köçek şahyryň beýan edişi ýaly:

Sakgal, murty eňsesinden çatyлан,
Aty ýaraman ýarym ýolda tutulan,
Goç kellesi gyzylbaşa satylan,
Dünýäden armanly ötdi Dostmämmet.

Köçek şahyryň bu eseri ýaşyulylaryň hatyra arhiwinden ýaşkiçileriň hakydasyna geçip, ruhy medeniýetiň beletligine eýe bolupdyr. Bu goşguda obrazlandyrylýan Rüstem we Görogly sypatly halkyň gahrymany bolup, ol çeper eseriň hem şonça derejedäki gahrymanyna öwrüldi. Şu jähtden hem, bu goşgy öz döwrüniň hakyky realistik eseri bolup duryar.

Kyýat han:

Kyýat hanyň ady türkmen halkynyň aňynda ady ölçmejek şahsyyetleriň biri bolup taryha mydamalyk siňdi. Onuň nebereleri hazır Eýranda “Kyýady” familiýalary bilen Kümüşdepe we Bendertürkmen şäherlerinde ýasaýarlar.

Kyýat han “Ýomut türkmenleriniň japarbaýlar taýpasynyň Nuraly diýen urugynyň Esenguly kör tiresinden eken. Ol takmynan 1750-nji ýyllarda demirçi ussanyň maşgalasynda eneden doglupdyr.

Kyýathanyň asly Kümüşdepeden bolup, soň Çelekene göçüp barýar. Eýran patyşalygy Kaspi deňziniň kenarlarynda ýasaýan türkmenleriň arasynda onuň uly abraýynyň bardygyny bilip, özüne tabyn etjek bolanda, Kyýat oňa aç-açan garşı durupdyr.

Emma öz janyny halas etmek üçin, özüniň Kümüşdepedäki ähli emläginibalykçylyk promysellerini, ýerini hem sürülerini taşlap, gaçybatalgany Çeleken adasyndan tapypdyr”⁵².

Ýagşymämmet XIX asyr:

Kyýat hanyň oglы Ýagşymämmet XIX asyrda günbatar Türkmenistanda Kaspi deňziniň kenarlaryndaky obalarda ýaşap geçipdir. Ol şahyrçylyk bilen hem meşgullanypdyr. Onuň eserleriniň köpüsü bendilikde ýazylan şygyrlar bolup, olar

---

⁵². Gylyjow A., “Kyýat han”, /taryhy etnografik ocerk/, “Kerwen” neşriýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.

öz döwrüniň ýüzüni doly açyp görkezmäge ýardam edýär. Belli taryhçy alym M. Annanepesowyň bu baradaky materiyallary Ýagşymämmediň döredijilik ugrunyň esasy alamatlaryny aýdyňlaşdyrmaga mümkünçilik berýär.⁵³

Ýagşymämmet kenarýaka türkmenleriniň garaşsyzlygyny, erkinligi ugrundaky göreşlerde tutulýar we zyndana salynýar. Bu döwürde onuň syýasy düşünjesi hasda giňeyär. Öňki göýberilen ýalňyşlyklary sapak edinmelidigini öz obadaşlaryna goşgy üsti bilen öwredýär:

Haýran galyp durduňyz,
Bolan işleri gördüňiz,
Bu sapar meni berdiňiz,
El göteriň, özbaş bolmaň⁵⁴-

Diýmek bilen, Ýagşymämmet bas-basdaklykdan (“Özbaş bolmaň”) el çekmelidigini (“el göteriň”), agzybir hereket etmelidigini öz watandaşlaryna ündeýär.

Agşymämmet şahyryň goşgularynda häzirki döwürde Eýranda ýasaýan taýpa-tire atlarynyň gözbaşynyň nirelere degişlidigini subut edýän setirler hem azlyk etmeýär.

Jana Mährem Nazar, şol Gulyhanym,
Öwlädym, külpedim size tabşyrдym⁵⁵ --

Diýen setirdäki “Gulyhanym” bu babatda üns bererlikdir. Häzir Eýran türkmenleriniň arasyndaky “Gulyhany” familiýalaryň asly şol “Gulyhandan” gözbaş alyp gaýdýar.

Umuman, Ýagşymämmet şahyryň goşgulary hem günorta-günbatar Türkmenistanyň etnografiýasyny, ýer-ýurt atlaryny, taýpa-tire atlaryny öwrenmekde belli bir derejede ähmiyetlidir.

⁵³. Annanepesow A., “Bendilikde ýazylan goşylar”, Aşgabat – 1977 ý.

⁵⁴. Şol ýerde.

⁵⁵. Şol ýerde .

Gulaş şahyr:

Gürgen-Etrek sebitlerinde ýaşap Rza şahyň zulmuna uçran şahyrlaryň biri hem Gulaş şahyr bolupdyr. Rza şanyň tarapyndan erkin oturan çarwa türkmenlere nähak salynýan salgylary Gulaş şahyr ýaly şahsyyetleriň töleg gurbyndan agyr bolny üçin tölenilmän olaryň obalaryny Kemal han ýaly feodallaryň tarapyndan çapylyp olary ýesir edip äkidilipdir. Şeýle ýagdaýlar-da Gulaş şahyr hem tutulyp zyndana taşanylýar. Ol döwürde Türkmensähranyň Marawdepe obasy Rza şanyň gyzynyň dynç köşgi bolupdyr. Gulaş şahyr hem şol ýerde zyndanda oturypdyr.

Onuň ökde kümüs ussadygyny Rza şanyň gyzy eşidip oňa kümüs ýasadypdyr. Gulaş şahyr şeýle zynatly kümüs ýasap bereni üçin patyşanyň gyzy ony zyndandan boşadypdyr. Gulaş şahyr etregiň akymy bilen Sumbara düşüp Uzynsuw obasynda (Häzirki Nyýazow kolhozy) ýerleşýär. Onuň aýdymalary Türkmenistanyň halk bagşysy Saryhan Sapaýewiň repertuarynda aýdylýar. Gulaş şahyryň zyndanda oturan mahalynda aýdan goşgusynyň bir bendi:

Garry Gulaş, garry watan ýatlasa,
Arwanasy iner-máya botlasa,
Kemal han dälijiräp özünü otlasa,
At çapdygym däli Gürgen amanmy?⁵⁶.

Ýokardaky setirlerde türkmen obalaryny çapyp, olary zebil-sergezdan güne salyp, mal-mülküni talap, oglunu olja, naçaryny bolsa ýesir edip alyp gidýän Kemal han ýaly Eýran patyşalygyna tabyn zulumkär feodallaryň atlary şeýle eserlerde görkezilipdir. Eýsem-de bolsa Kemal han kim bolupdyr? Türkmen halky öz gününde goýman şeýle bir talaňçylykly niýet bilen üstüne çozan we halky tozduran şahsyyetleri taryhda tanamak gerek! Olary berk ýazgarmak gerek!

Meret şahyr:

XX asyryň birinji ýarymynda beýleki döwür Eýran tüekmenleriniň arasynda taryhy şertleri örän çylşyrymly mahaly bolup, halk köpçülügi käbir ýagdaýlarda

---

⁵⁶. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýasaýan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.

durgunly we käbir halatda dürli öwüşgünlü hereketlere sezewar bolupdyr. Türkmen edebiýatyň Meret şahyr, Mämmet şahyr, Weli şahyr ýaly wekilleriniň döredijilik terjimehaly agzalan döwre gabat gelýär.

Rza şa Pählewi dinastiýasynyň döwründe ýaşap geçen Meret şahyryň durmuşyň medeni-syasy we jemgyýetçilik şartlarından öz bolşy ýaly täsir alyp, eserler döredipdir.

Ol, Esasan, Etrek-Gürgen boýlaryndaky Sallah, Nardanly, Bendertürkmen, Kümüşdepe obalarynda ýaşap geçipdir. Bu şahyr köplenç maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanypdyr. Onuň aýalynyň ady Annagül, ondan Toýguly we Ata atly iki oglu, ýene-de iki sany gyz galypdyr. Ol öz döwürdeş şahyry bolan Misgingylyç bilen ýygy aragatnaşyk saklapdyr. Şahyr esasan söýgi temasyndaky goşgular bilen birlikde, halkyň üstüne abanýan sütemi tankyt ediji eserleri, şeýle hem kaýarym dini we beýleki temalarda eserler döredipdir. Ol Kümüşdepeli ýomut-gökleň bagşyçylyk ýolunyň belli wekili Wejan bagşy (Wejan kaka) bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Wejan bagşy deňiz boýunda oturymly bolany üçin, balykçy we deňizçilik bilen meşgul bolupdyr. Meret şahyr onuň nawuny taryplap, “Serdary” diýen goşgusyny düzüpdir:

Taryp etsem Wejan kakaň nawuny,
Bedeni miýesser bolan Serdary...

Bu goşgy türkmen edebiýatynda örän seýrek duş gelýän ugur-gämiçilik bilen baglanşyklı bolup, deňiz-derýa terminleriniň giden bir tapgyryny özünde saklaýany bilen ähmiyetlidir.

Meret şahyryň döredijiliginde “Etmäge”, “Ilimi sen”, “Salan ýarym”, “Ýol soltan”, “Söwdügim”, “Tutmaly boldy”, “Molla han”, “Şajan”, “Utan, Ysmaýyl”, “Oýan Ysmaýyl”, “El bile”, “Eriş çykar”, “Bu dünýä”, “Meňzär”, “Serdary”, ... atly goşgular görnükli orunda durýar.

Eýran türkmenleriniň arasynda Meret şahyr barada şeýle rowaýat bar: Meret şahyr halka sütem edijilere hiç haçan boýun egmändir. Hiç mahal olaryň ýanynda

ejizlemändir. Eýsem olary tankytlamak bilen, halkyň öňünde ryswa edipdir. Mysal üçin, Meret şahyr Benderşa (häzirki Bendertürkmen) şäherinde ýaşan zamanynda, Ýusup diýen adam ol şäheriň Kethudasy bolupdyr. Ol döwürde dürli bahanalar bilen Rza hanyň ady bilen halky mugt işe çekip, ekspluatirleyän ekenler. Ýusup kethuda bolsa şahyry zor bilen işe äkitjek bolanda, Meret şahyr olaryň elinden geçip, Kümüşdepä göçüpdir.⁵⁷

Mämmet şahyr:

Mämmet şahyr Hazar deňziniň gündogar-günorta kenar ýakalaryndaky Hojanepes etrabynyň Agyzly, Gäwmişli obalarynda ýaşap geçipdir. Ol ýomut tiresiniň Japarbaý bölüminiň tumaç taýpasyndan bolupdyr. Balykçylyk hem-de ağaç ussaçylygy bilen meşgul bolupdyr. Gämi, öý ýasapdyr. Oňa tebigy döredijilik ukyby berlipdir.

Mämmet şahyrdan Annagurban we Annamämmet atly iki ogul bilen ýene-de üç gyz galypdyr. Mämmet şahyr gepe diýseň çeper bolupdyr. Oba adamlary dynç mahallarynda onuň ussahanasyna ýygnanyşyp, onuň gürrüňlerini diňleýän ekenler. Ony görenleriň aýtmagyna görä, ol uzyn boýly, agajetli, gür sakgal adam bolupdyr.

1924-nji ýylda Eýran türkmenleriniň Osman Ahun we onuň egindeşleri tarapyndan türkmen halkynyň özbaşdak döwletini gazar mak ugrunda alyp baran hereketleri Mämmet şahyra hem öz täsirini ýetiripdir. Onuň bu söweşler barada hem eserleri bar.⁵⁸

Şol söweş ýyllarynda iňlisleriň dikmesi Reza şahyň goşunlary çar tarapdan türkmenleriň üstüne çözýarlar. Polkownik sertip Zahidi Hpjanepes we Kümüşdepe etraplaryna tarap goşun çekýär. Annageldi serdar Sallah obasynda bu goşunyň öňünde durup, oňa garşıy söweşyär we oňa üstün çykýar. Iň soňunda bolsa Rza hanyň goşunu bir ýere ýygnanyşyp, iňlisleriň täze çykaran güýcli ýaraglary bile, batyrgaý türkmen serdarlaryny Altyn tokmak diýen oba tarap yza serpikdirýärler.

⁵⁷. "Durmuş", ("Ýol" mäjälläsinin türkmänce älaväsi), şomare-ýe 19, bistom-e fevriýe, enteşarat-e "Keýhan", s.44. ⁵⁸. "دورمۇش", ("يول" مەجلەسىنىن ئەلۋەسى)، شمارە ۱۹، بىستم فورىيە، انتشارات "كىيھان"، ص. ٤٤.

⁵⁸. Şol ýerde, 45 sah.

Bu zalym polkownik Sallah obasyna çagasy-çugasy bile bütinley ot berip, türkmen ilatyny tozdurýar.

Şol wakalaryň içinde Mämmet şahyr hem bolup, eline ýarag alyp hem söweşipdir we ýaralanypdyr. Şahyr bu wakany we zalymlaryň eden jenaýatlaryny gözü bile görüp, durmuşy real suratlandyrýar. Türkmen halkynyň söweşde döş gerip duran batyr serdarlaryny wasp edýär. Bu waka zerarly, japarbaý ilatynyň gačha-gaçlyga sezewar bolup, bir ujynyň Gökleňe, ýene bir ujynyň Balkan hem Ahala ýetendigi Mämmet şahyryň “Tapmadym” diýen eserinde birin-birin beýan edilýär:

Ygtyýar ýok könlümdäkini diýmäge,
Zat tapamok islän wagtym iýmäge,
Il-güniň halyndan habar sormaga,
Aýra düşdi, Şohy baýymy tapmadym.

Hudaýym salypdyr bize şu günü,
Sepildir gardaşlar belaň şu ýeli,
Hojanepesde tapdy döwleti puly,
Täjir başy Taňryberdini tapmadym.

Iliňden aýrylsaň dünýä nä gerek,
Japarbaý ilaty ýandy biderek,
Hudaýym beripdir bir tike çörek,
Gulan bile Ahun işany tapmadym.

Ýeke-ýeke gepläp käte arçanyp,
Sypaýy geýendir paltar degşirip,
Galan malyny bir hudáya tabşyryp,
Türkmen seýdi Bäbek şyhy tapmadym.

Gün içinde aglap gam boldy başym,
Zulum başdan akyp ot aldy daşym,
Sallah ýurdunda birje gardaşym,
Kyýamatlyk Nury şyhym tapmadym.

Aýdar Mämmet ýaman güne sataşdym,

Zalymdan gorkyma hakykat gaçdym,
Köresuwyň üstünden Galajyk geçdim,
Oglan-uşak maşgalamy tapmadym.

Türkmen halkynyň öz erkin döwletini gurmak meselesi başa barmansoň, Rza han Türkmensährany basyp alýar Şol döwürde türkmenleriň iş güýjünden merkezleşen hökümetlerini baýlaşdyrmagyň ugrunda halky tölegsiz agyr işlere çekýärler. Bu düzgüni pars dilinde “bigäri (بىگارى)” diýip atlandyrypdyrlar. Şol esasda aýal-erkekleri ähli maşgalasy bilen öýüni-ilini taşladyp, işe sürüpdirler. Bigäri diýlen diýlen düzgün şol wagtda agyr düşen wakalaryň biri bolupdyr. Olar türkmenleri ýygnap, daşary ýurtlara äkidip, dag deşdirip, ýol gazdyrypdyrlar. Hatda aýallara-çagalara düzlerde-çöllerde orak orduryp, döwek döwdüripdirler. Tomusyň jokrama yssysynyň aşagynda işläp ýörkäler çagasyň garnyndan düşüren aýallaryň hem sany az bolmandyr. Mämmet şahyr hem şol döwrüň şeýle bir agyr düşen azabyna sezewar bolupdyr. Şonuň üçin ol eserlerinde şol ýagdaýlar barada şeýle ýatlayár:

Zalymlar erk etmedi, öz gazanan malyma,
Günde bigärä sürüp, goýmady öz halyma,
Ahyr bir gün goýarlar eden işiň alnyňa,
Dynçlyk gadyryn bilmäni, türkmen amana geldi...

Şeýle agyr döwürde her halkyň arasynda bolşy ýaly hökümet gazabyndan özünü goramak we orun eýelemek maksady bile, halkyň tersine şugulçylyk edip, elini gana bulaşdyranlar hem bolupdyr. Şahyr bu jansyzlaryň azaryndan amana gelip şeýle diýýär:

Aýdar Mämmet, bu dünýä baky däldir, panydyr,
Gaçyp baran ýerimiz, Köresuwyň ýanydyr,
Türkmenleri yzgydan, ýurdyň şpiýonydyr,
Tä arymy alynçam, içim-bagrym doludyr,
Musulman gardaslarym köýdi, azapda boldy...

Şeýle pursatlarda opportunistik adamlar orun eýelemäň ugrunda Tähranda guralan mejlisde wekilçilik etdiler. Olar tozan halka “size ýer, suw, hak-hukuk

alyp bermeli” diýen bahanalar bile türkmenleriň iň soňkuja gadymdan galan şay-seplerini hem aldap ýygnap, Tähranda keýpi-sapa çekip gezipdirler. Bu topar şahsyyetler şahyryň tankydy gözlerinden gizlin galyp bilmändirler. Şahyr aşakdaky setirlerde olary şeýle tankyt edýär:

Eý gardaşlar, bizge peýdasy ýokdyr,
Her kim öz hormatyn-zatyny biler,
Wekil boljak diýip Tährana baryp,
Mujwajbyny iýip, ýatanny biler.

Türkmenleriň meşhur şahyry Misgingylyç Hojanepesli Meret şahyr bile gatnaşykda bolupdyr. Şeýle bir duşuşyklaryň birinde Misgingylyç Meret şahyra: “Sen iň soňky şahyr bolupsyň, senden soňkular ýomakçy bolarlar” diýip aýdypdyr.

Sol zamanda şahyr Misgingylyçy Eýran türkmenleriniň arasynda edebi taýdan şeýle bir durgunlyk döwrüniň emele geljekdigini nädip bildikä? – diýlen sowal ýüze çykanda, edebi garaýyşdan oňa diňe birje jogap tapylýar: Misgingylyç we Meret şahyrlara çenli ylmy medeniýet Buhara we Hywa merkezliginiň baý edebiýatyndan gözbaş alypdyr. Emma olardan soňkulara şeýle mümkünçilik döremändir. Sebäbi Eýranyň döwlte sistemasy türkmen halkyny hemme taraplaýyn çökgün durmuşa tarap gönükdiripdir.

Sähet işan, Gaklan Welleňi we Arazmuhammet Şahiri (Aram):

Ýokardaky ýatlanan şahyrlarymzdan soň Sähet İşan, Galkan şahyr we iň soňunda Kümüşdepe şäherinden Arazmuhammet Şahyry (Aram) dagylary ýatlamak bolar.

Sähet işan Oktýabr rewolýusiýasyndan soň, Sowet Türkmenistanyndan Eýrana gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr. Ol Güllüdag etrabynda ýaşap, döredijilik bile meşgullanypdyr. Onuň bir goşgular ýygyndysy Kümmet-Köwus şäherindäki “Kabus” nadirýaty tarapyndan neşir edildi. Sähet işanyň eserleriniň mazmuny köplenç aýralyk äheňinde bolupdyr. Meselem:

Waý, bu aýralygyň ahy
Günbe-günden artar indi.
Ýadyma düşen gähi,

Içim-bagrym örter indi.⁵⁹

Ýokardaky Sähet işan ýaly ykbala uçran şahyrlaryň biri hem Galkan Welleňi bolupdyr. Onuň asly oturmuşy Ahal ilatyndan bolupdyr. “Galkan Welleňi 1929-njy ýylda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň gündogarynda ýerleşýän taryhy “Änew” obasynda dünýä inýär we 1974-njy ýylda ikinji ýurdy bolan Türkmensähranyň Jergelan obasynda wepat bolýar”.⁶⁰

Ol “Stalin we Berianyň” döwürdeşi bolupdyr. Olaryň syýasatlaryna garşı bolany üçin yzarlanylyp Eýrana geçýär. Galkan şahyr Eýranda-da Maşat, Tähran we Gürgen şäherlerindäki tussaglarda 3 ýyl oturypdyr. Ondan dürli mazmunlarda ýagny 1000 setirden agdygyrak goşgy eserleriniň galandygy barada maglumat bar. Onuň goşgularynyň esasy mazmunlary zulma ten bermesizlik, pul üçin özüni ýurduň duşmanynyň erkinde goýmasyzlyk, watanparazlyk hem aýralyk baralarda düzülipdir.

Mysal üçin:

Biz eneden doganda, gul bolmana dogan däl,
Güýjimize buýsanyp, degmedige degen däl,
Emma welin degseler, biz hergiz baş egen däl,
Eger yrs arap biri, gelse sypdymmarys diri,
Gazaply naýza düzüp, gark ederis gan içinde.⁶¹

Ýokardaky bent goşgy 1979-1980-nji ýyllarda Türkmensähradaky demonstrasiýalarda şygar hökmünde ulanylýardy.

Şeýle hem onuň “Kowarys biz pisleri” atly goşgusy döwrüň syýasy, jemgyýetçilik hem synpy gatnaşyklaryna çenli aç-açan görkezýär. Mysal üçin:

Öz ilimde soltan menem, beg menem,
Azgyn bolup hiç bir kese degmenem,

⁵⁹. Hey,ät doctor Jävad, “Seýri där tarih-e zäban vä lähjeha-ye torki”, näşr-e “now”, Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8. ⁵⁴ هیئت دکتر جواد، ”سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی“، نشر ”نو“، سال ۱۳۶۵ ش.، ص. ۲، ۷، ۸.

⁶⁰. “SÖZ”, Europadaky turkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň “Türkmen ilim” dergisiniň ortak ýayıynы, I-nji san, SWEDEN- GERMANY – 1993 ý., s. 3.

⁶¹. Sol ýerde,

Duşman azyp sürüp gelse üstüme,
Men olara hergiz boýun egmenem,

Türkana men, sydagat men, sada men,
Nöker bolup gulluk etmen ýada men,
Pulparazlar dollar dökse üstüme,
Watany my sata bilmen zada men,...⁶²

... Ýaly goşgulary hiç hili düşündirişe mätäç däldir. Bu şahyrdan ýene-de “Ýaprak”, “Diller oýnaýar”, “Ýazýaryn”, “Isleyärin”, “Gözlerim meniň”, “Biriger ýaly”, “Açmadylar”, “Ýat eýledim”, “Illere”, “Islemenem men”, ... ýaly eserleri özünden ýadygär galdyrypdyr.

Arazmuhammet Şahyry “Aram” tahallusy bile Kümüşdepe şäherinde ýaşapdyr. Ol Bendertürkmen şäherinde okuwyny gutaryp, mugallymçylyk hem döredijilik bile meşgullanypdyr. Ol goşgularyny köplenç rubagy ölçeginde düzüpdir.

Bu şahyryň bir goşgy ýygynndysy “Aram goşgulary” diýen at bile “Kabus” nadirýaty tarapyndan naşir edildi. Aşakdaky eser onuň goşgularynyň bir bölegi:

Bu baş günlik ýasaýysha, ne hoş geçer ruzigärim,
Az ömrümiň dört paslynda, ne gyş belli, ne baharym.

Ýürek bir mähre ilteşip, derdi ýatdan çykarmagyna,
Ne aldagý salgynym bar, ne aý ýüzli bir nigarym.

Ýaşan mekannya her kim, meskin kylyp dilbent oňa,
Karar edip togtamaga, ne mülkim bar, ne diýarym.

Oldaş sumak bir niçäniň, ne öni belli, ne hem yzy,
Arasynda ýaşamaga ne sabrym bar, ne kararym.

Hoş nagmalar dodaklaryma bigänedir, bigänedir,
Ötgürli gamly gazallar, meniň ýarym, meniň ýarym.

Ne kalbomyň aramy bar, ne köňlüňim janany bar.

---

⁶². Bu goşgy onuň oglы Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.

Bir ömrümiň hasylyndan tynha gamdyr, her ne barym,

Oňşuk gitaramyň čeňi hoş sime degmäni ýitdi,
Oňşuk degirmen astynda däne bolup syndy tarym.⁶³

Görüşümüz ýaly, XIX-XX-nji asyryň başlarynda Etrek-Gürgen türkmenleriniň arasynda onlarça şahyrana adam döräp, olar halkyň derdini beýan edip, agysyna aglap, öz halkynyň jümmüsinden çykan we onuň aklawjysy (adwokaty) bolup hyzmat eden ynsanlardyr. Bularyň şahyrana döredijiliği ähli türkmen halkynyň edebi mirasy bile aýrylmaz baglanşykda bolup, biziň milli we ruhy baýlygymyzyň bir bölegi we bir şahasydyr. ...

---

⁶³. Begdili M., / görk. iş/,... sah. 382

II BAP. EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ II-NJI JAHAN URŞUNDAN SOŇKY EDEBIÝATY

I. Eýran türkmenleriniň syýasy ýagdaýy.

Oktýabr rewolýusiýasyndan soň, Eýran türkmenleriniň taryhynda iki sany esasy syň taryhynda iki sany esasy syasy waka bolup geçip, olar öz täsirini halk arasyndaky ruhy medeniýete goşup, olaryň häzirki edebiýatynda uly rol oýnaýar.

Ol wakalaryň birinjisi 1924-nji ýylyň 20-nji maýynda ähli türkmen taýpatireleriniň ýygňnanyşyp geçirilen Omçaly gurultaýyndan soň başlanan wakalardyr.

Taryh ylymlarynyň doktory, professor H,Ataýew “Eýran türkmenleriniň azat edijilik hereketi” atly ylmy işinde bu barada hakyky faktlary ulanyp, takyk barlag geçiripdir. Türkmenleriň bu azat edijilik hereketiniň halkyň hakyky hereketidigi işde doly subut edilýär.⁶⁴

O.S. Malikow bu gozgalaňyň käbir real taraplaryny ündäpdir. Ol Eýranyň 20-nji ýyllaryndaky gozgalaňny beýan edip Eýranyň demirgazyk-gündogar gozgalaňlary barada şeýle ýazýar:

“1924-nji ýylyň ýaz aýynyň başlarynda hereket başlanyp, onuň yzysüre türkmenler bilen kürtleriň gozgalaňy örboýuna galdy. Türkmenler özlerini Respublika yylan etdiler, (Oňa ýolbaşçylyk eden türkmenleriň wekili Osman ahundy). Eýranyň hökümeti köp azap çekip, bu gozgalaň 1925-nji ýylда basyp ýatyrdy”.⁶⁵

Emma edebiýatçy alym A. Oraztaganow 1916-njy, 1924-nji ýyllardaky Gürgen türkmenleriniň erkinlik hukugyny almak ugrrunda Eýran patşalygyna garşı alyp baran hereketlerini “Reaksiyon hereket” diýip ýatlaýar. Ol şeýle ýazýar:

⁶⁴. Ataýew H., “Jonbäş-e rähayýbähş-e torkmänha-ye Iran (Geýam-e salha-ye 1917-1925 M.)”, motärjem : Säýd, “Akademi-ye ulum-e Jemhuri-ye Mostägell-e Torkmänestan”, Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, entesarat-e “Hezb-e Tude-ye Iran”, sal-e 1987 M.

⁶⁵. آتا يف هەمت، " جىنىش رهائى بخش ترکمنلەرى ایران (قىيا م سا لھاى ۱۹۱۷-۱۹۲۵) "، مترجم : سعید، " آ كادىمى علوم جمهورى مستقى ترکمنستان "، انتشارات " حزب تودە ایران "، سال ۱۹۸۷ / م.

⁶⁶. «Туркмунская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.

“1916-njy ýylda Gürgende türkmenler öz tire-taýpa serdarlarynyň reaksoýon syýasatyna ynanyp, ýokarda bolan çaknyşyk sebäpli, patyşa hökümetiniň harby otrýady tarapyndan heläkçilige sezewar edilipdir.”⁶⁶

Şeýle ýalňyşlyklar 20-nji ýyllardaky Sowet Soýuzynyň taryhçylarynyň, şeýle hem käwagt häzirki zaman Gündogarşynaslaryň işlerinde hem görünýär. Mysal üçin, I.A.Ýusupowyň işinde, “Eýran türkmenleriniň 1924-1925-nji ýyllardaky gozgalaňy prawokasiýon” diýlip atlandyrılyar.⁶⁷

Eger-de bu halk azat edijilik hereketi şeýle reaksiýon mazmunly bolan bolsa, onda näme üçin ol Gaýgysyz Atabaýew tarapyndan goldanylypdyr?. Emma I. Staliniň ters syýasaty Atabaýew dagylara bu hereketi goldamaga ruggat etmändir. Bu hakda taryhçy J. Annaorazow “Gaýgysyz Atabaýew: Türkmenler haýsydyr bir proletar syýasatynyň pidasy bolmaly däldir” atly makalasynda şeýle nygtap geçýär:

“...Oňuşyksyzlyk döreden dördünji mesele ýomutlaryň Gürgendäki gozgalaňy döwründe ýüze çykdy. Atabaýew olara, türkmenleriň ýaragly goly bile kömek bermegiň zerurlygy we olary özümüze birikdirmek barada mesele goýdy.” Biz MK-da “Bu baryp ýatan milletçilikli çemeleşme, meseläniň şeýle goýulmagyny buržuaz intillegensiýa Öwezbaýewler, Bekkiberdiýewler talap edýärler.” “Atabaýew! Sen olaryň ideologiýasyny goldaýarsyň. Beýle etmek bolmaz, bu biziň partiýamzyň prinsiplerine ters. Bu proletariýat diktaturasynyň bähbitlerine garşı gidýär” diýdik. Emma ýoldaş Atabaýew bolsa “Ol nähili mähriban doganlarymyzy goramaga aýaga galmaly däl, biz hökmän kömek beräýmeli, türkmenler haýsydyr bir proletar syýasatynyň pidasy bolmaly däldir” diýýär.

... Atabaýewiň partiýa garşı teklibini diňe onuň bile Nedirbaý Aýtakow ikisi goldaýar... Gürgen gozgalaňynyň başynda ýoldaş Atabaýew köne ofiser Öwezbaýewi Daşkende çagyrdy we olary türkmenlere ýolbaşçylyk etmek üçin Gürgene ibermäge synanyşdy.

1924-nji ýylyň 15-nji maýynda Eýrandaky ildeşlerimiziň öz respublikalaryny döredendiklerini, Osman ahunyň oňa Prezidenti bolandygyny köpler bilyän däl

⁶⁶. Oraztaganow A., “ Arzuw”,/ görk. iş/, 70 sah

⁶⁷. Ýusupow I.A., “ Eýran we SSSr-iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleyin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)”, Moskwa- 1955 ý.,251 sah.

bolsa gerek. Emma Eýran hökümeti olaryň üstüne köp mukdarda jezalandyrıjy goşun iberyär. Ildaşlerimiz tä 1927-nji ýyla çenli gazaply garşylyk urşy ýyllarynda Buhara emiriniň goşunlaryna tälim beren birnäçe türk ofiserleri we Han Ýomutskiniň ogly Läle Han olar üçin harby mekdep açyp, söweş endiklerini öwredýär.⁶⁸

Türkmen gozgalaňçylaryna ýardam eden türk ofiserleri Kadyr Efendi, Jemal Beý, Mehdi Efendi, Mustafa Beý, Hudaýa Efendi, Myrat Beý, Soltan Paşa dagydylar.

Şol söweşlerde jan teni bilen göreşenlerden Allaýar hany, Nepes serdary, Annageldi Ajy, Atahany, Läle hany, Manjy Köri, Annamyrat hany we beýlekileri ýatlamak bolar.

XX asyryň birinji ýarymynda Eýran türkmenleriniň arasynda ine, şeýle wakalaryň ýuze çykmagy jemgyýetçilik aňynyň ösmeginiň fundamentini gurup başlaýar.

Eýran türkmenleriniň soňky syýasy taryhyndaky esasy ikinji waka 1979-njy ýyldaky ähli türkmenleriň agzybir bolup döreden we bir ýyla çenli dowam eden “Eýran Türkmenleriniň Sowet Awtonomiýasy” bile baglanşyklydyr. Bu waka türkmen intellegensiýasyny ähli Eýran halklarynyň arasynda ygtybarly derejä gösterdi. Şeýle hem bu waka türkmen halkynyň ruhy we maddy medeniýete eýe bolmagyna ýol arçady.

Ýatlanylyp geçilen bu iki wakanyň hersi dünýädäki jemgyýetçilik özgerişleriniň täsiri astynda bolup geçip, täze aýaga galyp barýan buržuaz şartleriniň içinde öz täsirini belli bir derejede halka ýetirmegi başardy.

1913-nji ýylda başlanyp, 1945-nji ýyla çenli dowam eden Orta Aziýanyň umumy özgerişleri boýunça, türkmen halka (Intelligensiýasy) häzirki döwrüň täze başlanan kapitalistik ewolýusiýasynyň täsiri bilen buržuazlyk basgańçaklaryna aýak basýarlar. Mysal üçin, şol döwürde Türkiýede çykýan “Mawera-il-Hazar” (“Kaspi deňziniň gündogar halky”) neşiri türkmenler üçin ýörite “Ýaş Türkistan”

---

⁶⁸. “Ýaş kommunist ” № : 32 / 8849/, Annanepesow M., “Döwür, ykbal, hakykat”, “Gaýgysyz Atabaýew hakda”, A.: 1992 ý., 11 aprel, 4 sah

ady bile Çokaý oglı Mustafanyň ýolbaşçylygynda gazýet çykaryp ýaýratýar. Onuň täsiri önde baryjy türkmenleri tolkundyrýar. Şol etraplarda halk azat edijilik hereketiniň öňdebarýylaryndan: ikinji jahan urşundan öň – Osman Ahun (birinji ýolbaşçy) Allaýar han, Hajy Mämmet Paň, Musahan, Göki sopy, Gysyr Emen, Gylýç işan, Rejep Ahun, Arazgurban han, Imanguly Çükgän, Hojaniýazhan, Eziz Hoja, Esen Han Kelte, Nepes Serdar, Annageldi Aç, Manjy Kör, Läle han,⁶⁹ A.Ahundow-Gürgenli, ... ikinji jahan urşundan soň – Sapar Hatyby, Abdurahym Mudorräsi, Doktor Farzana, Baýmämmet, Seýwary, Täçberdi Gökleňi, Molla Huseýn şahyr, Kerim Muzaffary we ondan soňky etapda – Sapar Ahally (Ensary), Nunmuhammet Aşyrpur Meredow, Gaýyp Bähälke, Amanjan Abaýy, Muhammedemin Yslami, Sary däde Gökleňi (Durdyýew), B. Mudarrasy, Nury Magtym, Welijan Ahun, Rahmany Rejepow⁷⁰ ýaly onlarça intellegensiýa wekilleriniň agzasy bolar.⁷¹

Rza hanyň hökümetiniň soňlarynda Türkmensähranyň şäherlerinde käýarym ſy şäherlerinde käýarym ýapyk sy syasy hereketler göze ilýärdi. Wagt-wagt olaryň agzalary Rza hanyň syýasy polisiýalary tarapyndan tutulyp basylýardylar. Şolaryň arasynda Kümüşdepeli Babayý atly türkmenleriň syň syasy intellegenti Dr. Tagy Arany 53 sany agzalary bile tutulyp, Rza han tagtyndan ýykylynça, Tähranyň “Zendant-i-gäsr” atly köşk türmesinde oturypdyr. Aýdyşlaryna görä, Dr. T. Arany hökümetiniň garşysyna aragatnaşykly göreş mümkünçiliklerini döretmek üçin näçe sapar Kümüşdepe şäherine gelip gidipdir.⁷²

Türkmensähranyň demokratik hereketiniň ösmegi reaksiany uly howsala salýar. Sonuň üçin-de Türkmensähra we türkmenler barada her hili ýalan-ýaşryk

⁶⁹ Ataýew H., “Jonbäş-e rähaýýbähş …”, / görk.iş/,

⁷⁰ . R. Rejepow şu kitabyň owtory: XVIII-XIX asyrlar Turkmen edebiýatynyň döredijilik styli, Türkmenistan YA-nyň “Ylym” neşiriýaty, A.: 1995 – 348 sah. (Автор книги: “Р. Реджепов, “XXIII-XIV асыр Туркмен элебиятынын доредижилик стили» Туркменистан ЫА-нын «ЫЛЫМ» нециряты, А.: 1995 – 348 с.)

⁷¹. Filologiya ylymlarynyň kandidaty N. Meredow Aşyrpuryň aýtmagyna görä esaslalhylyar.

⁷². “Zendegi wä mobareze-ýe hälg-e torkmän Iran”, enteşerat-e “ Kanun-e Färhängi wä Siýasi-ýe hälg-e torkmän-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Torkmänsähra, ”, Iran- 1980 m., säf. 37.

٦٦. ”زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران“، انتشارات ”قانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شورا های ترکمن صحراء“، ایران - سال ۱۹۸۰ / میلادی، صفحه ۳۷

töhmetleriň, hilegärçilikli hereketleriniň, provokasiýon çykyşlaryň günsaýyn artjakdygy şübhesisizdir.⁷³

Ikinji jahan urşy döwründe Sowet goşuny Eýrana girip, zyndandaky ähli intellegentleriň boşadylmagyna ýardam edýär.

Ikinji jahan urşy başlanyp, Rza han tagtyndan ýykylandan soň SSSR-iň goşunlarynyň otrýadlary Eýranyň demirgazyk böleginde ýerleşip, Türkmensährada syýasy hereketler ýáýbaňlanýar.⁷⁴ Bu etap 1940-1945-nji uruş ýyllaryndan soň başlanyp, milli buržuaz güýçleriň guramaçylykly ösüp, parlamente eýe bolmagyna sebäp bolýar. 1953-nji ýilda Eýran patyşalygy güýçden düşürilip, Eýrandan daşary ýurtlara gaçyrylýar.⁷⁵

Gylyç Kulyýewiň “Köpetdagyň aňyrsynda” atly romanynda Eýran türkmenleriniň käbir syýasy ýagdaýlary hakyky suratda beýan edilmäge synanyşylypdyr. Romanyň bir ýerinde şol döwründäki gazýetleriň türkmensähra hakda berýän habarlaryna üns çekilýär:

“... -- Biz henize çenli mitingi geçiremizok. Emma reaksiýon gazýetler gör, näme ýazýarlar: “Türkmensähra bolşewizmiň öýjügi!” Ya-da seret muňa: “Türkmenler Kümmet-Kowusda we Kümüşdepede jandamlary hem polisiýa güýçlerini ýaragsyzlandyrypdyrlar”.⁷⁶

1944-nji ýylyň tomusynyň soňlarynda Kümmet Kowus şäheriniň harby merkezini azat etmek üçin, polkownik Särhäng Nowaýy we podpolkownik Särgord Eskändani dagylaryň komandirligi astyndaky hüjüme goşulan ofiserler Sowet Soýuza gaçyp, soň Tabrize dolanyp geldiler. 12 Ofiseriň we onuň gol astyndaky agzalaryň bu hüjümi Sowet Soýuzy bile Tude partiýasından maslahatsız amala aşyrylan bolup çykypdyr.⁷⁷

Şondan soň milli buržuaz guramanyň wekili baş wezir (Ministr) doktor Muhammet Musaddek bir günlük hökümet başyna geçýär. Emma bu täze milli häkimiyét polkownik Zahidiniň Amerikadan harby güýç kömegini almagy bilen

⁷³. Kulyew Gylyç, “Köpetdagyň aňyrsynda”, “Türkmen döwlet” neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.

⁷⁴. “Zendegi wā mobareze-ye halg-e torkmān-e Iran”, / görk. iş/, ...

⁷⁵. Hezb-e Tude-ye Iran, “Çehel sal dār sāngār. ....”, / görk. iş/, səf. 69

⁷⁶. Kulyew Gylyç, “Köpet ...”, / görk. iş/, 37 sah

⁷⁷. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy , 2-nji bölüm, I-nji bap, “Sazman-e Fedayán-e hälg-e Iran” guramasynyň neşiriýaty.

ýatyrylýar. Ondan soňky etap “Engelabe sefid” (انقلاب سفید) ýagny “Ak rewolýusiýa” adyndaky sy adyndaky syýasy we jemgyýetçilik özgerişlerdir. Ol Amerikanyň syýasy professiýonal başlyklarynyň tarapyndan reformirlenip, ýörite “reforma” hökmünde Muhammet Rza Pähläwä öwredilýär.⁷⁸ Şeýlelikde, Eýran patyşalygy Orta Aziýada Amerikanyň “jandarmy” rolunuñ doly ýerine ýetirýär.

Bu syýasy rol 1979-njy ýyla çenli sowetizm-sosiýalizm we kommunizmiň garşysyna uly göreş alyp barýar. Şol döwürde bu hökümetiň patyşasy halk tarapyndan “Amerikanyň zynjyrly iti” diýlen ada eýe bolýar.⁷⁹

1979-njy ýylyň fewral aýynda ähli halk demokratik hereketiniň tolkuny Muhammet Rza Pählewiniň zulum köşgünü dargatmak bile utgaşýar. Bu döwür öz häsiýeti boýunça, medeni, syýunça, medeni, syýasy we ruhy taýdan tapawutlandyrylýar. Ondan soňky häzirki zamana çenli bolan döwür, umuman, iki etaba bölünýär.

Birinji etap 1979-njy ýyldan başlanyp, 1983-1984-nji ýyllara çenli bolan wakalary öz içine alýar. Bu döwürdäki 1979-njy ýyldan 1980-nji ýyla çenli bolan aralyk “Eýran Türkmenistanynyň Sowet Awtonomiýasy” diýilip atlandyrylýar.

1979-njy ýylyň iýul aýynda ilkinji gezek milli-demokratik frontuň initiatiwasy bile Eýran halklarynyň raýdaşlyk konferensiýasyna çagyrylyp, oňa, kürtler, azerbaýjanlar, türkmenler we arap halklary gatnaşýarlar. Konferensiýada Eýran halklarynyň awtonomiýasynyň prinsipleri kabul edildi.⁸⁰ 1980-nji ýylда Kümmet-Kowus şäherindäki türkmenler bilen hökümetiň arasyndaky geçen çaknüşykdan soň, 1983-nji ýylда ähli syýasy oppozisiýon partiýa guramalarynyň agzalary bir uçdan tutulyp-atylyp, gaçha-gaçlyk başlanýar.

Ikinji etap şondan soňky döwri (1984-nji ýyldan häzirki günlere çenli) öz içine alýar.

⁷⁸. Jäzäni B., “tarih-e si sale-ýé Iran”, .../ görk. iş/,

⁷⁹. Ähmädzade Mäs'ud, “Mobareze-ýé mosällähane häm estrteži häm taktik”, intesarat-i “çirikhaýe Fädaeï khalk-i Iran”, bita., bija.,

⁸⁰. احمد زاده مسعود، "مبارزه مسلح نه هم استراتژی هم تاکتیک"، انتشارات: "سازمان چریکهای فدا بی خلق ایران" ، بی تا، بی جا،

⁸⁰. Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркменистан Ирана», 1992 г., с. 5.

* - بى بى رابعه لوگاشوا، نویسنده کتاب "ترکمنهای ایران"، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحولی- نسخه اصلی: زبان روسي - انتشارات "دانش"، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشغال نویسنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده، اوقاتی را در مصاحبت با وی مى نشستیم و از آخرين دستاوردهای موضوع تحقیقاتی وی نت برداری میکردیم (سالهای ۱۹۹۰-۱۹۹۴).

2. Häzirki zaman edebi proses.

Soňky döwürlerdäki medeni-ruhy täsirlere Eýran türkmenleriniň soňky 70 ýylllykdaky ruhy, edebi, taryhy we syýasy wakalarynyň içinde emele gelen medeniýet diýip düşünmeli. Ýokardakylar ýaly ýatdan çykmajak hakyky taryhy wakalar halkyň ruhy medeniýetine-edebiýatyna we sungatyna iki aspektde öz täsirini ýetiripdir:

Birinji—hut syýasy wakalaryň täsirinden gözbaş alyp halk arasında döredilen şygylar we beýleki falklýor eserleri. Bu hili goşgy-gazallar Eýran häkimiýetinden gizlin görünüşde düzülip, dilden-dile geçip, halka ýaýradylýypdyr. Soň umumy Eýran oppozisiýon güýçlerine garaňda, Eýranyň Demokrat “halk guramasy” Türkmensähradaky türkmen intellegensiýasynyň ideýalaryna oňaýly täsir edip, olary öz tarapyna çekýär. Şol döwürde bu iki güýjüň arasında dürli meseleler boýunça dörän käbir situasiýalar halk arasynda goşgy bolup ýaýraýar. Elbetde häzirki döwürde bu goşgulary ýygnamak Türkmen ylmy merkezleriniň, alymlarynyň borju bolup durýar.

Şeýle eserleriň biri-de Abdurrahym Mudarrasynyň döredijiligine degişlidir:

Babaýlar tekin ýoldaşyň bardyr,
Galaýy dakynmak erkege ardyr,
Çatyň derejesi seňkiden zordur,
Oňky bürünç, seňki posly galaýy.

Demokrat bahana halky soýmaga,
Galaýy dakarlar papak goýmaga,
Käşki gyzyl bolsa satyp ýoýmaga,
Oňky bürünç, seňki posly galaýy.

Demokratdan boş wadalar berilýär,
Ýakyn wagtdan puç zadyny görülyýär,

Derejäni görüp içim gyrylýär,

Göreňde gülkiňi tutdyr galaýy.⁸¹⁻⁸²

Ýokardaky goşguda Demokrat partiýanyň halky işe çekmekde nädogry alyp barýan syýasatlary ýiti sarkazm bile berk ýazgarylýar, ýaňsa alynýar.

Halk arasynda şular ýaly mazmunda dürli wariýantlarda goşgy-gazallar düzülipdir. Käbir halatlarda ýokarda agzalyp geçilen iki partiýanyň arasynda bolup geçýän bäslešikler esasynda aýdyşyk aýdymalary düzülipdir.

Mysal üçin, bir aýdyşykda:

--Demokratyň başlygy owal bizi soýandyr,
Maly-mülkümüz alyp, milleti aç goýandyr...

Diýip, demokrat partiýa tankyt edilse, beýleki bir aýdyşykda tuda partiýasynyň üstünden gülünýär:

--Gapysynda uly klub galdyran,
Tudalara hoşluk berip güldüren...

Şular ýaly, hut syýasy wakalardan täsirlenilip döredilen goşgy-gazallar şol döwrüň edebiýatynyň umumy ugurlarynyň bir akymy bolupdyr.

Ikinji – geçmiş edebiýatynyň nusgalaryndan täsirlenilip, şeýle hem jemgyýetçilik şertleri esas edilip döredilen eserlerden ybarat. Bu döwre gelip ýeten eserleriň ruhy täsiri XIX—XX asyryň başlaryndaky türkmen klassik edebiýatynyň soňky duralgalary diýlip kabul edilse ýerlikli bolar. Sebäbi 1945-nji ýıldan soň, ýagny ikinji jahan urşy ýyllaryndan bări Eýranda syýasy-edebi we jemgyýetçilik taýdan durgunluk döwri başlanýar. “1953-nji – 1979-njy ýyllardaky Eýran boýunça başlanan herekete çenli dowam etdi”.⁸³

Bu döwürdäki eserler hem umuman, ikä bölünýär:

⁸¹. Kümüşdepe şäherinde “çat” atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol democrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.

⁸². Arzaneş Welimuhamed Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.

⁸³. Zendegi vä mobareze-ýe hälge torkmän-e Iran, / görk.iş/,

A). – Eýrandaky neşirýatçylar tarapyndan ýygnanylyp, çap bolup çykan eserler. Bu eserler köplenç Kümmet-Kowus şäherindäki “Kabus” neşirýaty tarapyndan köpçülige hödürlenendir.

B). – Çap edilip çykarylmadık eserler. Olar, esasan, halkyň dilinde we şahsy ýazgylarda galan eserlerden ybaratdyr. Olary halkyň we bagşylaryň dilinden, esasan hem Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar institudynyň arhiwlerinden ýazyp almak mümkünçiligi döreýär. Haçanda Türkmenistan bölünip, araçäk bellenenden bäri, bu şahyrlaryň eserlerini ýygnamak eserlerini ýygnamak mümkünçilikleri kynlaşyp, olaryň eserleriniň köp bölegi ýitip ýok bolmaga çenli baryp ýetdi.

Çeber döredijilikde soňky 20-30 ýylyň içinde täze-täze edebi güýçler döredi. Nesillerden miras galan garaşsyzlyk gazanmak we kesekä bakna bolmasyzlyk ideýalary ýaş edebiýatçylarynyň çeber döredijiliginde täzeden işläp başlady. Ylaýta-da 1965-1979-njy ýyllaryň ýaş intelligensiýa wekilleriniň pikir-duýgysyna garaşsyzlyk ideýalary oňaýly täsir etdi. Şeýle täsirler netijesinde özbaşdaklyk gazanmak ugrundaky progressiw hereket öz oňaýly roluny oýnady we Eýran türkmenleriniň taryhynda ýene bir gezek ýörite guramaçylykly döredilen Sowet Awtonomiýasynyň emele gelmegine (1979 ý.) getirdi.

Emma bu ugurdaky uly we esasy ýetmezçilik awtonomiýanyň tiz synmagyna getirdi. Ol ýetmezçiliği, esasan birinji nobatda Eýran türkmenleriniň intelligensiýa wekilleriniň we marksistik partiýa guramalaryny döreden organizasiýasynyň ýaş we tejribesiniň azlygy, hem çep tarapa has ýykgyn edendigidir. Şeýle hem Eýran tükrmenlerinde emele gelen sowet (şura) esasyndaky geçip duran syýasy-medeni we ykdysady reformalary öňki monopolist buržuaz elementleri ret etdiler, hem-de fundamentalist garaýyşly reaksoýon režim, Eýranyň Amerika sistemindäki gurulan harby goşuny öz gullugyna almagy bile, düşündirip bolar, Üçünji sebäp bolsa şol döwürde Sowet Soýuzyndan hem Eýran türkmenlerine bu babatda ýardam edilmezligi bu meselede Eýran türkmenleriniň öne gidişlik gazañmagyna ýaramaz täsir etdi. Şeýle bolansoň, şygarlar we çagyryşlar hem ýarym türkmençe, ýarym parsça boldy.

Beýle ýagdaý garaşylýan netijäni bermedi.

2 – njî jahan urşundan soňky Eýran türkmenleriniň edebiýat taryhynda köplenç şygyr bilen eser döretmek ýoň boldy. Has soňky döwürlerde kyssa eserlerini döretmek hem ýola düşüp ugrady.

Soňky 40-50 ýýlyň dowamyndaky edebiýat döwrüň syýasy-jemgyýetçilik wakalaryndan üzne bolmady. Her bir babatda ol eserlerde döwrüň ýüzüni açyp görkezmäge ýykgyň edilýär. Şeýle eserleriň esasy tematikasy bolsa göreş, watany söýmek, halkyň sosiýal ýagdaýyny ündemek, adalat bilen sütemiň arasyň çäklendirmek... meselelerinden ybarat boldy. Häzirki zaman Eýran türkmen edebiýatyň wekilleri hökmünde Setdar şahyr (Sawçy), Berdi şahyr, Aýdy ownuk, Aram (Arazmuhammet şahyry), B.Daňatar, H.Parahat, G.Ysfuhany, H.Kör, Abdurahman Ownuk, G.Hoja, A, Iýri, A. Güli, A.Düýeji, N. Jürjäni, A. Ahmady, A.Kelte, H.Subhany, H. Adyl, A.Sada (Sanjar), A.Sarly, A.Pak, S.Çowgan, Ý.Sakgally, H.Kösely, H.Kem, Aliýe Alagy, Jemile Şeýýhi, M. Düýeji, Ý.Gojuk, G.Badahşan dagynyň atlaryny agzamak bolar.

Edebiýatyň häzirki zaman şartlarına degişlilikde, ýokarda atlary agzalan ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde öňe sürülyän ideýalar esasan üç sany mazmundan gözbaş aln gözbaş alarlar:

- A) Durmuş bilen ylalaşmaýan mazmunly eserler,
- B) Durmuş bilen ylalaşýan mazmunly eserler,
- C) Durmuşu ündeýän mazmunly eserler,

Ikinji bölegi Diss.Kan. Gel 2 - de

طَرْحُ اِنْتَشَارِ رسَالَةٍ

II BÖLÜM

**TÜRKMENISTAN YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ
Ş. BATYROW ADYNDAKY TARYH INSTITUTY**

OWNUK HANGELO

EÝRAN TÜRKMENLERİNİN MEDENIÝETİNİN TARYHY

(XIX–XX asyrlar–Türkmenistanyň garaşsyzlygyna çenli)

(Taryh ylymlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesini almak üçin
dissertatsion iş)

Ylmy ýolbaşçý:
Taryh ylymlarynyň doktry,
Professor Myrat ANNANEPESSOW

Aşgabat – 1995 ý.

Birnji bölüminiň Dowamy:

Edebiýatyň häzirki zaman şartlerine degişlilikde, ýokarda atlary agzalan ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde öne sürülyän ideýalar esasan üç hili mazmundan gözbaş alýar :

- a). **Durmuş bilen ylalaşmaýan mazmunly eserler,**
- b). **Durmuş bilen ylalaşýan mazmunly eserler,**
- c). **Durmuşy ündeýän mazmunly eserler.**

a). Durmuş bilen ylalaşmaýan mazmunly eserler :

Bu mazmundaky eeserler, esasan, durmuş we syýasat babatda türkmen halkyna bähbitli we peýdaly taraplary ündeýän mazmunly ideýalardan gözbaş alyp, häzirki döwrüň progressiw we internatsional-gumanistik hukuklarynyň esasynda sütemkeş we zähmetkeş ynsanlaryň bähbitlerini ündeýär.

Bu eserlerde watansöýüjülik, durmuşda dowam edýän zulmy tankylamak, halkyň görünüklü real gahrymanlary wasp etmek, parahatçylyk, halkyň bähbidi we hakykat ugrunda gaýduwsyzlyk görkezmek, özünü ýalandan dynyň wekili saýyp, halka sütem edýänleriň ýüzünden nikabyny syryp, olary ryswa etmek we ýene-de şulara meňzeş ideýalar öne sürülyär. Bu mazmunly eserler köpçülügiň materiyal we real ýasaýşyndan, ýagny göze görnüp duran ýagdaýdan gözbaş alyp döredilýän eserlerdir.

Häzirki döwürde şeýle mazmunly eserler ýarym açyk, ýarym gizlin suratda, umuman daşary ýurtta ýasaýan Eýran türkmen halkynyň öňdebaryjy şahyrlary tarapyndan döredilýär. Beýle mazmunly eserlerdäki pikirler we ideýalar, durmuşdaky reaksiýon güýçler bile hiç bir babatda ylalaşmaýarlar, hatda olara zarba uruýy äheňler bilen tapawutlanýarlar.

“Bolmaýar?” (“Bolmaýarmy?” diýen manyda) atly goşgy öz watanyndan aýry düşüp, daşary ýurtlarda ýaşap ýören şahyr H. Parahadyň döredijiligine degişli bolup, bu eser ýurtta bolup geçýän býurokratizmiň garşysyna gönükdirilendir. Goşguda garamaýak halkyň gün-güzeranyny gün-günden agyrlaşdyrýan, mugthor, käbir ýurdy eyelän din wekilleri ýazgarylyar:

... Ilu-halkyň, şansu-bagtyň gysgajyk kagyz keser,
 Bir ýumurtga, bir döwüm nan, ylgadyp dabat gazar,
 Ýerde galan garyp-gasar, ymsynyp her der kakar,
 Ojagaz gyt, munda bu zat, derde derman bolmaýar?

Ol-ha molla, selle ýelda, dony bir baýdak bolar,
 Pul görende syny galgar, bada bir shaý dek bolar,
 Kise çuňňur, dolmaýar pul, dolsa bir baý dek bolar,
 Eý ýaranlar, jemagatda muny soran bolmaýar?

Munda bu üşru-zekatdan, onda ol homsu-wekaf, *
 Açyldy yüz bir hasaby, ýende köp şol dek şikaf, **
 Bu şikafdan ol şikafa ylgadar, ahun sehaf,
 Bu sehaflar doýmady, talaňda doýyan bolmaýar?⁸⁴

Ýokarky bentlerden görnüşine görä, häzirki ýurdy çapyp oturanlaryň dürli bahanalar, ýagny üzür, zekat, homs, bonýad-e-mustäzäfin (بنیاد مستضعفین) *** , yüz bir hasap (حساب صد ویک اما م) **** ... we ýene şoňa meňzeş dürli salgytlar bile sada, garamaýak, tozan halkyň yzagalak düşünjelerinden we duýgularyndan peýdalanyп, olaryň ýygynçagyny elinden sypyryp alyп, çagalarynyň peläkete düşmegine sebäп bolýandygy beýan edilýär.

H.Parahadyň watansöýjilikli ýagdaýda watanyň geljekdäki ykbaly üçin göreşip, aýraçylyga duçar bolan liriki gahrymany ine, şeýle seslenýär:

Niçe ýyllap ahu-pyrak çekerim, jan kaýdadır?
 Serwi-senuber,tut-çynarym,bagu-bossan kaýdadır?
 Tygy hanjar, bagry sanjar,apatu jan kaýdadır?
 Beski waspyn eýlenen çoh, jennet mekan kaýdadır?

⁸⁴. "IL GÜÝJI", neşiri, 2-nji seriya, Aşgabat-Berlin- 1990 ý., 18 sah.

1. نشریه "اىل گو يجى", ارگان كانون فرهنگى و سیاسى خلق توركمن، شماره: 2-1 "سىرى ۲" ، عشق آباد - برلين - ۱۹۹۰ / م، ص. ۱۸ .

*. Homs, zekat, üzür, Owkaf (او قاف) dini taýdan halkyň Ahunlara berýän pul we mal kömekleri.

**.Şikaf: sandyk.

***. Eýran Yslam Respublikasynyň pes synplar üçin alýan girdeýjisi.

****. Aýatolla Hümeýni üçin ýörite berilýän pul we mal kömekleri.

Hana-malym kyldy weýran, şol gülistan kaýdadyr?

Waspyňa mest olmuşam, aşyk kimin didara zar,
 Gaflata gal ukudan, ol jennetiň bidara zar,
 Agyr gün başdan geçirseň, şonda sen timara zar,
 Gel, bu gün ganat ýaýyp, gitsem burun, huşýara zar,
 Durna deý uçsam ýerimden, ol Dehistan kaýdadyr?

Kaýda galdyň, eý mekanym, Gürgen-u Deşt-u Sähra?
 Bu gün Kerwen gelip ýetdi aýry bir menzil sera,
 Bu menzilde ýokkararym, ger ýetmesem ol sera,
 Aýralyk derdi salandyr kalbyma ýüz-müň ýara,
 Türki halkyň Türkmen soýy Türkmenistan kaýdadyr?

Görüşümüz ýaly, mejbury ýagdaýda öz halkyndan aýra düşen liriki gahryman aýry bir çet ýurtlarda ýaşamaklygyň kynçylygyny we aýraçylygyny derdini gerdeniňde çekmek arkaly watan duýgusyny başdan geçirýär. Bu hili eserleri okanyňda atababalarymyzyň “Müsürde şa bolandan, Kengada geda bol” ýa-da Magtymgulynyň “Ýat ýerlerde aýraçylyk çekenden, Ursu, sökse, horlasa-da il ýagşy” diýen parasatly pikirleri ýadyňa düşyär.

Şwesiýada ýasaýan eýranly türkmen Berdi şahyr “Uruş we Parahatçylyk” atly sygyrynda il halkyň parahatçylygynyň dünýä yüzünde näderejede gerekdigini çuňnur mazmunda beýan edýär:

Çyn ynsanlaň gözün açyp ýigrenen,
 Belalaryň gözbaşy sensiň, uruş,
 Jeňparazlaň ik-ikmaçlap egreni,
 Pişgeleriň sözbaşy sensiň, uruş.

Günbataryň^{*85} islegini bitirip,
 Eýran bile Yrak häkimiýetleri,
 Ganly çaknyşygy ýerne ýetirip,
 Ýada salar Faşist Adolf Gitleri.

---

⁸⁵ . * Ewropa we Amerika imperialistleri .

Bäs ýyl bări adamzadyň etinden,
 Böwet ýasap top we tankyň öňünde,
 Iki ýigrenç düzgün, iki watanda,
 Mazarlyk döredýär abas jeňinde.

Biriniň gözü ýok, biriniň eli,
 Biriniň kellesi ýanyňda ýatyr,
 Biriniň aýagy, biriniň goly,
 Biri ýarty janly, ganynda ýatyr.

Ol iki düzgüniň alnyna yýklap,
 Diri gidip, öli gaýdýär yzyna,
 Eneler saç ýaýyp, ýakasyn çäkläp,
 Iki el bile urýar gursak-dyzyna.

On müňlerçe öli şonça ýaraly ,
 Uruş meýdanlaryň batlaklarynda,
 Kör, keri, lal, agsak, çolak görgüli,
 Müňläp gorse bolýar ýatmaklarynda.
 Ene-atalaryň çeken nalasy,
 Birdenkä birigip perýada dönýär,

Gelin-gyzlaryň hem kakan lälesi,
 Parahatlyk atly zurýada dönýär.

Ýaşa parahatlyk, ýok bolsun uruş!
 Diýýän sesler köçe-köçe aýlanýar.
 Urşa garşy çykýan aýgytly göreş,
 Gün-günden öwç alyp ile jaý bolýar.

Watan azatlygy il gün adyna,
 Yrtyjany^{*86} düýpden sogurmak gerek,
 Taşlap ony özi ýakan oduna,
 Azatlyk güneşin dogurmak gerek.

Eýran-Yrak arasynda 1981-nji ýylda başlanyp, 9 ýyla çeken manysyz uruş zérarly il-halkyň guwanyp, kemala getiren gara gözli ogullary wepat bolup, dereksiz ýitip,

---

⁸⁶ . * Reaksiýón düzgün (režim)..

ýa-da maýyp-müjrüp bolup, Eýranly türkmenleri-de agyr hasrata getirdi. Halkyň ýasaýyş-durmuş şertleri önküdende agyrlaşdy. Ýokarky goşgy, ine şeýle taryhy jeň barada maglumat berýär.

Ýokarda mysal getirilen goşgy ýaly ýene-de onlarça şygyrlar Eýran-Yrak urşunyň elhençliklerine bagışlanandyr.

Berdi şahyr öz halkynyň milli we real gahrymanlaryny wasp edip, olaryň hak we hakykat ugrundaky gaýduwsyz göreşlerini öz şygyrlarynda has-da dabaralandyrýar:

Çynarlynýň çnaryndan boý alyp,
Güllüdagdan arslan alan serdarym.
Pyragynyň pähiminden paý alyp,
Azatlyk sazyny çalan serdarym.

Sähram ýaly gözeldiň sen, giňdeň sen, -
Ýaşyuly-ýaşkiçä, barça deňdiň sen.
Duşmanlary mertlik bile ýeňdiň sen,
Ýüreklerde keşbi galan serdarym.

Keýmir kör dek gaýym guşap biliňi,
Tolkundyryp agyr iliň silini,
Birikdirip türkmenleriň dilini,
Milli gahrymany bolan serdarym.

Il ogly sen, il ýolunda jan berdiň,
Il bähbidini arap, gyzyl gan berdiň,
Baýa záher, garyplara şan berdiň,
Köpleriň alkyşyny alan serdarym.⁸⁷

Ýokardaky goşgy 1979-njy ýyldaky Eýran türkmenleriniň Sowet Awtonomiasynyň lideriniň orunbasary hökmünde türkmenleriň “Öz ykbalyny özi çözmeleklik” meselesi ugrunda göreşip, janyny pida eden, Eýran reaksiýonerleri tarapyndan hilegärlik bilen gizlin ogurlanyp, elhenç gynaglardan soň atylan dört türkmen gerçek ýigitleriň biri Şirmuhammet Darahşande Tumaja bagışlanypdyr.

---

⁸⁷. Akbendi B., “Goşgylary”, Șwetsiyada ýaşaýan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň “Dünýä Türkmenleriniň Gumanýtar Birlşiginiň” agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

Azatlyk ugrundaky görüşlerde yzарlanyp, ýurdundan aýra düşen we häzirki döwürde ewropada ýaşap ýören Eýran türkmenleriniň häzirki zaman ýazyjy şahyry B. Daňatar tahallusynda (Begmyrat Gereý) öz döreden “Dört gerçek” atly eserinde hem bu dört gahrymany şeýle wasp edýär:

Aý-ýyllar aýlanyp, dolandy döwür,
Ýene-de sährama çagyldy ýalkym,
Ýene-de dogurdy dört ägirt merdi,
Abany, Keýmiri dogran halkym.

Biri belent geriš hem üç sarsmaz gala,
Dörtler! Döretdiňiz ynam dagyny,
Bir ten bolup uýdy il-günüm size,
Ýüregiňize baglap ýürek bagyny.

Ak ýoluňyz şerigatdy halkyma,
Perwana dek pyrlandylar ýalkyma.
Watan asmanynda dört parlak ýyldyz,
Ajap dogup, täsin ýaşap gitdiňiz,

“Her ömür döredip edebi setir,
Ajaýyp rubagy goşup gitdiňiz.”

Bu rubagy aýdym boldy dillerde,
Eneler hüwdi edip, söýdi balasyn,
Ýogurdy zähmete, siňdi güllere,
Hoş bezedi gyz-gelinler lälesin.

“Dört ýüz Şura egsilmezlik güýjüňiz,
Mukaddes söýgүňiz hem-de öwjüňiz”.

Duşmanyň palatasy etmedi eser,
Ýer tutmadı ýersiz urlan töhmedi,
Ahmyrly düsdüňiz hile duzaga,
Ganojaklar özge çäre tapmady.

“Ýkylyp düşende dört äpet gaya,

Gazap donuň geýip, silkindi Tähran.”

Gaharly galkynyp Tebrizidir Şiraz,
Ör boýuna galdy batyr Kürdistan.
“Endamyň syzlady eý beýik Eýran,
Ganymlar aňkaryp boldular haýran”.

Ok bolup duşmanyň kalbyny deşer,
Damja-damja şehitlerimiziň gany.
Il-günüň kalbynda ebedi ýaşar,
Tumaç, Magtym, Wahydy hem Jürjäni.

“Bir gerçek yzyny müň gerçek tutar,
Giň jahan ýagtylyp, şanly daň atar”.⁸⁸

Ýokarky setirlerden-de aýdyň bolşy ýaly, öz-il-halkynyň ýagny ykbaly ugrunda göreşen dört gerçegiň nähak ölümne Eýranyň ähli şäherindäki progresiw jemgyétler we oppozisiýon güýçler gahar-gazap bildirip, demonstrasiýa hereketlerini amal etdiler. Çünkü olar öz ýurdunda egsilmez güýç bolan “Şura” guramalarynyň we “Awtonom Türkmenistanyň” iň söýgüli wekilleridi.

Daňataryň döredijiliginde köplenç halk gahrymanlarynyň obrazy janlandyrlyar.. Munuň özi şahyryň wepat bolan halk gahrymanlary bile deň durup göreşendigi üçin has-da ynandyryjy çykypdyr.

Şahyryň Watan baradaky pelsepeleri hem klassik poeziýamyzyň çeper derejedäki öwüşgünlərinden gözbaş alýar. Muňa onuň “Watan” goşgusy hem doly güwä geçýär:

Sorasalar dertli ýürek mekanyn,
Gadyryň gaýnagy illerimdedir.
Ýer yüzünde iň mukaddes mukamym,
Hüwdi-hüwdi dien dillerindedir.

Başymdan gitmeýär watan howasy,
Deň-duşlar ýüzüni görmek höwäsi,
Ganat kakyp köňül guşum talwasy,
Degresi gyýakly günlerindedir.

⁸⁸. Gereý B. daňatar, “Yédegenler”, goşgylar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.
۳. گری ب. دانگ آثار، "يىدىگەن لەر"، قوشۇلار، برلین - ۱۹۹۰ يىتل، ص. ۱۶

Sendedir gözbaşı iň güzel duýgyň,
 Üregimi parçalan, ilkinji söýgiň,
 Müň derdiň dermany, ganymy gaýgyň,
 Sähramyň al-ýaşyl güllerindedir.

Daglarňa sygyndym sorap myradym,
 Alysdan-alysa ýetirdim dadym,
 Ar-namysym, güýjüm, gujur-gaýratym,
 Boz-bulanyp akýan sillerindedir.

Kyrk çemesi depeläpdim garyň,
 Ençe ylda çekip ýörün zaryň,
 Müň gezek aýlansam Ýeriň şaryny,
 Gözüm şol gumaksy ýollaryňdadyr.⁸⁹

Görnüşi ýaly, ýokarky goşguda hemme zat çeper düýgu bile beýan edilýär.
 Watanyň ene ornundaky mähirli hüwdüsi goşguda ajaýyp duýgy bolup ýaňlanýar.
 Boz-bulanyp akýan Gürgen-Etrek derýalarynyň silleri başyny asmana dikip duran
 daglary ýaňlandyrýar... Bularyň hemmesi birigip, çeper eseri has-da joşgunly edýär.

Eýran türkmenleriniň arasynda 1970-1983-nji ýyllaryň etabynda il-gün üçin,
 erkinlik üçin hakykat ugrunda göreşip, Janlaryny gurban eden onlarça türkmen
 gerçekleriniň biri hem Gürgen Bähelkedir. Daňatar öz döreden poemasynda, onuň
 waspyny aşakdakylar ýaly sypatlandyrýar:

Goç ýigitler, lälezarly ýolunyň,
 Giň sähramda öwşün atýan lälesi,
 Uzak ýyllar ejir çeken ilimiň,
 Arkadagydyň her gerçek ýigidi.

Eý, eziz halkomyň mährinden dörän,
 Gerekliň bize henizler örän.
 Eziz Gürgen azatlygyň aşygy,
 Eziz Gürgen, sähramyzyň gelişigi.

---

⁸⁹. Şol ýerde, 1 sah.

Iň gözel arzuwyň teşne çöllerde,
Döretmekde ajap bagy, bossany,
Arzuw etdiň adalaty ülkede,
Öz erkinli azat Türkmenistany.

Gözümden gitmeyär, gitmez hem hergiz,
Şol barýaň aýgytly ädimler bile,
Goltugyňda Hydry derýaň “Ykbaly”,
Ýüregiňde halkyň, dünýäň ykbaly
Hyýalyňda geljek baharlar bile...

Goldaşyp zähmetkeş dayhanlar bilen,
Söweşip ejizi ganhorlar bile,
Oba-oba şuralary dikeldip,
Pák ýurekli, oba garyplaryndan.
Ejir çeken iliň hakyn alanda,
Ýersizler ýerine eýe bolanda,
Ak guş ýaly, ýetgin ýöräp geleňde,
Ýaza öwrülerdi hazanly güýzler
Waspyňy ederden ejizdi sözler.

Tümlügiň aşygy ýigrenji döwür,
Görüp bilmän, bu ajaýyp bahary,
Günbe-günden artyp, öwji gahary,
Gözleri gamaşyp beýle ýalkyma,
Demir dyrnagyny gezäp halkyma,
Salanda başyndan gereksiz ursy,
Onda-da arlaýyp, Görogly kimin,
Il-günüň ykbalyny goramak üçin.

Duşman çüýretjekdi zeyli türmede,
Sen bolsa gitdikçe taplandyň durduň.
Ýürekde gaýnaýan, gaýratyň bile,
Türmäni-de çyn mekdebe öwürdüň.

Geçirdiler synag, aýylganç synag,
Görülmedik jenaýatlar etdiler,
Bir säher, getirip gözün alyna,
Goç ýoldaşyň Seýit Gojugy atdylar.

Diýdiler: “Ýoldaşyň Akbaýramyny
Getirip, gözleriň alynda atjak,
Soňra seni, azat edip türmeden,
Il içinde şeýle gürrüň ýaýratjak:
Öň Gürgenmiş, ol pahyry tutduran,
Soň hemme günäni dostuna ýükläp,
Ýene-de gahar-gazap gurşady seni,
Tutaşdyň alowlap öwrüldiň oda.

Arkadagyň, iniň Akbaýramynyň,
Merdana keşbini, getirip ýada:”
“Men beýle namysy çekmerin hergiz”
Diýip, bar ýigrenjiň bile gygyrдыň,
Gazaply gözleriňi dikip gözlerine,
“Lagnat-siňen” -- ýzlerine tüýkürdiň.

Garakçylar umytlynaryn üzdüler,
Iň sňraky çärä nagyş düzdüler,
Diýdiler: “Indi soňky wesýetiň,
Diýdiler: -- Ýaz indi iň soňky hatyň”.
Iň soňky hatyň-da, ýasaýşyň ýaly,
Biziň üçin iň gymmatly sapakdy.

Arzuwdy, ynamdy güzel geljege,
Zulmatyň synasyn ýarýan şapakdy.

Diýdiň: “Ilin-günüm, dogan-gardaşym,
Mähraban aýalym özür syrdaşym,
Kösegim Ilmyrat, dik bolsun başyň,
Meniň üçin gara geýip, ýas tutmaň,
Gam ýuwudup, göwni çökgünlük etmäň.
Çarkandakly ýoldur azatlyk ýoly,
Gaýa dek inerler ýykylar gider.

Erkinlik aşygy ýigitler-gyzlar,
Hazan ýapragy dek döküler gider...”
Şeýdip hatyň hem-de ömrüň gutardy,
Iň soňky sargydyň halka ýetirdi,
Soň-da baş gyramlyk gurşun güllesi,

Bir ýürek däl, bir dünýäni ýatyrdy.
 Ülkämi sarsdyryp, ýkykylp gitdiň,
 Ýýkylan dek belent dagyň gaýasy,
 Çynar dek başyň dik tutup gitdiň,
 Namysyň, gaýratyň, aklyň eýesi,
 Iliň arkadagy, sarsmaz söýesi.

Eziz Gürgen!
 Biz hem bu gün ýygnanyp,
 Ýatlaýarys, seniň geçen ýollaryň...

Gaýtalayán ýene diriler üçin,
 Özüň hem-de şehitleriň sargydyn;
 “Uzasyn-uzasyn, barha uzasyn,
 Daňa sary lälezarly ýolumyz!

Uzasyn-uzasyn, barha uzasyn,
 Tä çykynça ýagty güne ilimiz!”
 Şeýleräk guitarýar sargydy, sözi,
 Synlap dur bizleri soragly gözi...⁹⁰

Daňatar şahyryň ýokarky şahyrana setirleri hiç bir kommentariýa mätäç däl. Setirler taryhyň öz dilinde gürleyär. Bu ýerde hemme zat düşnükli. Onda Gürgen Bähelkäniň merdana obrazy janly görnüşde ör boýuna galýar. Diňe bir hakykat setirleriň arasynda gizlin saklanýar: Gürgen Bähelke Hydyr Derýaýewiň “Ykbal” romanyny pars diline terjime edip ýörkä atylypdy.

Häzirki zaman döwürdeş şahyrlarymyzyň iň görünüklileriniň biri-de Sawçy lakamly Setdar şahyrdyr. Onuň hakyky ady Abdulsetdar Sowgy bolup, 1325 (1944)-nji ýylda Türkmensähranyň Sähne obasynda dogulýar. Atasynyň ady ussa Gylyçmämmet, enesiniň ady Gözel. Setdar ýaşlykdan eneden ýetim galýar. Ol 16 ýaşdan bări gogy goşýar. Şahyryň döredijiliginde türkmen halkynyň real durmuşynyň beýany inçelik bile yzarlanýar. Halkyň gün-güzerany hem onuň şygyrlarynda öz aýdyň beýanyny tapýar. Şahyr käbir etaplarda durmuşyň halka beren süteminden hem çetde galmandyr. 1355-1354 (1973-1974)-nji ýyllarda Amerika imperialistleriniň garşysyna

---

⁹⁰. Şol ýerde, 30 sah.

alnyp barlan hereketlere goşulany üçin ol bir gezek türmä basylyp, gynalyp saklanýar... Şeýlelik bilen Setdar Sawçy halkyň ajysyny-süýjüsini deň çekişip şahyr hökmünde tanalýar.

Setdar şahyryň döredijilik gözýetimi giň. Ol dürli formalarda eser döredýär. Mesnewi, rubagy, poema, umuman, beýleki bogun ölçegleri bile ýazylan dürli şygylar onuň döredijiliginde uly orun tutýar. Formasyň baý bolşy ýaly, şahyryň tematik örusi hem giň.

“Abdylsetdar Sowgy (Sawçy) bu gün Hazar deňziniň gündogar kenaryndan başlap, Horasan welaýatynyň Owganystan bile serhetdeş gündogar bölegindäki Torbatijam şähridäki ýasaýan salyr türkmenlerine barynça il-halkyň arasynda özünü tanadan şahyr”⁹¹ bolsa-da, onuň döredijiliginde diňe ýaňy 1971 (1989) –nji ýilda üç müň tiražda çap edilipdir.

Şahyryň (Sawçy) ady bile neşir edilen şol ýygyndysynda onuň iň kämil goşgularynyň onlarçasy ýerleşdirilipdir.

Geliň, indi şol ýygyndydan käbir goşga ser salalyň. Ine, türkmeniň gadymy saz guraly bolan dutar hakyndaky goşgy. Goşguda käbir türkmen mukamlarynyň, sazlarynyň döreýşiniň häsiýetli aýratynlygy hakyndaky pikirler ünsüni özüne çekýär:

Gursagynda aşyklaryň gözbaşy,
Söýgini kirşine ýaşadan dutar.
“Söýli halanyny” çalanda bagşy,
Perdesinden Söylä ogşadan dutar.
“Gökdepe” mukama düşünse başlar,
Täsir goýup, gözden döküler ýaşlar,
“Säher mukam” bile oýadyp guşlar,
Bilbile owazyn diňleden dutar.
“Aýralyk mukamda” ýürekler dymar,
Düşünen bu sazyň oýuna çümer,
“Höreler” mukamda maýa düýeleň,
Almadyk köşegin aldyran dutar.
“Atçaparda” är ýigitleň gaýratyn,
“Demir donly” Göroglynyň syratyn,

⁹¹. Sowgy Abdylsetdar, “ Sawçy ”, goşgylar ýygyndysy, “ Sähba ” neşriýaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.

٦. سوقى عبدالستار، "ساوجى" (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ١٣٧١ ش.، مطابق با سال ١٩٩٢ م.، ص. ٢.

“Berkeli çokaýda” hanyň haýbatyn,
 Serpaýa dözülmäm köýdüren dutar.
 “Ýedimanzar” saz içinde ýakymly,
 “Hajygolak” diýseň çeper çekimli,
 “Bu jennetdir” çeşmeler deý akymly,
 Guşlary başynda gonduran dutar.
 Kä ýerde sallanyp “Gülhanym” geçer,
 “Ýandymarda” perdelerden ot çykar,
 “Uçradym-da” owaz asmana uçar,
 “Tilim gyrkda” zaryn zeýrenen dutar.
 “Çapaýew” çalmana çermense gollar,
 Türkmeniň gölünde gögerer güller,
 Saýramaz bilbillер, saklanar diller,
 Ählige owazyn diňleden dutar...⁹²

Şahyryň “Dokmaçy gyz” atly goşgusy 1979-1980-nji ýyllaryň “awtonom” döwürlerinde Eýran türkmenleriniň syýasy-Medeni Ojagy guramasynyň öňdebaryjy aýal-gyzlar toparynyň aýdym-saz böleginde çykyş edilip aýdylýardı:

Haly-halyça dokamagyň hünarin,
 Bäş ýaşymda öweý enem öwretdi.
 Dokaýan halyny, söýyän zähmeti,
 Neýläyín garyplyk ganym guratdy.

Dokmasyz meň günüm hiç haçan geçmez,
 Gurama ýoldaşym, keser gardaşym.
 Syndy—altyn ýüzük meň barmagymda,
 Daň ýyldyz meň hemişelik syrdaşym.

Barly gyzlar gol goşanda mekdebe,
 Hasratymdan gara maňlaýyma urdum.
 Garyplygy beter görüp öldümden,
 Özumi garaňky tussagda gördüm...⁹³

Goşguda türkmen aýal-gyzlarynyň hem hak-hukuklary ugrundaky tagallalary görünýär. Bu bolsa, aýal-gyzlar azatlygy meselesinde Setdar şahyryň original pikir ýörenmesidir. Şahyryň “Mazaryň” atly goşgusunda Eýran-Yrak urşunyň elhençlikleri

⁹². Şol ýerde, 18-19-20 s.s.

⁹³. Şol ýerde, 11-12 s.s.

beýan edilýär. Şol ganly jeňde ýigitleriň ömrüniň “Gül-çemen çagy” on sekiz, on dokuz ýaşda wepat boluþlary hakyndaky çeper kartina goşguda şahyryň ýürek agysy bolup eşidilýär:

...Uruş ýyllaryna duşygär geldi,
Seniň on dokuzyň gül-çemen çagy.
Zalym uruş arman topa baglady,
Sen ýaly goçagy, gojaman dagy...⁹⁴

Şahyryň şygyr senedi hakyndaky “Goşgy” atly eseri poeziýanyň jadylaýjy güýji barada söhbet açýar. Nowaýy, Baýramhan, Andalyp, Döwletmämmet Azady... ýaly ägirtleriň ylhamy bile halkyň aňynda ölçmejek yz galdyran şygyr sungatynyň beýikligi “Goşgynyň” her bir setirinden aşgär görünýär:

Soltansöýün Baýkaranyň köşgünde,
Şir Nowaýýň dilin saýradan goşgy.
Taňrysyndan özge bolmady bende,
“Huw-hak” diýip kalbyn gaýnadan goşgy.

Onunju seneleň soňky döwründe,
Baýram han geçipdir şahyr ornunda.
Goşuna serdar kylyp Hind diýarynda,
Türkmeniň adyny ýaýradan goşgy.

Ýene geçdi ança yşkyň wekili,
Kalbynda gaýnadyp mestana güli,
Gül gyzyň yşgynda beg Andalyby,
Bilbile meňzedip, saýradan goşgy.

Seň ylhamyň jadymydy syrmydy?
Saňa giren seni elden bermedi,
Pyragyň pederi Döwletmämmedi,
“Wagyz” derýasynda boýladan goşgy...⁹⁵

Yar sözünden salyp synama sesi,
Maňa-da bir çetin öwreden goşgy-⁹⁶

⁹⁴. Şol ýerde, 13-14 s.s.

⁹⁵. Şol ýerde, 70-71 s.s.

⁹⁶. Şol ýerde, 72 sah.

Diýmek bilen, şahyr özüniň hem poeziá atly şol baý çeşmeden suw içendigini belläp geçýär.

Setdar Sowganyň syýasy temadaky goşgulary hem söýülip okalýar. Şahyryň 1981-nji ýyldan bări Eýran türkmenleri babatda dowam edýän reaksiýon režimiň mazmuny esasynda döreden “Penjeleňden gan damyp dur...” atly başlemesi her bir türkmeniň ýüreginiň urguşy bolup ýaňlanýar:

Ýer ýüzünden zulmuň dünýä keser bir gün seniň,
Gan içen generallaryň dardan asar bir gün seniň.
Garyp iller birleşip, tagtyň ýykar bir gün seniň,
Penjeleňden gan damyp dur zalym Amerika seniň,
Ýer ýüzünden zulmuň bir gün keser dünýä seniň.

Sany bir milliona ýetdi şehitleriň, maýyplaryň,
Belli bir çak sany ýokdur gelmedik gaýyplaryň.
Heniz buna çen zulmundan süňni titräp döwrüň,
Penjeleňden gan damyp dur zalym Amerika seniň,
Ýer ýüzünden zulmuň bir gün keser dünýä seniň.⁹⁷

Setdar Sowgynyň “Dillen uýam” diýlen eserinde, Eýran türkmen halkynyň arasyndaky zyýanly urp-adat bolan gyz satyp, galyň almak ýaly durmuş hakykaty beýan edilýär. Şahyryň bulardan başga-da “Aýralyk mukam”, “Ene ýer”, “Pyragy hakda”, “Zähmet”, “Sazlarym”, “Ussatlar ýadygärligine”, “Türkmen haly-halyçasy”, “Aýdym saz”, “Gyzyl Gürgen” ýaly onlarça şygyrlary häzirki Eýran türkmenleriniň ruhy mirasyndan we taryhy medeniýetinden gözbaş alyp gaýdýanlygy bile has-da gyzyklydyr.

Häzirki Eýran türkmenleriniň arasynda çagalar hakda alada we olaryň milli terbiýesi ugrundaky päsgelçiliklere garamazdan, olar üçin alada edip kăbir ýaş şahyrlar we ýazyjylar ýörite eserler hem döredýärler. Bularyň arasynda Bendertürkmen şäherinde ýasaýan ukyply ýaş şahyr Abdyrahman Duyýejiniň eserleri Eýranyň kăbir gazet-žurnallarynda çykýar. Onuň eserlerinden aşakdaky “Mähr”⁹⁸ atly

⁹⁷. Şol ýerde, 92 sah.

⁹⁸. “Durmuş”, (Yol majällesinin türkmänçe älaväsi), şomare-ýe 19, bistom fewriýa, enteşarat-e “ Keýhan ”, shl-e 1992 /m., säf. 65

١٧. ”دورمۇش“، (پول ماجلە سىنин علاوه سى)، شماره ۱۹، بىستم فورىيە، انتشارات ”كىھان“، سال ۱۹۹۲ م.، ص. ۵۶

goşgusy çagalar barada bolup, çagalar edebiýatynyň geljegini kesgitleýän eserleriň biridir:

Çagalaryň mähri bile, her güýji ýeňse bolýar,
 Baş bermeýän atlaryň, Üstüne münse bolýar.
 Gamly, ýadaw ýüzlere, gülki getirse bolýar,
 Ýürekleriň otagyna, girip otursa bolýar,
 Haýwanlaň dilin tapyp, öýlerine barsa bolýar,
 Döwler bile dostlaşyp, toýlaryna barsa bolýar,
 Mähirsiz myhmana bal-da berseň aky bolýar,
 Mähirli gury çörek baldan-da süýji bolýar,
 Eziz doganjyklarym, gelin mähriban boluň,
 Ýürekleriň şäherinde höküm sürüň han boluň.

“Ýagşy söz ýylany hinden çykarar, ýaman söz gulyjy gyndan” diýilişi ýaly, mähir we ýagsylyk diýlen zatda uly güýjüň ýatandygyna çagalar hem göz ýetirmelidir. Ýokardaky goşgynyň esasy özeni çagalara şu pähimi öwretmekden ybaratdyr.

“Aş” diýlen söz şahyryň: “Mähirsiz myhmana bal-da berseň, aky bolar, mähirli, gury çörek baldan-da süýji bolar”... diýen setirleri Beýik Magtymgulynnyň: “Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl yüz, Aşa mätäç däldir, size myhmandyr” diýen meşhur pähimden ugur alýar.

Tamdyrynda garry ejem,
 Bişirýär gyzgyn çörek.
 Bişirýäni garry ejäň,
 Yumşajyk türkmen çörek.

Hoş bolup men, şat bolup,
 Barýaryn oň ýanyna,
 Diýýarin: Haý, Jan eje!
 Kökejik ber-dä maňa.
 Garry erem diýýär söýüp,
 Al seniň paýyň ogul,
 Arasynda kalbymyň,

Ýeriň bardyr seň ogul.⁹⁹

Aş şahyr A.Düýejiniň ýokarky goşgusynda hem çaga bolan mähir ene çöreginiň üsti bile aňlanylýar. Bu goşgy özünüň milli äheňlere baýlygy bile hem ähmiyetlidir.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, çagalar edebiýatyna berilýän päsgelçiliklere garamazdan, bu edebiýatyň ösjegine hem ynam bar. Sebäbi çagalar edebiýaty özünüň gözbaşyny türkmen halkynyň falklýoryndan alyp gaýdýar. Şol esasda çagalaryň dürli oýunlary häzirki döwre çenli hili päsgelçiliksiz dowam edýär. Eger şol dowam etse gözbaşı halk döredijiliginde bolan çagalar edebiýaty hem dowam etmeli. Her hili ýagdaý bolsa-da adam erkindäki bar bolan mümkünçiliklerinden peýdalanyar. Ol mümkünçilikleriň hemmesini her hili ýowuz režim bolsa, bütinleý kontrolluga alyp bilmeýär. Bu çagalar edebiýatynyň geljekki ösüşüne bolan ynamyň mysalyň hem bellidir.

Häzirki Eýran türkmenleriniň ýaş ýazyjysy Abdurahman Ownugyň Ownuk we Iri göwrümlü eserleri pars dilinde neşir edilýär. Şol eserleriň arasynda “Sörtük” ”، ”Turkmen kyssalary” (قصه ها ئى تركمنى)، hekaýalar ýygyntrysy, ”Ince burun hatyralary” (بخاطر اينچه برون)، (“Tüm gijeleriň teriňliginde”) atly hekaýalaryny we powestlerini agzamak bolar. A.Ownugyň “Tüm gijeleriň teriňliginde” atly powesti ýörite ýaşlara niýetlenen eser bolup, onda Gürgen derýasynyň kenarlaryndaky türkmen zähmetkeş balykçylaryň ýasaýyş-durmuşy görkezilýär. Olaryň döwlet jandamlary tarapyndan goldanylýan süýthor baýlaryň garşysyna alyp barýan görüşleri hem bu eserde ynandyryjylykly beýan edilýär.

Bu powest on dört ýaşly ýetginjek oglanyň ýagny liriki gahrymanyň dilinden beýan edilýär. Öz-özün bile görüşmek tebigat bile görüş tutmak hem-de şahs bile görüş alyp gitmek-powestiň esasy möhüm ideýasynyň özenini düzýär. Bu görüşler psihologik yzarlamlar esasynda çözülýär.

Eserde bolup geçýän wakalar sada dilde beýan edilýär. Eserdäki wakalaryň we hadysalaryň yzygiderliliği okyjyny esere has-da hyjuwlandyrýar. Okyjy özünü

⁹⁹. “Mäjalle-ýe Seruş nowjävan”, vižename-ýe torkmän alaçyk , enteşarat-e “seruş ”, sal-e 1368 motabeg bas al-e 1992/ m., Tehran-

۱۴. ”مجله سروش نو جوان”， ویژه نامه ترکمن آلاجئق، انتشارات ”سروش“، سال ۱۳۶۸ ش.، مطابق با ۱۹۸۹ م.، تهران.

eserdäki wakalaryň içinde ýaly duýýar. Onuň gahrymanlarynyň alýan howasyndan dem alýar.

Ine, “Tüm gijeleriň teriňliginde” atly powestiň şular ýaly häsiýetli taraplary onuň awtorunyň dünýä prozasyň gazananlary bile tanyşdygyndan habar berýär. Onuň döredijiligi şu esas-da ösýär, kämilleşýär.

Bu ýagdaý diňe bir A.Ownugyň däl, eýsem soňky döwür ſe bir A.Ownugyň däl, eýsem soňky döwür aş türkmen prozesynyň üstünligini kesgitleýär.

B) Durmuş bile ylalaşýan mazmunly eserler

Bu mazmundaky eserler häzirki dowam edýän durmuş şertlerine mejbury ýagdaýda ylalaşyp, köplenç awtoryň bähbidinden ugur alsa-da, belli bir derejede halkyň bähbitlerine hem gönükdirilendir. Awtoryň bähbidi diýenimizde, biz nämäni göz öňüne tutýarys? Bu meßelete, ilkinji nobatda awtoryň öz ýurdunda ýaşamak problemasy ör boýuna galýar. Şonuň üçin ol eserinde durmuşda dowam edýän režime aç-açan göreşmekden saklanýar. Her näme-de bolsa onuň eserlerinde şol durmuşy ündeýän pikirlere-de gabat geläýmek çetin. Ol awtorlar eserlerinde, kinaýanyň, şeýle hem podtekstiň kömegi bile kä halatlarda diýek bolýan pikirlerini ýaşyryň ýuze çykarýarlar. Ýöne şol ýaşyrynyk halka onçakly bir düşünükli bolman galýar. Şeýle ýagdaýda bu hili eserler durmuş bile mejbury ylalaşýan eserleriň hatarynda tanalýar.

Aşakdaky goşguda munuň anyk mysaly bardyr:

Ýüregim daralyp dünýäň urşundan,

Gijelikde seredýärin asmana,

Gara ýeriň gaýgysyndan boşáyan,

Iberýärin pikirimi şol ýana.

Yyldyzlar gurapdyr şadyýan meýlis,
Oýnaşyp, göz kakyp, gülüp dur ýere.

Käsi perwana dek, käsi gül ýaly,
Käsi-de şem ýaly beryär nur ýere.

Eý, ýyldyzlar, men bu talaňcy erden
Ýadadym, bu ýerden göcesim gelýär.
Wah, diýsenäň, meň ýyldyzym haýsydyr?
Öz ýyldyzyma garşy uçasym gelýär.¹⁰⁰

Bu ýerde awtoryň aýtmak isleyän pikiri podtekistiň kömegin bilen halka ýetirilmek isleyär. Ýagny, liriki gahryman asman bile, yldyzlar bile gepleşyär. Olardan dalda isleyär. Her näme-de bolsa, liriki gahrymanyň aň aýagyny ýerden üzmegi halkyň umumy bähbidine däl. Şeýle äheňdäki goşgularда ündeljek bolunýan ideýalar ýapyk we gümürtik halatlarda bolany üçin, ol köpçülügiň aňyndan daşda galyar.

Käbir halatlarda dowam edip duran durmuş akymynyň silinde akman, özüni ýata suwda duýmak endigi-de Eýran türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde az duşmaýar. Mysal üçin, obaňy söýmek gowy zat, emma welin, şol obada ýasaýan adamlaryň ýürek urgylaryny duýmazdan, obaňy söýmek bu häzirki zaman etapynada poeziýada manysyz bir zat bolar. Gynansak-da, şeýle eserler häli-şindi döräp dur. Bir bada göräýmäge ol hili eserler akgynly okalan ýaly hem. Yöne ol goşgularда halkyň ýürek urgasynyň sesi eşidilmeýär.

Mysal üçin, ýaş şahyr Salyh Çowganyň aşakdaky goşgusyna üns beriň:

Sende galdy deň-duşlarym, ýaşlygym,
Galdy gamly günlem, galdy hoşlugym,
Goňşa oglan buşlap alan buşlugym,
Henizem düýn ýaly, maňa düýn ýaly...

Obam indi mydam ýatlaýan seni,
Bu ýatlama ýakýar ýüregi teni,
Elmydam gujaklap söýeniň meni,
Henizem düýn ýaly, maňa düýn ýaly...¹⁰¹

¹⁰⁰. “ Durmuş”, (Ýol mäjälläsinin ...)/ görk. iş/...säf. 4.

¹⁰¹. Şol ýerde, 43 sah.

Bir göräymäge, ýokarda mysal alnan goşguda hiç hili düşnüsizlik ýok. Sözler, pikirler ýerbe-ýer, emma öňki aýdyşymyz ýaly, halkyň ýürek duýgusy, gaýgysy, gussasy we hasraty goşguda görünmeýär. Elbetde, çagalyk bir ömrüň bahar pasly. Onda hiç hili alada, gaýgy-gam ýok. Emma, awtor indi çaga däl. Ol indi aga, aga-gara düşünýär. Şonuň üçin, ondan halkyň tamasy başga.

Ýokarda mysal alan goşgymyz düşnükli. Emma häzirki zaman etapynda onçakly bir gümürtik goşgulary döretmek hem ýoň bolup barýar. Muňa mysal hökmünde, A.Düýejiniň “Görüň, gömlüp barýaryn” goşgusyny tutuşlygyna mysal getireli:

Her sözüň guşy ülkämden uçanda,
Tanyşlyk, sözleşmegiň serhedinden geçende,
Men bir garyş ýer astyna çekilyän.

Bu gün bir algyr gelip,
Bäş sany çaga guşy,
Dyrnaklaryna alyp,
Uçup gitdi ülkämden.

Ysgyndan düşüp dilim,
Titrap aýaklarym,
Ýene girdim bir garyş ýer astyna.
ýene bir gün,
On sözlemiň bilbili,
Öz ülkämde maňa söýgi ýok diýip,
Gyşa garşy öýkeläp gitdi uçup.
Dil tutulyp, diňe zordan ah çekip,
Girdim ýene bir garyş gara gumuň astyna.
Ene bir gün on sanyh gül,
Ak ýürekli sözlüğümiziň on sany kebelegine,
Baha bermän, sowdular ýüzlerini,
Kebelekler ýaş edip gözlerini,
Ýolluk tupanynyň içine garylyp,
Arman çekip gitdi ülkämiden aýrylyp.
Men ýene-de çekildim bir garyş ýer astyna.
Ýene-Ýolluk tupanynyň içine garylyp,
Arman çekip gitdi ülkämiden aýrylyp.
Men ýene-de çekildim bir garyş ýer astyna.
Ýene-ýene çekildim,
Gerşime deň gömüldim,
Gömülip barýan ene,

Zordan gygyrýan ene,
 Eý bilbiller, gülälekler, kebelekler!
 Meň dadyma ýetişiň,
 Endam-janym gysylyp, tükenip barýar demim,
 Eý ülkämiň ýarawsyz lal dilleri,
 Geliň, bir zikir çekiň,
 Belki, kuwwata gelip,
 Erden daşary çykadym.
 Dostlar! Men ölüp barýan,
 Görüň gömülüp barýan...¹⁰²

Eýsem, bu goşguda nähili pikir bar? Halk köpçülük-ä däl, hatda öňdebaryjy intelligensiýa wekili hem muňa düşünerden ejiz gelýär. Muňa günäkär, elbetde, oňa düşünmeýän adam-da däldir. Bu meselede awtory-da günäkär hasaplamak bolmaz. Eger pikiriňi häzirki zaman şertlerinde aç-açan aýtmak mümkünçiliği döränliginde, şahyr setirleri beýle bir çylşyrymlaşdyryp hem durmazdy. Durmuşyň bu hili ýapyk ýagdaýy, durmuş bilen mejbury ýagdaýda ylalaşýan mazmundaky, şular ýaly eserleriň döremegine sebäp bolýar....

---

^{102.} “Durmuş”, / görk. iş/, ... 41 sah.

C) Durmuşy ündeýän mazmunly eserler.

Bu mazmundaky eserler hakda gürrüň gozgalanda, ilki bilen şu sorag ýüze çykýar: “Ol haýsy durmuşy ündeýär?”.

Halkyň ykbalyny hemme taraplaýyn tümlüge tarap çekýän durmuşymy ýa-da halkyň bähbidini kanagatlandyrýan durmuşymy? Elbetde, Eýrandaky şertlere garanyňda, halkyň bähbidini goramak mümkün bolup bilmeýär. Hätzirki şertler halkyň ykbalyny barha tümlüge tarap çekýär. Şonuň üçin ony ündeýän we dowam edip duran zulmuň ýüzüne perde çekýän eserler hem reaksiýon režimiň tarapynda durýar.

Halk arasında owaldan şahyrçylykda-da, bagşyçylykda-da hemise iki sany topar bolupdyr. Bir topar köşklerdäki hökümrowanlaryň we patyşalaryň gullugynda bolup, köşk şahyry ýa-da han bagşasy bolupdyr. Ikinji topar bolsa halk arasında ýaşap, onuň ýagşysyna-da, ýamanyna-da deň ýarap, derdini çekişip gelipdir.

Beýik akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragyny gyzylbaşlar tarapyndan tutulanda, Astrabadyň hany Esen han oňa köşk şahyry bolup hyzmat etse azat boljakdygyny aýdanda, Magtymguly Pyragy onuň bu pikirini inkär edip, köşk şahyry bolmakdan boýun gaçyrýar. Sebäbi ol şahyr kişiniň akyl-paýhasy diňe halkyň gullugynda bolanda, ilhalar eser döredip bolýandyggyna dogry düşünýär. Köşk şahyrlarynyň eserleriniň mazmuny hemise oturan hökümrowany wasp etmekden ybarat bolany üçin, beýle eserler durmuşdan üzne bolýar. Hätzirki döwürde beýle tipdäki şahyrlar durmuşyň tümlük şertleri we reaksiýon režimler bilen ylalaşyp, olary tankyda çekmekden-ä geçen, gaýtam halk arasında diýilişi ýaly, olaryň ýüzünü ýuwmagy we alyp barýan zulmunyň üstünü basyrmagy maksat edinýärler. Soňky 30 ýyllykdan bări beýle mazmunly eserlere Eýran türkmen edebiýatynda azda-kände duş gelse bolýar.

Şolaryň içinde taryh hakda ýazylan eserleriň hem ýoýulýan taraplaryna – da gabat gelse bolýar. Şeýle eserleriň biri-de din wekili Arazmuhammet Sarlynyň ترکستان در “تاریخ “Taryhda Türküstan” atly kitabydyr.¹⁰³ Bu kitapda Türkmenistanyň taryhyň

---

¹⁰³. Sarly A., “Tokestan där taryh (Nime-ýe dovvom garn-e nuzdähom)”, enteşarat-e “Ämir Käbir”, Tehran- 1364 §., motabeg ba 1985/m.

XIX asyryň ikinji ýarymy barada dini nukdaýnazardan derňew edilýär. Ilkinji nobatda bellemeli zat, bu kitabyň häzirki reaksiýon ideýaly buržuaz ideologlaryň goldamagy bilen Eýran türkmenleriniň intelligensiýasy progresiw ideýalaryna garşy gönükdürilip neşir edilmegidir.

Bu kitabyň awtory A.Sarly orta mekdebi gutaryp, Kum şäherindäki medresede okap, dini bilim alandan soň, bu eserini ýazýar. Onda berilýän maglumatlar, umuman pars-arap dillerindäki bar bolan belli çeşmelerden we Ýewropa alymlarynyň pars diline terjime edilen işlerinden ybarattdyr. Mundan-da başga, A.Sarlynyň bu kitabynda Magtymguly Pyragynyň şygyrlaryny hem taryhy çeşme görnüşünde ulanýar.

Bu kitabyň doly ady “Taryhda Trküstan we XIX asyryň ikinji ýarymynda Türkmenistanyň ýagdaýy” diýlip atlandyrylýar. Bu iş girişden hem-de üç bölekden ybarat bolup, onda ýigrimi alty çeşmä edebiýat hökmünde salgylanypdyr.

Bu iş barada filologiýa ylymlarynyň kondidaty Aşyrpur Meredow doly tankydy maglumat berýär.¹⁰⁴ Şol tankydy makalanyň pars diline terjimesi günbatar Germaniýada çykýan “Eýran Türkmenistanyň” (نشریه ترکمنستان ایران) atly pars dilinde çykýan gazetinde hem çap edilýär.¹⁰⁵

Aşyrpur Meredowyň aýdyşy ýaly, bu kitapda türkmen halkynyň taryhynda geçip duran hakykat gümürtük görkezilip, Eýran garakçylary tarapyndan türkmen halkyna berlen sütemiň üsti basyrylmaga synanyşylýar. Bu kitapda, umuman Buhara emirligi we XIX asyryň ykdysady-jemgyýetçilik hem-de syýasy ýagdaýlary barada gürrüň gozgalýar. Eser ylmy iş bolsa-da, onda ylmy prinsipdäki berilýän faktlar näbelli we gümürtik ýagdaýadır. Hakyky faktlaryň üstünü basyrylýar. Okyjynyň pikri öñdebaryjy progressiw pikirleriň garşysyna gönükdirilmäge çalyşýar.

A. Sarlynyň bu işi käbir pars ýazyjylaryň Eýran patyşalygynyň bähbitlerine hyzmat edýän ylmy işlerinden hem iki esse öne saýlanýar.

١٩. سارلى آ، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)", انشارات "امیر کبیر"، تهران - ۱۳۶۴ / ش.، مطابق با ۱۹۸۵ م.

^{104.} "EDEBIÝT we SUNGAT", № 18-nji mart, Aşgabat - 1988 ý.

^{105.} "Näşriye-yé Torkmänenstan-e Iran", organ-e Kanun-e Färhängi wä Syýasy-yé hälg-e torkmän-e Iran, dower-yé ävväl, sal-e ävväl, şomare-yé 7, Berlin gärbi, sal-e 1988/m., säf. 5.

٢٠. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ٧، برلین غربی - سال ۱۹۸۸ م، ص. ٥.

Eýranyň meşhur pars ýazyjysy E.jemalzade eserleriniň birinde, XIX asyrda Eýran patyşalygynyň kemçiliklerini doğruçyl görkezip, şeýle ýazýar:

"... هدف از يادآورى اين مسئله اين است كه سياستهای اشتباه حکومتهای ایران در پیش گرفتن روشهای ناشایست آزمندی و فساد کارگزاران دولتی، مسبب اینهمه خونریزی و جور و ستم، ویرانی و سایر ضایعات بوده است. اگر حکومت ایران در قبال ترکمنها سیاست درستی را در پیش میگرفت و با آنان مناسبات صادقانه و خدا پسندانه ای برقار میکرد بیگمان میتوانست آنان را مطیع و آرام نگه داشته و به منبع سود سرشار نیز بدل نماید."¹⁰⁶ ...

Sunuň ýaly gabat gelinýan metinleriň terjimesi şundan ybarat:

... "Şeýle meseläni ýatlamakdan maksadymyz; Olar Eýran hökümetleriniň goýberen syýasy ýalňyşlyklaryndan peýdalanylý, döwlet emeldarlarynyň öz pis nebisleri üçin, syýasatyň nädogry taraplaryny durmuşa goýberip, dürli gandöküşiklere, jöwür-sütemlere we ähli weýrançylyklara sebäp bolupdyrlar. Eger Eýran hökümeti türkmenleriň öňünde dogry syýasat alyp baran bolsa we olar bilen ýürekdeşlik bilen, hudaýlykly we hudaýpesent gatnaşygy ýola goýan bolsa, onda, şüwbhesiz türkmenleri aram we bakna saklap, öz kültüm girdejilerine öwürüp bilerdiler."...

Emma bu gün türkmen ýazyjysy häzirki zaman bitarap buržuaz alymlarynyň ykrar eden hakykatyna göz ýumýar. Hatda ol Eýran basypalyjylarynyň reaksiyon syýasatlaryny paş etmekden saklanýar. onda hakykat ýitip gidýär. Mysal üçin Magtymguly Pyragynyň:

Gapillykda duşman aldy daşymyz,
Dagatdy her ýana deňi-duşumyz,
Bäş ýylda bir kitap eden işimiz,
Gyzylbaşlar alyp, reýgan eýledi.¹⁰⁷

Diýen setirlerindäki "Gyzylbaş" sözünü aýtmakdan hem çekinýär. A.Sarly ýokarky bentdäki "duşman" sözünü hem "basmaçy" manysynda görkezip, basmaçyny hem

¹⁰⁶. "Jänge torkmän", tärjomeye M.A. Jämalzade, Tehran – säf. ۱۹

^{۲۱}. جنگ ترکمن، ترجمه جمالزاده محمدعلی، تهران - ص. ۱۹

¹⁰⁷. Sarly A., "Torkestan där. . .", / görk. iş/, säf. 82

gyzylbaşlar diýip däl-de, eýsem Magtymgulynyň garşysyna gidýän serhet boýunda ýaşaýan “Türküstanlylar” diýip düşündiryär. Durmuşda şeýle gülkünç zatlara-da gabat gelse bolýar. Emma meseläni beýle çözmeň akyldar şahyrymyzyň hakyky mazmunyndaky öňe sürýän aýdyň we belli faktlaryny ýoýmakdan başga hiç zat däldir. Şeýlelikde, A. Sarlynyň pikiri ylmy usul we real gözýetimlerden örän daşda durýar.

Eýran türkmenleriniň arasynda bu görnüşdäki işler durmuşy ündeýän mazmunly eserler toparyna girýär. Şoňa meňzeş işlerden Yslam rewolýusiasynyň agitatorlarynyň biri Halymberdi Adylyň çapa taýýarlan (1982-1984) goşgular ýygyndylaryny hem görkezmek bolar. Ol ýygyndyda, umuman häzirki reaksiýon durmuşy ündeýän dini ideýalar wagyz edilýär.

1955-nji ýıldan bări Eýran patyşalygynyň garşysyna alnyp barylýan güýçler totolitar režim tarapyndan pytradylandan soň, durgunlyk ýyllarynyň etaby başlanypdy. Şol döwürde Gürgen radoýostansiýostansiasynyň programmalaryny alyp barýanlaryň biri-de Nurberdi Jürjäni. Ol radiýoda işlemek bilen durmuşy ündeýän mazmunly eserleriň ençemesini döretdi. Onuň eserleriniň biri “Gimn” hökmünde ykrar edilip, ol tä 1979-njy yla çenli Grgen radiýosynda her gün efiré göýberilýärdi.¹⁰⁸

Dünýä saňa guwanýar, adyň uly, Eýranym,
Batyrlaryň gorayýar her tarapdan, Eýranym,
Gülistan gül açyp, miwe berýär, Eýranym,
Täze dünýä içinde adyň belent, Eýranym,
Köne taryhyň atly bize guwanç, Eýranym.

Ýaşa, watanym, Eýran, ýaşa hemişelik sen,
Duşmana duşman watan, dostuňa haýyrly sen,
Ur-ata topragyňa sen, hyýanat gadam basan,
Oda gorsalar gözü, Eýranla göz garaldan,
Ýeňiş biziň bilendir göreş meýdana watan.

Ýaşa-ýaşa şahymyz, ýaşasyn biziň Eýran,

¹⁰⁸. Mo,iýni Ä., “Jografiýa wä. ...”, /görk. iş/, ...

Açyldy ykbalymyz, geçdi ol gara döwran,
 Taýýar Eýran milleti berse şahymyz perman,
 Täze döwrana garşy biz gideris gollaşyban,
 Ýaşa-ýaşa şahymyz, ýaşasyn biziň Eýran.¹⁰⁹

Umuman, ähli Eýran halklaryna, hususan-da türkmen halkyna oňly gün görkezmedik Muhammet Reza şa Pählewi bu ýerde adalatly şa hökmünde wasp edilip arşa çykarylýar. Ýöne welin şeýle bir arşdaky oturan we Amerikanyň iň soňky ösen ýaraglary bilen gömülüp ýatan sütemkär patysa iň soňunda taryhyň zibil gabyna atyldy. Eýsem, şolary wasp edýän eserleriniň-de ykbaly şol hili boldy.

Ine, şular ýaly mazmunly eserler durmuşda bolup duran süteme baş egip, oňa “hawa” diýyäni üçin, halk tarapyndan kabul edilmeýär. Ol hili eserler tiz gözden düşýär.

Şeylelikde, bu hili eserler diňe bir halkyň sütemkärlerini wasp edýän, dabaralandyrýan eserler däl-de, Eýsem gös-göni halkyň garşysyna gönükdirilen eserlerdir.

III BAP: EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ EDEBIÝATY, DIL, ÝAZUW we SAZ-SUNGAT MEDENIÝETI

I. Sahyrçylyk ýolunyň taryhy gzbaşy (Kökleri).

Merkei Aziýa halklarynyň dil we edebiýat taýyndan biri-birine baglanychsygy öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşünden alyp gaýdýar. Bar bolan maglumatlara görä, şol regoýonyň köp ýerlerinde diňe söz babatda däl, eýsem edebiýatyň dürli formalary babatda hem baglanychsygyň biri-birinden gözbaş alyp gaýdýan ýerlerine köp duş gelse bolýar.

Dil we edebiýat her halkyň medeni taýdan ösüş mertebesini görkezýär. Her halk öz ruhy islegini kanagatlandyrmak üçin, beýleki bir goňşy halkyň medeni

---

¹⁰⁹. Şol ýerde, ...

gazançlaryndan belli bir derejede peýdalanydpdry. Munuň özi halkara gatnaşyklarynyň ýygylaşmagyna oňaýly täsir edipdir. Bu proses edebiýat äleminde-de bolupdyr.

Orta we Günbatar Aziýada belli bir taryhy şertlerde dörän arap, pars we türki edebiýat asyrlaryň dowamynda biri-biri bile gatnaşyp, ysnyşyp gelipdir. Türkî dilleriň iň gadymylarynyň biri bolan türkmen dili hem şeýle täsirleriň netijesi bile baglanyşykda ösüpdir. Hätzirki döwre garanyňda geçen asyrlarda şygyr çeperçiligine pars hem-de arap şygyr döredijiligiň täsiri örän güýçli bolupdyr.

“Öňki döwürlerde mekdep-medreseler ahun-mollalaryň gözegçiliginde bolupdyr we şolaryň okuw-ýazuw düzgünleri boýunça öwrenilip, bu ýagdaý arap diliniň we edebiýatynyň türkmen edebiýatyna ornaşmagynda uly rol oýnapdyr.”¹¹⁰

Her döwürde alymlar, şahyrlar we hökümdarlar haýsy dil jemgyýetde rol oýnaýan bolsa, şol diliň edebiýatyny ulanypdyrlar. Onuň şygyr düzüliş formalaryny hem ýazgylaryny öz ýerli edebiýatyna girizipdirler.

VII asyrdan başlap, yslam dini araplar tarapyndan Orta Aziýa ornaşdyrylypdyr. Yslam dini türkmenleriň arasynda ilkinji gezek 674-nji ýylda Horasanyň arap häkimi bolan Obeydulla ibn Ziýad tarapyndan getirilýär. N. Riçard “Buhara türkmenleriň tabynlygynda Obeydullanyň zamanynda araplar paç-hyraç tölemäge boýun bolsa-da, olaryň tabynlygyna geçmändir”.¹¹¹ Şonuň üçin, şol döwürde Buharanyň patyşasy Meleke birnäçe mahala çenli ol ýerde hökmürowanlyk sürüpdir. Ondan soň 697-nji ýylda Omeýýat ibn Abdulla Orta Azianyň regiýonlaryndaky halklary araplara tabyn etjek bolup, köp alada edýär. Hojaj ibn-Ýusuf Amyderýanyň demirgazyk taraplaryna çenli boýun egdiripdir. Iň soňunda bolsa 706-njy ýylda “Küteýba ibn Muslim Baýkent diýlen ýeri gurşap, 709-njy ýylda Orta Aziýanyň açýar. Togşada Küteýba tarapyndan Buharanyň hökmrowany bolup saýlanyp, ol ýerde 32 ýyl (707-739) hökmürowanlyk edýär”.¹¹²

Şol döwürden bări arap sözleri pars we türkmen ýazyjylaryň arasynda döwrüň sosiýal we jemgyetçilik durmuşynyň şertlerine görä, giňden peýdalanylyp gelnipdir.

¹¹⁰. Durdyew K., “XIX asyr. ...”, / görk iş/,

¹¹¹. Sarly A., “Torkestan där ...”, / görk. iş /, 16 sah.

¹¹². Riçard N., “Fära-ýe Buhara - dästavärd-e gorun-e vosta ”, tärjome-ýe Mahmud Mähmudy, enteşarat-e “ Bongah-e näşr-e ketab”, Tehran – 1348 ş., 1969 m.

۲۷. ریچارد. ن، "فرای بخارا - دستاورد قرون وسطی، ترجمه محمود محمدی، انتشارات "بنگاه نشر کتاب"، تهران - سال ۱۳۴۸ ش.، ۱۹۶۹ م،

Şyh Hafyz, Şyh Saady, Jelaletdin Rumy, Gaany ýaly şähyrlaryň döredijiliginde munuň aýdyň mysalyny görse bolyar. Olar arap diliniň we edebiatynyň dürli çepeçilik formalaryny giňden ulanmak bilen pars edebiýatynyň araplaşyp ösmegine täsir edipdirler.

Şol döwürde şeýle ýagdaýlar ýüze çykypdyr:

Araplar dini ideýalaryny ýaýratmak we agalyk sürdürmek üçin, her halkyň üstüne cozanlarynda, ilkibaşda olaryň ýazuw-edebiat miraslaryny ýok edipdirler. “Mahmut Kaşgarynyň aýtmagyna görä, türkmen halkyň 24 sany tagmalaryndan ybarat bolan harplygy bolupdyr.”¹¹³ Şol harplyk araplaryň şeýle talaňçylygyndan aman galmandyr. Parslaňkyny bolsa bütinley ýok edip bilmeseler-de, oňa ep-esli zyýan ýetiripdirler.

Yslam ideologiýasyny doly düşündirmek üçin, araplar intelligensia wekilleriniň üsti bile arap dilinde ýazuw ýaýradyp, ähli döwlet işlerini arap dilinde alyp barypdyrlar. Şeýlelikde, şol döwürde iki hatda käbir halatlarda üç dil ýöräpdir.

Araplaryň häkimiýetiniň birnäçe asyrlap dowam etmegi netijesinde, ajamy (arap bolmadyk) halklaryň ýazuwynyn we edebiýatynyň köp bölegi assimilleşip, arap diliniň köp ulanylmaçyna we edebiýata täze çepeçilik formalarynyň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr.

Şyh Hafyz, Şyh Saady, Jelaletdin Rumi, Gaany we beýleki şahyrlar öz ýazuwyny arap dilinde öwrenip, pars dilinde goşgy düzüpdirler. Mysal üçin, Hafız dini kitaplary bütinley ýat tutupdyr, Şonuň üçin hem “Hafız hafez” (“Ýat tutgur”) diýen lakama laýyk bolupdyr.

Seljuklar imperiasiýa başlanandan soň, üç diliň (Türki, pars, Arap) arasynda medeni arabaglanyşygyň bolandyggyny gadymy bir rowayat habar berýär:

... “Ýagny, döwlet güýji türkleriňki, medeni gatnaşyk parslaryňky, din gatnaşyklary araplaryňky bolupdyr”.¹¹⁴ – diýip, Durdyew Kakajan öz ylmy işinde bellik edýär.

Elbetde, şol döwürde türkmen edebiatynda uly bir ösüş göze ilmeýär. Emma soňabaka, seljuklar döwründe Merw (Mary), Buhara, Hywa, Baýkent ýaly uly ylmy

¹¹³. Абул-Газы Бахадор хан Хивинского, «Родословная Туркмен شجره نامه تراکمە», издательства АН СССР – Москва – Ленинград 1958 г., 54 – 53 с.

¹¹⁴. Riçard N., “Fära-ýe Buhara ...”, / görk. iş /,

merkezleri döräp, olar yslam dininiň gündogary hökmünde meşhurlyga eýe bolupdyrlar. Ol ylmy merkezlerde dini kitaplar bile birlikde, ýatlanyp geçilen klassiklaryň pars dilinde ýazan eserleri hem öwrenilmäge başlanýar. Ol kitaplarda çeper döredijilikden başga-da, mazmuny boýunça dini düşunjeler, gumanistik pikirler hem, halkyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli sosiýal esaslary-da işlenilipdir. Türkî (türkmen) dilinde iň görnükli iş bitirenleriň biri Alyşır Nowaýy bolupdyr. Şonuň döwründen bări, ylaýta-da XVI asyrdan başlap, pars edebiýaty hem türkmen okyjylarynyň arasynda ýaýrap, ondan degerli peýdalanydpdyrlar.

“Gündogar ulamalary öz şägirt we talyplaryna Saadynyň, Şirazynyň meşhur “Gülistan”, “Bostan”, eserleri bilen birlikde, “Guşlaryň söhbetini” (“Mantik ut-taýyr”) hem övreder ekenler”.¹¹⁵

XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda türkmen halkynyň beýik akyldarlary, alym şahyrlary Nurmuhammet Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Mollanepes ýaly birnäçe şahsyýetler ýuze çykypdyr.

“XIX asyryň klassiklary musulmançylyk şartlarına berilen şahsyertlerine berilen şahsyetleridir. Olar “Kuranyň” taglymatlaryny ykrar edipdirler, hudaýy hak, onuň resuly Muhammedi berhak diýip bilipdirler”.¹¹⁶

Şolaryň arasynda Magtymguly mederesede okan ýyllarynda we ondan soň dünýäniň dürli künjeklerine, ylaýta-da Eýran, Yrak we Hindistan ýaly ýurtlara eden syýaly ýurtlara eden syahatlary döwründe pars we arap edebiýatlary bile özbaşdak gzyyclanypdyr. Ol dürli kitaplaryň içinde Abunasyr al Faraby, Abureýhan-al-Biruni, Ibn-Sina, Omar Haýýam... ýaly alymlaryň, Hafyz, Ymadetdin Nesimi, Jelaletdin Rumy, Farid-Ad Din Attar, Alyşır Nowaýy we Fizuli ýaly görnükli şahyrlaryň eserleri bile has-da içgin tanyşypdyr. Öz döreden goşgularynda olardan ugur alypdyr. Eýsem-de ol, “Sen bolsam” diýen bir goşgusunda olaryň atlaryny hormat bile tutýar:

Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdowsy, Nyzamy, Hafyz perwany,
Jelaletdin Rumy, Jame elmoany,

¹¹⁵. Durdyew K., “ XIX asyr. ...”, / görk. iş /,

¹¹⁶. Şol ýerde.

Olaryň ýanynda men hem san bolsam...¹¹⁷, ¹¹⁸

Magtymguly Pyragy diňe bir olaryň döredijiligine eýermän, olaryň haýsydyr bir aýdan pikirlerini, öňe süren ideýasyny gaýtalaman, olaryň watan söýjilik, gumanizm, erkin söýgi we beýleki babatlarda gozgan meselelerini XVIII asyr türkmen edebi durmuşynyň kesgitli meseleleri bile utgaşdyryp, çeper döredijiliginin reallygyny güýçlendiripdir.

Şeýle hem ol öz halypalaryndan gündogar goşgy çeperçiliginiň gizlin syrlaryny, täsin tilsimlerini öwrenipdir.

“Okapdym Saadynyň men “Bostanyny”,
Gör ne ajap Haganynyň “Medaýynyny”,
Istär men “Şahnama”, “Sakynamany”,
Mälík Omar bile Süleyman bolsam”.¹¹⁹

Ýokarky bentde aýratyn ady tutulýan “Şahnama” eseriniň awtory Ferdowsi pars halkynyň arasynda “pars şygrynyň atasy” hökmünde tanalýar. Ol eserlerinde arap sözlerinden peýdalanman, pars diline gaýtadan rowaç berip ösdürmek üçin, ol diliň gadymy sözlerini ýygnap, “Şahnama”¹²⁰ atly eserini döredipdir. Ol esere orta asyr pars edebiyatynyň ilkinji fundamental kerpiji hökmünde garalýar. “Şahnamanyň” baş gahrymany Rüstem Zaldyr.

Goňşy halklaryň käbir alymy Rüstem obrazyny ilkinji dörän ýeri Orta Aziýa topragynda ýaşan gadymy Sakalara degişlidir diýip tassyklaýarlar.¹²¹ “Professor Y.E.Bertelsiň garaýsyna görä, Rüstemiň obrazyny türkmen falklýorlaryna häsiýetli bolan figura, ezilenleriň belli goragçysy bolan Görogly bile deňeşdirmeklik has

¹¹⁷. “Ak ýol”, (Ýol majällasının türkmänçe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, enteşarat-e “Keyhan”, Tehran – sal-e 1992 m., säf. 12.

¹¹⁸. “آق يول”，(پول مجله سینین ترکمنجه علاوه سی)، یوسف قوجق، شماره ۲۵، انتشارات “کیهان”，تهران - ۱۹۹۲ م، ص.

¹¹⁹. [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال ۱۹۹۵، در مورد این شعر مختومقلی هیچگونه اظهارنظری وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقی آثار مختومقلی از جانب دکتر اشورپور مرادف در سال های ۲۰۰۱-۲۰۰۶، این شعر از مختومقلی از سوی وی به عنوان اشعار الحقی به آثار مختومقلی اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختومقلی که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس می باشد و در این متن مشابه آن وجود دارد! سال ۲۰۱۴-د.خ.اونق-تورتىو].

¹²⁰. Pyragy Magtymguly, “Saylanan eserler”, Aşgabat – 1988 ý.

¹²¹. Bu eser hakkında Eýran Türkileriniň arasynda disskusyon garanşalar bar. Olar bu işin goralan döwünde täze aýak alan Türkmenistanda beýle gürrioler ýokdy, belki, okuwçy talyplar we daşky okyjylar üçin täze maglumat hökmünde sereduiylärdi. (Awtor: Dr.Ownuk- Toronto - 2016)

¹²². Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.

görnükli bolardy”.¹²² Bu ýagday bolsa türkmen falklýorlarynda Rüsteme çet ýerli hökmünde däl-de, eýsem oňa özleriniň gadymdan gelýän söygüli we hormatly gahrymany hökmünde garalandygyny düşnükli edýär.

Şeýlelikde alymyň bu pikirine goşulyp, Magtymguly hem öz gezeginde ferdosiniň “Şahnamasynyň” baş gahrymany Rüsteme salgylanman, hut türkmen halk döredijiliginde işlenen Rüstem obrazyna, ýagny hut “türkmen Rüstemine” yüzlenip, ony özüce işläpdir, parasatly şahyryň edebi mirasynda edil Görogly bolsy ýaly Rüstemdir Zala hem simpatiya bildirilýär. Şahyr olaryň gahrymançylykly hereketlerine tüýs ýürekden guwanýär.¹²³

Magtymguly öz goşgularynda Ferdowsiniň halk arasynda adygan gahrymanlarynyň obrazlaryny peýdalansa, öne sürüän ideýalarynyň, nygtamak isleyän pikirleriniň has täsirli boljakdygyna ynanypdyr. Şonluk bile, şahyr ol diwandaky obrazlardan öz geregiçe ulanypdyr:

“... Hany ol Isgender dünýäni alan,
Rüstemu-Zal ötdi gylyjyn çalan...”

Ýa-da:

Zunnun baryp, Rüstem Zala zor salsa,
Rüstemiň derdine men derman bolsam.¹²⁴

Ýokarda gysgaça görüp geçişimiz ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginde pars edebiýatynyň genji-hazynasından gözbaş alan ylham çeşmesi, onuň eserlerini has-da öwüşgünli edýär. Şeýle öwüşgünlilik beýleki türkmen şahyrlarynyň döredijiliği üçin hem mahsusdyr. Biz bu ýerde diňe bir şahyryň, Magtymgulynyň goşgularynyň mysalynda şol öwüşginiň ähmiýetini aşgär etmäge synanyşdyk, goşgularyň many-mazmun, ideýa, obraz taýdan gözbaş çeşmeleri barada durup geçdik. Emma şeýle çeşmeleriň forma babatdaky täsirleri barada hem uzak gürrüň etse bolardy.

¹²². Caryýew Myrat, “Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiliği”, “Ylym” neşriýaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.

¹²³. Sol ýerde, 123 sah.

¹²⁴. И. Н. Б. 1123 б 126 стр.

2. Eýranyň gadymy edebi česmeleriniň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, arap edebiýaty, hususan pars edebi döredijilikleri Orta Aziýa jemgyyetçilik şertlerine görä, türkmen klassik medeniýetine-de aralaşypdyr. Elbetde, pars edebi mirasynyň täsiri türkmen klassik edebiýatynyň hemme wekillerine-de gürrüsiz ýetipdir. Ylaýta-da ol Magtymgulynyň döredijiligine täsir edip, şonuň üsti bile beýleki klassiklara-da geçipdir. Şonuň üçin biz aşakda diňe Magtymguly-Pyragynyň döredijiliği bile pars klassik edebiýatynyň milli baglanşyklary baradaky meselä ser salyp geçiris.

Magtymgulynyň döredijiliginde pars klassiklaryň kada-düzgünlerine tabyn eserlere köp duş gelse bolýar. Mysal üçin, şu aşakdaky eser aruz goşgy düzüliş ölçeginde işlenipdir:

Galmamyş bu köne dünýä Rüstem eýle Zalyňa,
Garra bolma iki günlük iýgu-içgi malyňa,
Hakykat aryfyny gör, atlasyn berdi şalyňa,
Tur sáher, Magtymguly, ýyglä bu gün öz halyňa,
Erte ol magşar günü derläp oýalmazdan burun.¹²⁵

Görnüşi ýaly, şahyryň “Ölmesden burun” atly muhammesi, “remel-musammet-mähzuf ” ölçeginde düzülipdir. Onuň “Istemen”, “Aşyk bolmuşam” muhammesleride şol ölçegde, “Pukaraýam” atly goşgusy bolsa “remel-murabbe-mahzuf” ölçeginde düzülipdir.

Mälim bolşy ýaly, Magtymgulynyň goşgulary diňe ölçeg taýyndan däl-de, eýsem mazmun taýyndan hem pars klassiklarynyň şol döwürdäki döreden eserleri bile ýakyndan gatnaşykda bolupdyr.

Magtymguly eserleriniň dörtden üç böleginden gowragyny bogun ölçeginde goşupdyr. Şol ölçegde öňden durgunlaşan 7,8,11 bogunly möçberler hem ulanylyp, arasında 11 bogunly goşgular-da azlyk etmeýär. Emma olardan başga 14, 15, 16

---

¹²⁵. Pyragy Magtymguly, “Saýlanan eser.”, /görk. iş./,...

bogundaky goşgularyň hemmesi aruz ölçeginde bolup, pars edebiýatyndan gözbaş alan ölçegleridir diýip aýtmak bolýar.

Magtymguly Pyragynyň eserleriniň pars şahyrlarynyň eserleri bile baglanyşykly ýerlerini tapmak gaty kyn däl. Onuň üçin pars edebi çeşmelerindäki ýörgünli goşgy wariantlarynyň dürli ölçeglerini umumy we gysga şeklinde barlap geçmek gerek:

G a z a l – VII asyrdan bări ösüp gelen belli mazmun we forma ölçegli goşgulardyr. Onuň her bendi iki setirden ybarat bolup, birinji beýt a-a görnüşinde, galan beýtler b, a, w-a, g-a, d-a... ýaly kapyýalaşýalar. Bu ölçügiň görnükli wekili Şyh-Hafyz bolupdyr.

K a s y d a – möçberi 15—2000 beýde çenli aralykda bolup, häzirki döwre çenli ulanylyp gelinýän goşgulardyr.

M e s n e w i – Her beýdiň iki misrasy bolup, her misra özara kapiýalaşdyrylyp düzülen şygyrlardyr. Jelal Ed-Din Balhynyň “Mesnewisi”, Saadynyň “Bostany”, Nyzamynyň “Hamsasy” şol ölçegde düzülipdir.

K y t a – Yslamdan öñki arap poeziýasynda yüze çykyp, möçber taýdan 2-den 20 bende çenli bolan şygyr formasy. Olarda setirleriň hemmesi bir meňzeş kapyýalaşýar. Eger-de bir kasyda ýa-da gazaldan belli bir mazmunly bölegi saýlasaň, şol bölek bir kyta bolýar.

Gündogaryň meşhur şahyry Rudakiden bir kyta:

"زمانه پندى آزاد مىد داد مرا ،
زمان را چونكى بنگرى همه پند است ،
بروز نىك كسان كە گىت غم مخور زىنھار ،
بسا كسا كە به روز تو آرزومند است،"¹²⁶

Şonuň transkripsiýada ýazylyşy:

Zamaneh pändi azad dad mära,
Zamanep ra ço naku bängäri näme pand äst,
Be ruz-e-nik-e-käsan ke goft gam mähör zinhar,
Bsa käsa ke beruz-e-to arzumänd äst.

Türkmen dilinde terjimesi:

¹²⁶. Färivär H., “Taryh-e ädäbiýat-e Iran wä taryh-e şo,era”, enteşarat-e “Ämir-Käbir”, Tehran – 1958 m.M.Z., 1924 فريبور حسين، ”تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء“، انتشارات ”ميرکبیر“، تهران – ۱۹۵۸ / م.م. ز. ۱۹۲۴

Pendi azat berdi zaman bizlere, gör garap,
 Çoh ajaýyp gözleseň, şol zamanyň hersi pent,
 Ýegdir günü, ol halaýyk, diýdi gam çekme myrat,
 Çoh ynsanlar bolarlar seň günüňge arzuwment.

Magtymgulynyň şu ölçegde düzülen “Äleme belgilidir” atly gosgusy kasyda, gazal, kyta görnüşde goşulypdyr:

Özge aşyklaryň bolsa paýy bent zülfí taryňa,
 Men garyp bendäniň hem aýagy, hem elidir.
 Gaýryla bezm eýlese hoş könlüni ýar,
 Mejlis içre ýat edipdiň ol garyp gaýgylydyr.

Görnüşi ýaly, şahyryň ýokarky şygry bile Rudakiniň goşgusy ölçeg, forma we kapiýa taýyndan bir meňzeşdir. Elbetde, Magtymgulynyň goşgularynda şoňa meňzeş döredilen eserlere (“Gaşy ýaý”, “Eý dost”, “Bikararam doğrusy”, “Gan çykar”, “Säd jan” we beýlekiler) köp duş gelse bolýar.

M u s a m m e t – düzülen hünji ýaly bir kapiýaly 3, 4, 5 misradan ybarat bolup, soňky misrasy bolsa aýratyn kapyýa bile düzülýär. Şol halatda oňa:

M u r a b b a (Murapbag) – Dört misradan ybarat, üç misrasy özara kapiýalaşan goşgy.

M u h a m m e s – Baş misradan ybarat bolup, dört misrasy kapiýalaşan eser.

M u s a d d a s – Alty misradan ybarat bolup, baş misrasy kapiýalaşan goşgy.

1733—1796 – njy ýyllarda ýaşap geçen Şahap Isfihanynyň musammet-muhammes ölçeginde düzen eserinden bir mysal:

"نوروز فراز آمد با اختر پیروز،
 با اختر پیروز فراز آمد نوروز،
 گشتند برفتار یک اندازه شب و روز،
 شد مهر به بیت الاشرف ای ماه شب افروز،
 وقت است که گیری ره بوستان و گلستان."¹²⁷

Transkripsiýasy:

Nousuz färaz amäd ba ähtär-e-piruz,

¹²⁷. Şol ýerde, M.Z. 1924.

Ba ähtär-e-piruz färaz amäd nouruz,
 Gäştänd beräftar ýek ändaze şab-o-ruz,
 Şod mehr be beyteläşraf eý mehr şab äfruz,
 Wägt äst ke giri rähe bustan-o-golestan.

Terjiimesi:

Nowruz indi hemrasy ýeňiş ýyladyz,
 Ýeňiş ýyldyz bile indi ol nowruz,
 Adatça geçdi deň gije we gündiz,
 Belent kábäň üstünde gün, eý eziz,
 Gitmek wagty boldy bu gülistana.

Görnüşi ýaly, “musammet-muhammes” ölçegindäki eseriň 4 misrasasy özara kapiýalaşyp, bäsinji misrasy bolsa aýratyn kapiýa bilen alamatlandyrylypdyr. Magtymgulynyň “Nowruzdan seni” atly eseri hem mazmun we ölçeg taýyndan bu mysal alnan eser bile birmeňzeş çykypdyr:

Bagyňa girsem seher, bilbil bolup salsam oýun,
 Gaflata galsa rakyp, birdem salyssam gol boýun,
 Hakdan özge çäre ýokdur, nä kylaý men neyläýin,
 Ince bil, şirin zyban, kepder topuk sen gaz boýun,
 Saklasyn taňry penahynda ýaman gözlerden seni...¹²⁸

Magtymgulynyň “Gölüň seniň”, “Şatlyk bilen”, “Ýusup diye-diye”, “Ölmesden burun”, “Nas atan”, “Çilim”, “Bilmezmiň”, “Köñüldir weýran”, “Bir ýana bolsam”, “Indi”, “Buluda gardy meni”, “Galmagaly neylärem”, ýaly bir topar goşgulary-da “musammet-muhammes” ölçeglerinde goşulypdyr.

Menuçehri atly pars şahyryň “Hazan” hakda belli eseri “musammet-musaddes” formasyndadır:

خیزید و خز آرید که هنگام خزان است،
 باد خنک از جانب خوارزم وزان است،
 آن برگ خزان بین که بر آن شاخ رزان است،
 گوئی که يكى پراهن رنگ رزان است،
 دهقان به تعجب سر انگشت گزان است،

¹²⁸. Pyragy M., / görk. iş /, 179 sah.

کاندر چمن و باغ نه گل ماندونه گلزار".¹²⁹

Transkripsiýasy:

Hizid-o-häz arid ke hengam-e-häzan äst,
 Bad-e-honäk äz janeb-e haräzm wäzan äst,
 An bärg-e-häzan bin ke bär an shahe äst,
 Guiý ke ýeki pirahan-e-räng rezan äst,
 Dehgan be tääjob sär-e-ängöst gäzan äst,
 Kändär çämän-o-bag nä gol mand-o-nä golzar.

Terjimesi:

Tur getir haz, hazan heňňam gelip dur,
 Salkyn şemal, Horezminden ösüp dur,
 Mel-şahadan güýz ýapraklar ýagyp dur,
 Göýä biri eşiklerin boýap dur,
 Daýhan haýran, durmuşa sersalyp dur,
 Bu bag içre ne gül galды ne gülzar .

Magtymguly hem “Könlüm” atly eserini musaddes formasynda düzüpdir:

Alymlar sözün diňle, nesihatyn al göter,
 Tur hakyň dergahyna mynajat kyl, gol göter,
 Ryýazatnyň yükünü arkan ýüzün, sal göter,
 Bu iş merdiň işidir, merdانا dur, gol göter,
 Kämil aýaga baş goý, ýalançydan, el göter,
 Toba kylyp, bir piriň topragyna bolan könlüm.¹³⁰

R u b a g y – Dört misradan ybarat bolup, üçünji misrasy azat kapyýada we
 beýleki üç misrasy bolsa özara kapyýalaşýarlar. Türkmen şahyrlarynyň arasynda
 rubagy bile gyzyklanan az bolupdyr. Magtymgulynyň goşgularynda rubaga duş
 gelmeýäris. XX asyryň ikinji ýarymynda bu ölçegde Türkmensähraly Kümüsdepe
 şäherinde ýaşap geçen Arazmuhammet şahyr “Aram” tahallusy bile rubagy eserlerini
 döredipdir.

Türkmen edebiýatynda pars edebiýatyna degişli bolan ýokarda ýatlanylan
 ölçeglerden başga-da, “tärjibänt (bent gaýtalanmasý)”, “Mustazat”, “Nagz”,

¹²⁹. Färvär H., / görk. iş /, ...

¹³⁰. Pyragy M., “Say. ...”, /görk. iş/,

“Touşih”, “Tesnif”, ölçegleri-de azda-kände ulanylypdyr. Şolaryň arasynda “muamma” ölçegde Magtymgulynyň “Habar ber-Şeýledir” atly goşgusy işlenilipdir. Ondan başgalary Magtymgulynyň eserlerinde görünmeýär.

Şeýlelik bile, ýokardaky aýdylanlardan çen tutsak, Magtymgulynyň dürli ölçeglerde döreden şygyrlary diňe bir ölçeg babatda däl, eýsem özüniň çeperçiligi jahtden-de Merkezi Aziýanyň şygyr sungatynda parlak ýyldyz bolup lowurdaýar.

3. Häzirki döwürde şahyrcylyk ýolunda “Ak goşgy”

XX asyryň birinji we ikinji ýarymynyň sepgidinde ýaşap geçen Eýranyň pars şahyry Nima Ýuşijiň pars şygyr äleminde döreden üýtgeşik formalaryndan soň başlanan täze bir çeperçilik ýoly öňki galyplaryň ülňüsinden çykyp, täze biçüwe eýe boldy. Ol täze forma pars edebiýatynda “şer-e nou” (täze şygyr), ýagny “ak goşgy” diýilýär. Ony pars edebiýatyna ymykly ornaşdyran şahyr Nima Ýuşijdir.

Şahyryň hakyky ady Ali Isfandiýari bolup, Nima Ýuşij onuň lakamydyr. Ol Ybragim atly bir hanyň maşgalasynda 1315 H.Ş.ýylda Mazanderan welaýatynyň Nur etrabynyň Ýuş obasynda dünýä inýär. Şahyrşylyk ýolunda meşhurlyga doly eýe bolup, 1963-nji ýylda dünýäden ötyär.¹³¹ Häzirki wagtda Nimanyň öyi Eýranyň medeniýet miraslary guramasy tarapyndan muzaý edildi.¹³²

“Ak goşgy” formasyndaky şygyrlarda ölçeg, belli bogun bolmaýar. Munda dar galyp diýlen gol baglaýy düzgünler ýerini açık we azat düzümler bile çalyşýar. Bu formadaky eserlerde köplenç kapiýa-da bolmaýar. Kapiýa diýlen mesele şahyryň öz erkin duýgusyna bagly bolyp, gerek ýerinde bolup, gerek däl ýerinde hem bolman biler. Muňa Nima Ýuşijiň döredijiliginden bir mysal:

می تراود مهتاب،

می درخشد شبتاب،

نیست يكدم شکند خواب به چشم کس و لیک،

غم این خفته چند،

خواب در چشم ترم می شکند ...¹³³

Transkripsiýasy:

Mitarawäd mähTAB,

Midärähşäd şäPTAB,

Nist ýek däm sekänäd hab be çeşme kas-o-leýk

Gäm-e-in hofteýé çänd,

¹³¹. Dästgeýb Abdulla, “Nima Ýuşij”, (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e “Pazänd”, Tehran – 1354 §., 1976 m.,säf. 5. ^{٤٤} دستغیب عبدالله، ”نیما یوشیج”，(نقد و بررسی)، انتشارات ”پازند”，تهران – ۱۳۵۴ / ۱۹۷۶ ش، م، ص ۵.

¹³². Häsän zadeh, “Donýa-ýe sohän”, mäjälle, çap-e: “çaphane-ýe Ziba”, şomare-ýe 49, enteşarat-e Tehran – 1371 §., 1992 m..

^{٤٥} حسن زاده، مجله ”دنیای سخن“، شماره ٤٩، چاپ: چاپخانه ”زیبا“، انتشارات تهران – ۱۳۷۱ ش، م، ۱۹۹۲.

¹³³. Dästgeýb A., “Nima Ýuşij”, /görk. iş/, 23 sah.

Hab där çeşme täräm müşekänäd...

Terjimesi:

... Ýalpyldaýar mahtablar,
ýyldyraýar şebtablar,
Hiç bir kesiň gözünde, uky bir dem kesilmes emma,
Bu ukuçylyň gamymdan uky meniň öl gözümde döwülyär...¹³⁴

Şular ýaly erkin goşgy formasynda soňky döwürde käbir ýaş şahyrlar ýörite serler döredip ugradylar. Şeýlelikde, häzirki döwürde Eýran türkmen we pars edebi döredijiliklerinde ak goşgy barha uly ähmiýete eýe bolup barýar. Bu formada eser yazmak öz garaýsyny azat-erkin aýdyp bilmekde şahyra dolu mümkünçilik berýär. Şonuň üçin bu tipdäki şygırçylyk ýoluna “şer-e-azad”, ýagny “azat şygyr” diýlip hem at berilyär. Nima Ýuşijiň döwründen bări bu formada şygyr döredýän belli pars şahyrlarynyň hatarynda Ahmet Şamlu, Ahawan Sales, Furug Farrohzat, S.Kesraýy, S.Siperhi, H.Musaddek, M.Gärmarudy, ... ýaly onlarça şahyry atlandyrmak bolar. Beýle goşgy formasy häzirki zaman Eýran türkmen şahyrlarynyň döredijiligine-de öz täsirini ýetirmän durmaýar. Mysal üçin, Daňatar şahyryň “Ýedigenler” atly goşgusy muňa doly güwä geçýär:

Gün geçýär,
Aý aýlanýar,
Ýyllar,
Biri-biriniň yzyndan,
Elýeletmez maksady yzarlaýan,
Irginsiz kerwen dek,
Şol eňip barýar, eňip barýar...
Gar üstüne gar düşýär,
Gubar üstüne gubar...
Ýamanlarymyz, ýagşylarymyzy,
ýagşy günlerimizi, ýaman günlerimizi,
göýä
hiç haçan,

¹³⁴. Goşgylaryň terjimesi awtordan .

hiç hili hadysa bolmadyk ýaly,
 şol gömüp barýar, gömüp barýar...
 gar üstüne gar,
 gubar üstüne gubar...
 Göwnüme ýaňy ýaly,
 Meret aganyň aýaly—
 Goňşymyz Soltan eje,
 Gara öýүň daş işiginde,
 Solup giden düşeginde,
 Dolan aýýň ysygynda,
 Pişgesini süýnderip,
 Süýji-süýji gürrüňin,
 Datly bala dönderip,
 Ig egrip oturany...¹³⁵

Bu ak goşgy forma taýyndan pars dilinde “bahr-e-tawil”, ýagny “uzak poema” diýilýär. Eseriň dowamynnda Soltan eje agtyklaryna dolan aýly arassa asmandaky ýyldyzlaryň adyny birin-birin sanap, olaryň häsiýetleri bile gabatlaşdyryp, hersine 1980-nji yıldaky Eýran türkmenleriniň awtonom göreşinde wepat bolan türkmen ýigitleriniň adyny dakýar.

Türkmen halkynyň aňynda “Ojak” diýlen düşünje örän mukaddes orna eýedir. Onuň üçin 1979-njy ýıldaky gurulan guramaçylyk herekete “Ojak” ady goýuldy. Ol “Eýran türkmen halkynyň Medeni we Syýasy Ojagy” di. Bu gurma şol at bilen hem tanalýar. Ol öz aktual döwründe Eýrandaky her bir türkmen ata-babasından miras galan esasy arzuwlaryny ýerine ýetirmegiň aladasыnda boldy. Häzirki döwürde bu guramanyň alypbaryjylary daşary ýurtda bosgunçylykda ýasaýarlar. Ol gurama öz gysga taryhynda Eýran Türkmenleriniň Awtonomiýa döwründe halkyň ýadyndan çykmajak oñaýly işleri ýerine ýetirdi. Şonuň üçin hem bu “Ojagyň” ody halk arasynda henize çenli öcenok. Onuň hormatyna häzirki döwrüň ýaş türkmen şahyry A.Sanjar “Ojagym” diýen eserini ak goşgy formasynda döredipdir.

Saňa ojagym diýyän,
 Saňa düýnüm,

¹³⁵. Gereý B.(Dañatar), “Ýedigenler”, Berlin – 1990 ý., 2 sah.

Şu günüm

Saňa

-- geljegim diýyän,

saňa ojagym diýyän.

Ojak ak öýleriň keramatydyr,

Ojak diriligiň alamatydyr.

Aýazdan awunyp, seni gözledik,

Ümürden iýmenip seni gözledik,

Sen gjeli gözleglerden döränsiň.

Sen umytdan,

Uçgunlardan döränsiň,

Gurşun sende ereýär,

Polat-da sende taplanýar.

Öýüm,

Obam,

Bütin ilim,

Senden nur alýar,

Enäniň mähri bar ýyly howruňda,

Atanyň gjury Enäniň mähri bar ýyly howruňda,

Atanyň gjury asyl şöhlände,

Asyryň pähimi gyzyl goruňda.

(Ümzük atyp öňe barýarys nurunda)

Türkmen sensiz sesin äleme ýaýmaz,

Türkmeniň bagtnamasyn sen ýazdyň,

Ozge ýazmaz.

Sen Türkmeniň doly arzuw gözleri,

Dokuz ýyl,

Bir seretseň azajyk ömür,

ýöne, gör, sen, näçe menzil geçen,

dokuz ýylda

Onlarça syr açylan.

Ykbaldan nalamak bize ýatdyr ýat,
 Bu durmuşdyr, aslynda şeýleräkdir,
 Oýunlary bardyr, her hili her tüýs,
 Görülmedik zatlar däl,
 Zyndan,
 Sürgün,
 Töhmet,
 ýas...

ýöne hiç zat böwet bolmaz umyda,
 umyt atasydyr bar ýeňişleriň,
 daşynda pikirlenýän bu perwanalar,
 gorapdy ýene-de gorarlar namysy,
 hakykat ýeňipdi ýene-de ýeňer,
 Ojagym ýakypdy ömür tümlügi,
 ýene-de ýakar,
 gudratyňa ynanýan,
 saňa ojagym diýyän!¹³⁶

Ýokarky goşgudan görnüşine görä, şahyr öz pikirini doly ýüze çykarmak üçin, “ak goşgy” formasyndan peýdalanypdyr. Halkyň azatlygy ugrunda “Ojagyň” oýnan roluny şahyr dürli çeper meňzettmeler ulanmak arkaly, aýdyň ýüze çykarmagyň hötdesinden gelipdir. Goşgudaky içki säginmeler şahyr kalbynyňički joşguny bolup, onuň pikirini doly açyp görkezmekde oňaýly rol oýnaýar. Soňky döwürlerde Eýran türkmen şahyrlary döredijiliğiň şu ýolunda özlerini taplaýarlar.

¹³⁶. “Näşriye-ýé Turkmänistan-e Iran”, Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasyýe hälg-e turkmän-e Iran, seri-ýé ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýé 6, Alman-Berlin-e gärbi- 1987 m.

٤٦. ”نشریه ترکمنستان ایران“، ارگان کانون فرهنگی - سیاسی خلق ترکمن ایران، سری اول، سال اول، شماره ۶، آلمان- برلین غربی - ۱۹۸۷ میلادی، از اشعار سانجار (آنه محمد ساده).

4. Dil we ýazuw medeniýeti

Diliň ewolýusiň ewolýusiasy örän irki döwürlerden, baryp-ha ilki durmuş obşinasynyň umumy jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan ugur alyp gaýdýar. Ilkinji gepleyiş dilleri adamlaryň gündelik ykdysady, alyş-beriş we söwda aragatnaşyklary netijesinde, şeýle hem ýasaýşyň köpcülikleyin şertlerine görä ýüze çykyp ugrapdyr.

“Dil hakykatda bolan amaly aňdyr. Ol pikiriň gös-göni hakykaty bolup, özi hem örän gadymydyr”.¹³⁷

Gadymy dilleriň biri-de türki diller toparydyr.

“Türki dili altaý diller topary diýlip atlandyrylýar mongol we tunguz dillerine degişli bolan dil diýip tanalýar. Türki dili geografik-taryhy nukdaý nazar bile fonetiki nukdaý nazarlaryň esaslarynda bölünip, şonuň birinji bölünsigini köpräk kabul edipdir”.¹³⁸

Türki diliniň bölünsigi birinji garaýyış boýunça, aşakdakylardan ybarat bolup durýar:

- Orhon we Ýeniseý ýazgylary bile kesgitlenilýän gadymy türki dili (uýgur dili).
- Orta asyr türk dili ýa-da Günbatar türki dilleri.
- Oguz şahasynadan bolan Günorta-günbatar diller topary; oňa turkmen dili-de girýär.¹³⁹

Türkmen diliniň taryhy uzak jümmüşden gözbaş alyp, biziň döwrümüze gelip ýetendigi hakda, onuň göwrümünüň şeýle giň bolandygy barada dürli alymlaryň ylmy işleri şayatlyk edýär.

Soňky asyrlarda turkmen dili arap wepars dilleriniň täsiri netijesinde şol dilleriň hasabyna ep-esli üýtgesmeler bolup geçipdir. Türkmenistanda, Özbegistanda,

¹³⁷. Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.

¹³⁸. Käsraiýan N. Vä Ärþi Z., “Torkmänha-ýe Iran”, enteşarat-e “Sekke”, Tehran - sal-e 1370 §., motabeq ba sal-e 1991 m., sâf. 25

¹³⁹. كسرائين ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران - سال ۱۳۷۰ /ش.، مطابق با سال ۱۹۹۱ /م.، ص ۲۵.

¹⁴⁰. وامبری آرمینیوس، "سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای مرکزی"، ترجمه ف. خواجه نوریان، انتشارات "علمی - فرهنگی" ، تهران - ۱۹۸۲ /م.، ص ۱۹۵

Täjigidanda, Owganistanda, Eýranda, Orsýetiň Stawropel ülkesinde ýasaýan türkmenleriň ene dili hökmünde türkmen dili öz ýasaýış ömrüni dowam etdiryär.

Häzirki döwürleriň syýasy we jemgyýetçilik özgerişleriniň netijesinde Eýranda dil we ýazuw ösüşini peseltmekde we ol gözel diliň ýoýulmagynda birnäçe otrisatel çäreler durmuşa ornaşdyrylýar. Şol çäreleriň esasyny Eýran patyşalygynyň ol ýerde ýasaýan az sanly halklara garşı alyp barýan şowinistik syýasatlary düzýär. Bu hili syýasat geçen on ýyllykdan ozal Rza han we onuň ogly Muhammet Rza Pählewiniň eli bile öne sürlen bolsa, 1979-njy ýýldan soň Yslam Respublikasynyň az sanly halklara garşı şowinistik syýasatlary boýunça öne sürülyär. Eger-de pählewileriň döwründe diňe pars milletçilik syasatlary bile türkmen halkynyň medeniýetine garşı çemeleşilen bolsa, häzirki döwürde hem bu ýol dowam etdirilip, ondan daşgary-da şayy fundamentalçylygy esasynda aýry din-meshepli we dilli halklaryň medeniýeti ýoýlup, olary hem şayylaşdyrmak ugrünunda çemeleşýärler.

Her bir diliň esasy ähtiýajy onuň ýazuw elipbiýidir. Her diliň şekillendirış ýazuwy bolmasa, ol diliň ýoýulmagyna alyp barýar. Eger-de edebi dil işlenip ösdürilmese, gadymy sözler terminler ýoýlup, şol halkyň dilinde täze sözler orun tapyar. Her halkyň medeniýetiniň ösmegi onuň edebiýatyny öwrenmek bilen baglanyşykly bolup, onuň hem ýörite özleşdirilen ýazuwy bolmalydyr.

Diliň ähmiýeti birinji orunda dursa, ikinji orun hat we ýazuwa degişlidir. Edebi dil hat-ýazuw arkaly geljek nesillerimize aralaşyp, ol dil medeniýetimiziň ýitmesizliginiň esasyny düzýär.

Käbir taryhy şertler esasynda, köp sözler şekil we many taýdan üýtgemäge sezewar bolupdyr. Bu ýagdaý türkmen dili babatda-da belli-belli döwürlerde şeýle bolupdyr. Häzirki zaman şertlerinde Eýranda ýasaýan türkmenler hem şeýle prosesi başdan geçirýärler. Eger-de Eýran türkmenleri babatda ýöriteşdirilen hat we ýazuw grafikasyna üns berlip, bu ugurda belli bir karara gelinmese, onda ol ýerde ýasaýan türkmenleriň dil medeniýeti ýoýlup, wagtyň geçmegi bile bütinley ýok bolup gitmegi-de ikiuçsyzdyr.

Eýranda, hatda türkmen intelligensiýasynyň wekilleri-de ýazylan eseri okajak bolanda, özünü näbelli, geň harplyklaryň öňünde oňaýsyz duýýar. Şonuň üçin, Eýran

türkmenleriniň dil bilimi babatda sowatly diýilýän adamlar oňa dürli çäreleri agtarýarlar. Emma henize çenli düýpli karara gelinmeýär.

Mahmyt Kaşgarynyň berýän maglumatyna görä, yslam dini Orta Aziýa ornaşmazyndan ozal, türkmen medeniýetinde käbir alamatlar ýazuw hökmünde ulanylypdyr. Ol alamatlar 22 harpdan ybarat bolup, ýörite türkmen elipbiýini emele getiripdir. Şeýle hem türkmen halkyndan gadymdan ulanylýan harp belgileriniň bolandyggyny henize çenli mal-garalaryň belli bir tagmalar bile alamatdyrylsyndan hem aňyp bolýar.

Nurmuhammet Andalyp öz “Oguznama” atly eserinde 24 sany tire-taýpalaryň tagmasynyň türkmenler arasynda harplyk hökmünde ulanylandygy barada maglumat beripdir.¹⁴⁰

XVII asyrda ýaşap geçen türkmen şahyry Şakandy öz eserinde türkmeniň gadym 24 sany harpyndan maglumat berýär, şeýle hem arap hatyny tankytlamak bile, ýitirilen harplygy wasp edýär:

Bir asmany bela inip nahandan,

Ýuwutdy ol dürli gymmat bahany.¹⁴¹

“Abulgazy Bahadur han hem türkmen halkynyň 24 sany tagmasy we olaryň harplyk deregine ulanylyşy barada maglumat beripdir”.¹⁴² Emma Şeýdaýy öz “Gözel ýigrimi baş” atly eserinde bu harpyň sanyny 25-e ýetirýär.

“Yedisinden owaz çykyp,

On sekiziň tartar çekip,

Üç müň ýaşda ömrüň ýakyp,

Geçirdik, güzel ýigrimi baş.

Matam, mersiye, Şakandy,

Ýazyp geçmeli niçe bendi,

Okap ýat ederler şindi,

Seni yzlap, gözle ýigrimi baş”.¹⁴³

¹⁴⁰. Bekmyradow A., “Andalyp hem oguznamagylyk däbi”, Aşgabat – 1990 ý.

¹⁴¹. MGI (ИHB).

¹⁴². Родослав, «Туркм. ...», /гөрк. iş/, 54 с.

Haçan-da türkmenler tarapyndan yslam dini ykrar edilenden soň (IIX asyrdan X asryň ahyrlaryna çenli) dürli ýazgylarda arap elipbiýi ulanylyp ugraýar. Ýöne bu elipbiýiň türkmen diliniň fonetiki we ses aýratynlyklaryny doly görkezip bilmeýänligi üçin, türkmen diliniň fonetik aýratynlygyny özgerdýär. Şonuň üçin 1915-nji ýıldan soň, türkmenler ilkinji “jezitçe” (täze) elipbiý bile arap-pars elipbiýsini türkmen diline¹⁴³ laýyklykda üýtgedip başlaýarlar. Şol ýyllarda “Mawra-e-Bähre Hazar”, “Türkistan”, “Magtymguly diwany”, we ýene birnäçe şoňa meňzeş dürli neşirler şol jezitçe elipbiý bile neşir edilipdir. 1926-njy ýlda umumy türki dilli halklar Azerbaýjanyň merkezi Baku şäherinde türki dilleriň ýörite elipbiýini döretmek barada konferensiýa geçirip, onda latyn elipbiýine geçmeklik karar edilýär. Şondan soňra Türkmenistanda on ýyla golaý (otuzynjy ýyllar) latyn elipniyi ýöredilýär. Ýöne Eýran türkmenleriniň arasynda bu babatda hiç hili iş alynyp barylmandyr. Diňe 1979-njy ýlda bolan özgerişlerde türkmen intelligensiýa wekilleri tarapyndan bu ugurdadürlü pikirler orta atyldy. Şol döwürde ilki latyn elipbiýinde düzülen harplygyň kömeginde pars-arap harplygyna birnäçe üýtgesikler girizildi. Türkmen ses aýratynlyklary bolsa aýratyn bir belgi ýa-da harp bile görkezildi.

Umuman, Eýran türkmenleriniň hat meselesini düýpli çözmekde dürli pikirleriň we garaýyślaryň arasynda iki garaýyş esasy rol oýnaýar:

I. Haty düýbünden üýtgedip, latyn elipbiýine geçmek.

II. Köne arap-pars ýazuwy esasynda täze türkmen elipbiýini döretmek.

Käbir ýerli sebäplere we şertlere görä, ýagny pars dilli we ýazuwly halklar bile bir döwletde ýaşap oturmaklyk sebäpli, birinji garaýşy durmuşa ornaşdyrmak işiniň kynçylygy henize çenli dowam edýär. Şonuň üçin-de, hazırlıkçe ikinji garaýşa gulluk etmek baradaky pikir ýörgünli bolmagynda galýar.

---

¹⁴³. Şeýdaýy , “Diwan”, Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.

Şu jähetden, Eýranda soňky döwürlerde türkmen diliniň fonetik aýratynlygy göz öňünde tutulyp, arap elipbiyi bile türkmen dil bilimine degişli käbir işler neşir edildi. Şolaryň biri-de Kümüşdepeli türkmen alymy Nurmämmet Muttagynyň “färhäng-e Sina” atly sözlüğüdür.¹⁴⁴

Sina sözlüğü:

Bu sözlüğün ähmiyetli taraplary hakynda Eýran türkmenleriniň edebiyaty we dili barada barlag işlerini alyp barýan filologiýa ylymlarynyň kondidaty K.Norbadow “Türkmenistan” gazetinde öz wagtynda çykyş etdi: “Şu mahala çenli türkmen dili dürli künjeklerde, dürli sözler, dürli hatlar bile ýazylyp, biri-birinden kän parhly bolup gelýär. Özüne gerek aýratyn kadaly, düzgünli haty bolsa-da, ony berilmäni, göz öňüne alnyp ulanylmandyr we köp sözler öz durmuşundan üýtgedilip, sandan çykarylyp, başga sözler ara gelip goşulmak sebäpli, şu gözel diliň baýlygy ýok bolmaga çenli bolup barýar”.¹⁴⁵

Kitabyň awtory Kümüşdepeli türkmen Nurmämmet Muttagy bu sözlüğü düzmek bile “gözel diliň baýlygyny” nesillere ýetirmegi maksat edinipdir. Awtor “Sözbaşynda-da” nygtáýy ýaly, “at bolmasa ýol bolmaz, dil bolmasa il bolmaz” diýen nakyla uýup, türkmen diliniň her bir sözünü mümkün boldugyça, doly aýdyňlygy bile halka düşündirmäge synansýar. Şonuň bile bir hatarda, türkmen dilinde ulanylýan şol bir sözün pars diline terjimesini hem berýär.

Awtor bu sözlüğü düzmekde “fransuzça-parsça”, “Parsça-iňlisçe” sözlüklerden, Eýranyň Kabus neşirýatynda çykýan “Türkmen diliniň sözlüğünden”, “Atalar sözlerinden”, “Türkmen ertekilerinden”, doktor Ýusup Azmunyň “Dästur-e zeban-I torkeman” diýen işinden we beýleki bir topar edebiyatlardan, ylmy çeşmelerden peýdalanydpdyr.

Bu sözlüğüň özüniň gurluşy we düzülişi babatda birnäçe aýratynlykdan ybaratdygyny ilkinji nobatda bellemek gerek. Ol hem şular ýaly saldamly sözlüğüň Eýranda türkmen dilinde ilkinji gezek çykarylýandygyndan bolsa gerek.

¹⁴⁴. Muttagy N., “Färhäng-e sina”, Kümmetkowus – 1993 m.y., 1-60 sah.

٥٧. مئى نور محمد، ”فرهانگ سینا“، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳ م، ص. ۶۰-۱

¹⁴⁵. “Türkmenistan”, 2-nji iýun, 1993 ý.

Kitapda “Sözbaşydan” soň sanlaryň parsça we türkmençe aýdylyşy hem olaryň tertibi we mukdary aňlatmakdaky aýratynlygy aýry-aýrylykda berilýär.

Mysal üçin: “Ýek bir, do-iki, se-üç...”

“Ýekom-birinji, dowwom-ikinji, sewwom-üçünji...”

Ondan soňra degişlilikde parsça, arapça, türkmençe aý atlary getirilýär. Awtor bu ýerde aý atlarynyň arapça aýdylyşyny kadadan çykma ýagdaýda getirýär, bu megerem, aý atlarynyň türkmençe aýdylyşynyň aslynyň haýsy dile degişlidigini aýdyňlaşdyrmak üçin şeýdilendir. Şeýle hem awtor aý atlaryna degişli sahypada aýlaryň milady hasaby boýunça aňladylyşyny hem görkezýär. Bu-da aýlaryň dürlüce atlandyrylyşy barada düşünje almakda sözlükdeki okyja peýadalý aýratynlykdyr.

Sözlükde “görmek”, “almak”, “iýmek”, “urmak” sözleriniň mysalynda sözleriň ýöňkeme bile üýtgedilişi hem iki dilde-türkmen we pars dillerinde berilýär. Bu hem sözlüğüň bir parhlylygydyr.

Sözlüğüň aýratynlygynyň biri-de türkmen dilindäki sözleri arap elipbiýiniň ýigrimi dört harpy bile aňladyp bolýanlygy baradaky awtoryň özünüň öne sürýän elipbiý konsepsiýasydyr. Awtor pars elipbiýi otuz iki harpdan ybarat bolsa, türkmen dili ýigrimi dört harpdan ybaratdyr diýip belleýär.

Hereketler, sesler, üstün, astyn, otur, dyngy, tänwin arkaly şol ýigrimi dört harp bile türkmen dilindäki ähli sözleri ýazyp hem okap bolýanlygyny subut edýär. Uzynlyk, gysgalyk meselesinde-de Nurmämmet Muttagynyň öz garaýsy bar. Ol eger, harpyň üstünde “kese çyzyk” (-) goýulsa, şol harpyň çekimli sesi döredýändigini tekrarlayárá.

Mysal üçin, “ak” sözünüň “a” harpynyň üstünde “kese çyzyk” goýulsa, ol “a:k” diýlip uzyn aýdylýar we reňki aňladýar. Eger, şol harp “kese çyzyksyz” bolsa, onda ol “akmak” manysynda bolup, hereketi aňladýar.

Mundan başga-da awtor “wawyň” (“w” sesi) üstünden otur, dyngy, tänwin ýaly degişli bellikler goýmak arkaly, türkmen dilinde “o”, “ö”, “u”, “ü” seslerini emele getirmek mümkünligini subut edýär. Bu ýagdaý türkmen diliniň sözleriniň aýdylyş aýratynlygyny doly ýüze çykarmakda peýdalý subutnamadýr.

Kitabyň başynda, entek sözluge girişmänkä, ýokardakylar barada, gysga-da bolsa, düşünje bermegi, sözlükde sözligiň okalyşyny kadalaşdymaga, olaryň manylaryny aýdyňlaşdymaga okyja doly mümkünçilik döredýär.

Türkmençe-parsça sözlük diňe bir sözleriň gönümel terjimesi däl-de, eýsem onuň türkmençe bölegi köp babatda düşündürüşli sözlükdir.

Mysal:

Asgyn: güýji pes, güýçsüz, gowşak-natuwan, bihal (parsçasy).

Sözlükde diňe bir düýp sözlere däl, eýsem tirkeşdirilip ulanylýan sözlere-de düşündiriş berilýär. Mysal:

Abyr-zabır: bolar-bolmaz haýbat, abaý, dopulmak-tähdid (parsçasy).

Sözlükde şol bir sözüň aňladýan manylarynyň dürli-dürliliği boýunça düşündirişi hem berilýär. Mysal:

Agaç: bag-daragt.

Agaç: odun, ýakylýan gury agaç-hyzm.

Agaç: tagta, ussalaryň işleýän gowy, ýylmanak, geýim agajy, tagtasy-çuby seneti.

Agaç: parsag, alty müň metr uzaklyk, aralyk-šeş kilometr.

ýa-da:

Kak: dilinip guradylýan gawun.

Kak: gury, sykylan, guran, suwy gaçan, gurak.

Kak: çöl ýerde oý ýerer ýyganan ýagyş suwy.

Kak: ur.

Sözlükde sözleriň manylarynyň giňelmegi bile emele gelen atlaryň düşündirilşinede ýeterlik orun berlipdir. Mysal:

Galam: çemçe-gaşyk (parsçasy).

Galam: gardaş, hat ýazylýan abzal-galam, mädad (parsçasy).

Beýle ýagdaý sözleriň ulanylышynyň örüsini giňeltmekde oňaýly bolup, oňa diýalekt sözi hökmünde garamak nädogrudyr. Galyberse-de, umumy edebi diliň özeni diýalekt sözlerinde ahyry.

Umuman, “Fäheng-e Sina” atlandyrylan Nurmämmet Muttagynyň sözlüğü barada, onuň ähmiýeti doğrusynda näçe aýtsaň aýdyp oturmaly. Ol ilkinci nobatda türkmen

dilini ähli gözelligi bile ulanmaga, öwrenmäge maýyl her bir adama diýseň gymmatly gollanmadyr.

Elbetde, kitapda ýetmezçilik ýok diýip bolmaz. “Bir közsüz güzel bolmaz” diýilişi ýaly, onda-da heniz bärden gaýtmalar bardyr. Muňa “Sözbaşyda” boýun alşy ýaly, awtoryň özi-de ynanýar. Elbetde, awtor ýene bir zada ynanýar, ol hem şu sözlükden peýdalanjak adamlaryň türkmen diliniň baýlygyna ýene-de bir gezek göz yetirjekdiklerine bolan ynam. Onuň şeýle digine biz hem ynanýarys.

Mundan başga-da soňky döwürde türkmen dilini arap elipbiýiniň esasynda garaşsyz Türkmenistanda häzirki ulanylýan kril elipbiýiniň üstü bile Eýranda ýaşaýan türkmenlere öwretmekde-de belli bir işler edildi. Muňa mysal edip, Mahmut Atagözliniň türkmen dilini özbaşdak öwrenýänler üçin taýarlan “Hod amuz torkmani” (neşir eden Hajy Talaýy) atly kitapçasyny görkezmek bolar.¹⁴⁶ Bu kitapçanyň ähmiýetli hem bärden gaýdýan taraplary barada K.Nurbadow “Türkmenistan” gazetinde çykyş etdi.¹⁴⁷

Türkmen dilini Eýran türkmenlerine arap elipbiýiniň esasynda latyn elipbiyi bile baglanyşdyryp öwretmek meselesi hem ünsden düşürlümedi. Bu ugurda Myratdurdy Gazynyň taýýarlan “Türkmen dili” kitabı degerli gollanma bolup hyzmat edýär.¹⁴⁸

Pars dilinde ýazylan bu çaklanja kitabıň esasy maksady pars dili okyjylara türkmen dilini, onuň dürsýazuwyň öwretmekden ybarat bolup, awtoryň bu ugurdaky tagallalary köp babatda ýerine düşüpdir.

Beýik taňrynyň ady bile başlanýan bu kitapda ilkinji nobatda ses we harp barasynda başlangyç maglumat berlip, türkmen dilinde bir bolan otuz sekiz sany harp elipbi tertibi boýunça kril (rus) hatynyň nusgasynда ýerleşdirilýär. Soňra olaryň çekimli sesler diýip iki topara bölünýändigi, on üç sany çekimli sesiň dördüsiniň iki sesli (Ýe, ýo, ýü, ýa) harpdygy, çekimlileriň dördüsiniň ýogyn (a, o, u, y), başisiniň ince (a, e, ü, I, e) çekimliliği düşündirilýär. Şeýle hem çekimlileriň öz aralarynda dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimlilere bölünýändigi bellenýär. Şu ýerde

¹⁴⁶. Kazy haç Myratdurdy , “Hod amuz-e torkmäni”, Mäşhäd – 1372 §., säf. 120.

٦. قاضى حاج مراد دوردى، "خوداموز تركمنى"، مشهد - ١٣٧٢ /ش، ص. ١٢٠.

¹⁴⁷. “Türkmenistan ”, 1994 ý., /görk. iş /,

¹⁴⁸. Kazy haç M., “ Hod. ... ”,

awtoryň dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler babatda özboluşly aňlatma (termin) ulanýandygyny hem aýtmak gerek. Ýagny, awtor dodaklanýan çekimlilere (o, u, ö, ü) “tegelek aýdylýan” çekimliler, dodaklanmaýan çekimliler (y, a, ä, e, i) “ýassy aýdylýan” çekimliler diýse hem boljakdygyny nygtáýar.

Awtor türkmen dilinde goşulmalaryň goşulyş ýollary barada hem gürrüň etmek bile, haýsy çekimlidен soň, haýsy çekimliniň gelip biliş ýollaryny mysallar arkaly düşündirýär. Mysal üçin, “a”-dan soň “a” (gara), “y” (adam), “u” (gawun) we ş.m. gelip biliş ýollary barada maglumat berýär. Munuň özi, elbetde, awtoryň türkmen diliniň häsiýetli aýratynlygynyň biri hökmünde görkezmek isleyän original pikiridir.

Kitapda türkmen diliniň sesleri we harplary barada maglumat berlende, ýene-de awtor oňa öz nukdaýnazaryça çemeleşýär. Ýagny ilki çekimliler hem olaryň ýazylyşy hakynda, yzyndan hem çekimsizler we olaryň ýazylyşy hakynda düşünje berýär. Her ses we harp barada maglumat berlende, şol sese we harpa degişli aýratynlyk hakynda hem gysgaça durlup geçilýär. Mysal üçin, türkmen dilinde “B” (“b”) sesiniň sözün soňunda gelmeýändigini, onuň ýazuwda “p” bile berilýändigini awtor “açyp”, “gelip”, “geçip” ýaly sözleriň mysalynda düşündirýär. (23 sah). Ýa-da arap, pars sözlerinde sözün soňunda eşidilýan we ýazylýan “b” sesiniň türkmen diliniň dürs ýazuwynda “p” görünüşinde ýazylýandygyny düşündirýär. Ýagny, parsça: “kebab”, “edeb”, türkmençe “kebap”, “edep”. Türkmen dilinde “b” sesiniň ortada gelende, ýasy ysgalaňly “w” ýaly aýdylýanlygyny, ýazuwda “b” ýazylýandygyny “oba”, “ýaby” ýaly sözleriň mysalynda dogry düşündirýär.

Umuman, awtor türkmen diliniň her sesi, her harpy barada maglumat berende, onuň pars dilli okyjylara düşnükli bolmagy üçin, deňeşdirme usulyndan peýdalanýar. Bu bolsa öwrenilýän sesi, harpy dogry özleşdirmäge mümkünçilik döredýär.

Türkmen dilindäki “P” sesi barada maglumat berende, bu sesiň arap, pars dillerindäki “f” sesine laýyk gelýändigini, ýöne onuň türkmen dilinde “p” ýaly aýdylýandygyny we ýazylýandygyny iki dile-de düşnükli bolan “depder (defter)”, “pil (fil)” sözleriň mysalynda anyklaşdyrýär (24 sah).

Edil şonuň ýaly, pars dili üçin mahsus häsiýet bolan sözüň soňunda ýazylýan “d” sesiniň türkmen dilinde “t” ýaly aýdylýandygyny we ýazylýandygyny anyk mysallar bile delillendirýär.

Meselem: “Mered-Meret”, “şad-şat” we ş.m-ler. (27 sah).

Bilişimiz ýaly, arap elipbiýinde türkmen dilindäki bile deňeşdireniňde, käbir harplaryň iki, üç, hatda dört görnüşi bar. Gürrüni edilýän kitapda awtor türkmen dilindäki “t”, “h”, “s”, “g”, “k” sesleri (harplary) barada düşünje berende, olaryň arap elipbiýindäki iki, üç görmüşli harplaryň hemmesi üçin bir umumy ulanýandygyny dogry düşündirýär. Mysal üçin, “top”, “sagat”. “pagta” ýaly sözlerdäki “t” sesi pars dilinde “ti” harpy bile ýazylsa, “hat”, “talyp” sözlerindäki sesi pars dilinde “ti” harpy bilen ýazylýar. Emma türkmen dilinde şolary aýry-aýry ýazyp görkezýän iki sany “t” harpynyň ýokdugyny, onuň ýeke-täk “t” harpy bile ýazylýandygyny düşündirende, awtor iki dil üçin hem düşünükli sözleri mysal alýar. Bu bolsa oňa doly we dogry göz yetirmäge ýardam edýär.

Edil şonuň ýaly, arap elipbiýindäki dört görnüşi bolan “z” sesiniň (harpy) pars dilinde aýry-aýry sözler üçin dört hili, türkmen dilinde bolsa ýeke-täk görnüşde ýazylýandygyny düşünükli mysallar arkaly delillendirýär. Meselem: arap elipbiýinde “öküz”, “biz”-“zi” bile, “kagyz”, “zat”-“zal” bilen, “mazmun”, “rza”-“zad” bilen, “zalym”, “wagyz”-“zay” bile ýazylýar. Emma türkmen diliniň kril hatyndaky häzirki zaman dürs ýazuwynda olaryň ählisi ýeke-täk “z” bile ýazylýar.

Kitapda şular ýaly gyzykly materiallar bile bir hatarda, türkmen diliniň häzirki zaman elipbiýindäki “ц”, “щ”, “ь”, “ъ”, ýaly harplary barada-da özboluşly düşünjeler berilýär. “ц” harpynyň rus sözleri üçin mahsuslygy, ony pars dilinde “ts” bilen aňlatmak mümkündegidi aýdylyp, pars diliniň dürs ýazuwynda ony “s” bile ýazmak maslahat berilýär. (“Sement-sment”, “Цирк-sirk”) (35 sah).

“Щ”, “Ь”, “Ъ” harplarynyň hem aslynda rus sözleri üçin mahsuslygy aýdylyp, onuň “ýaşik”, “sentýabr”, “Iýul”, “çäryék”... ýaly sözlerde türkmen diliniň dürs ýazuwyna girendigi bellenilýär.

Türkmen dilindäki “ň” sesi barada hem düşünje berende awtor bu sesiň pars dilinde “NG”-sesleri bile aňladylýandygyny dogry belleyýär.

Mundan başga-da kitapda türkmen dilinde dymyk çekimsizleriň (“К, П, Т, Ч”) açyga (Г, Б, Д, І) öwrüliş ollary barada-da düşünje berilýär. Şeýle hem awtor “at”, “saç”, “kök”, “çöp” ýaly sözlerde yzyna çekimli bile başlanýan goşulma goşulanda hem sözüň soñundaky dymyk çekimsizleriň açyga öwrülmeyşini dogry belleýär.

Kitapda her harpyň ýazmaça nucgasynyň ştrihler bile düşnükli edilip görkezilmegi özleşdirilýän harpy dogry ýazmaga mümkünçilik berjekdigi ikiuçsyzdyr.

Sanlaryň ýazmaça we basmaça nusgalarynyň berilmegi hem kitabyň ýene bir parhly tarapydyr.

Kitapda özleşdirilýän harplar bile baglaşykly suratlaryň ýerleşdirilmegi hem bu kitabyň gymmatyny artdyrýar.

Kitabyň ahyrynda Magtymgulynyň “Barmy, ýaranlar”, “Gözüm düşdi”, goşgulary, Miralyşir Nowaýynyň “Şirin-Perhat” eserinde bölek, Baýramhanyň kytgalary arap we türkmen elipbiýilerinde berilýär. Bu bolsa, parallel teksti özleşdirýän elipbiýde okamaga oňaýly täsir edýär.

Kitabyň soňky sahypalaryny türkmen elipbiýiniň arap, kril we täze latyn hatlaryndaky nusgalaryna degişli tablisiýalar düzýär.

Elbetde, bir kemsiz güzel zat ýok. Bu gürrüni edilýän kitapça babatda-da şeýledir. Käbir suratlaryň atlarynyň ýalňyş ýazylmagy, käbir sözleriň türkmen diliniň leksikasyna mahsus däldigi, has we jyns atlaryň terjimesindäki we awtobiografiýasyndaky käbir säwlikler-bular indiki neşirde ýuzuara düzedip boljak zatlar.¹⁴⁹

Görnüşi ýaly, garaz türkmen dilini ýitirmesizlik babatda Eýran türkmenleriniň arasynda belli bir iş edilýär. Olaryň hemmesi-de arap-pars elipbiýiniň üstü bile ýerine yetirilýär. Önde-de belläp geçişimiz ýaly, arap-pars elipbiýi häzirki dowam edýän şertlere laýyklykda Eýranda türkmen dilini öwretmegin esasy ýazuw çeşmesi bolup durýar.

Häzirki zamanda ýazmakda “wagta”, “tizlige”, “gysgaltma”, sarpa goýulýan döwürde, geljekde Eýran türkmen diliniň latyn hatyna esaslanýan elipbiýine geçilmek çäresiniň işlenip düzüljekdigine ynansa bolar. Sebäbi, latyn elipbiýi ähli babatlarda

---

¹⁴⁹. Kazy haç m., “Hod.”, / görk. iş/,...

dünýä derejesindäki ösüşleriň esasyny düzýär. Şu jähteden, Garaşsyz Türkmenistanyň resmi grafikasyny latyn elipbiyi esasynda kabul etmegi (1996) oňlanylmaly taryhy hadysadyr. Latyn elipbiýiniň halklaryň, ylaýta-da, ruhy medeniýetiniň ösüşine ep-esli goşant goşjakdygyny göz öňünde tutsaň, Eýran türkmen diliniň hem bu elipbiye esaslanmagy gutulgysyzdyr.

Eýranda Okuwdüzungünləri:

Indi Eýran türkmenleriniň okuw sistemasy we ilkinji mugallymlary barada gysgaça ýatlap geçeliň. Günorta Türkmenistanda okuw medeniýeti 1954-nji ýyla çenli iki merkeze bölünipdir:

Birinjisi – Gadymy Astrabad (Häzirki Gürgen) şäherine tabyn edilen okuw düzgünlerini ýöritleşdirýän merkez (Edare-ýe koll-e Amuzeş we Pärwäreş-e Däst-e Gorgan, اداره کل آموزش و پرورش دشت گرگان).

Ikinjisi – Şol edara tabynlykda Kümmet-Kowus şäheriniň okuw we terbiye edarasy. 1954-nji ýıldan soň olaryň her haýsy bir- birine garaşsyz edara öwürdiler.

Eýranyň pars ýazyjisy Asadulla Moiniň berýän maglumatyna görä, Türkmensährada 1925-nji ýyla çenli gadymy medreselerden başga, häzirki görnüşdäki mekdep ýokdy. Emma döwletiň harby goşuny ol ýerdäki türkmenleriň ýaraglaryny elinden alandan soň, 3 sany mekdep (دېستان) Kümüşdepede, Hojanepesde we Omçalyda) gurulypdyr. 1926-njy ylda Kümmet-Kowus şäherinde “Gabus-ibn-e woşimgir” (قبوس ابن وشمگیر) atly mekdep gurulýar. 1929-njy ýilda ýene-de internat görnüşünde “Darulterbiye” (دارالتریه) atly mekdep açylyp, onda 100 sany türkmen çagasy okadylyp başlanypdyr. Olar 1932-nji ýıldan altynjy klasdan soňky (ýokary) bilimi Almak üçin Benderşa (häzirki Bendertürkmen) şäherindäki açylan “Hünär senagat tehnikumyna okuwa gitmeli bolupdyrlar.” 1936-njy ýilda bu tehnikumy Astrabad şäherine geçirýärler.

Şol döwürlerde okap, terbiýelen intelligensiýa wekilleriniň köpüsü Amanjan Abaýy, Sapar Hatyby, Sary däde Gökleňi, Sapar Ensary (Ahally), Baýmuhammet Mudarrasy, Kerim Muzaffary, Nurmuhammet Aşyrpur Meredow, Rahman Rejepow, M. A. Molamy we beýlekiler soňabaka Eýran patyşalygynyň garşysyna göreşyän oppozisiyon partiýa guramalaryň agzasyna öwrildiler.

Osman Ahunyň garaşsyz häkimi ýkylandan soň (1926) Eýran türkmenleriniň täze medeniýetiniň ylmy atasy hökmünde on ýyllap Buharada okap, ýokary bilim alan

Hojanepesli Hajy Amangeldi Ahun Hanafynyň ady agzalýar. Ol türkmen intelligensiýasynyň ilkinji mugallymydyr.

Günorta Türkmenistan Eýran patyşalygynyň harby güýçleri tarapyndan basylyp alnandan soň, Amangeldi ahun Hanafy Hojanepes etrabyn daky “Medrese-e Zahedi” (مدرسہ زاهدی) atly mekdepde mugallym bolup işe başlaýar. Ol medresäniň ady soňabaka “Däbästan-e mir-e Jorjany-ýé Hajenäfäs” (دبستان میر جرجانی خواجه نفس) ýagny “Hojanefes etrabynyň Mir Jürjeni adyndaky Mekdebi” -diýlip atlandyrylyar.

Ikinji türkmen mugallymy merhum Miraly Sopynyň oglы Niýazgylyç Ahun Hanafydyr. Ol 1917-nji ýylda Omçaly obasynda dogulýar. Buharada ýokary okuwy gutaryp, ahunlyk derejesini alyp, ýene Omçala gaýdyp gelyär. Ol hem şol täze guralan okuw jaýynda mugallymçylyk edýär.¹⁵⁰

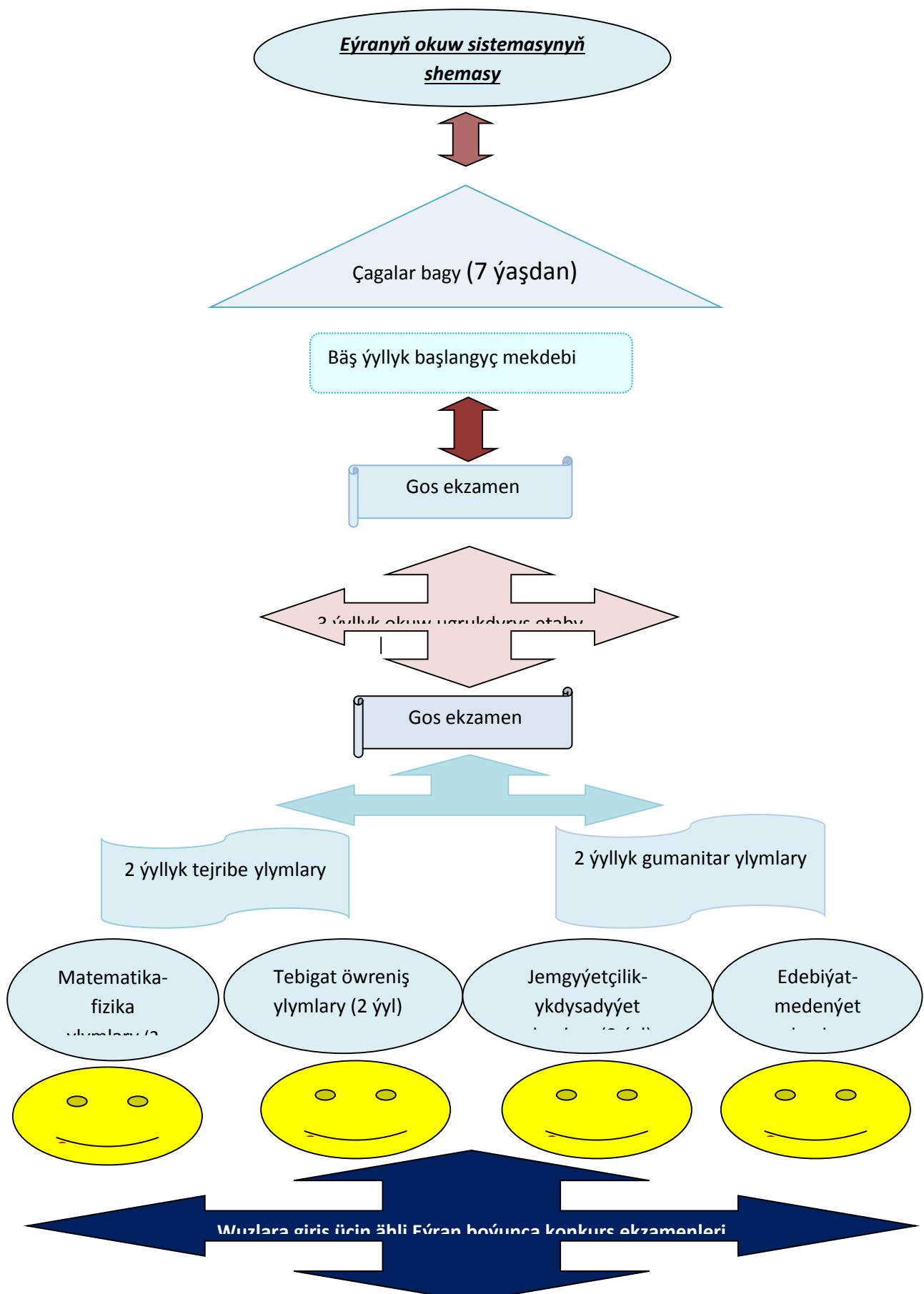
Üçünji mugallym bolsa belli türkşinas alym Ýusup Azmunyň atasy Maşdi molla Azmundyr. Ol hem Kümmet-Kowus şäherinde mugallymçylyk bile meşgullanypdyr. Kümüşdepe şäherinde birinji mugallym hökmünde Annamolla Şirwany diýlip atlandyrylyar.

Mahlasy, Eýran türkmenleriniň şol döwürden soňky intelligensiýa wekilleri şu dört mugallymyň elinden çykan okuwçylarydyrlar.

Su ýerde bir meseläni ýatlap geçmek zerur: Ol döwürde medrese iki topara bölünipdir. Birinji topar hökümet toparyndan salnan ýörite jaýlar bile üpjün edilipdir. Ikinji topar öňden bar bolan hüjrelerde okadylyp, olarda diňe dini bilim berlipdir. Soňabaka Eýran patyşasy Muhammet Rza Pählewiniň hökümeti tarapyndan mollalar harby gulluga çagyrylyp, bu hüjreler öz taryhy ähmiýetini ýitiripdirler.

---

¹⁵⁰. Mo,iýni Asadulla, “Jografiýa vä ...”, / görk. iş /,

5. Eýran türkmenleriniň saz-sungatynyň gözbaşy

Dünýäniň çar ýanyna ýaýran türkmenleriň aýdym-saz sungaty umumy türki halklarynyň aýdym-saz sungatynyň aýrylmaz bir şahasy bolup durýar. Muňa ol halklarda aýdylýan aýdymalaryň aheňleriniň bir perdeden gopýan wariýantlary hem köp derejede şáyatlyk etse, köne döwürde ulanylan ilkinji saz gurallary bolan gopuz, tüýdük, dambura (tamdyra) ýaly saz gurallarynyň hemmetürki halklar üçin aralyk bolmagy-da muny doly tassyklaýar.

Elbetde, belli bir halkyň goňsuçylykda ýaşalan beýleki bir halkyň aýdym-saz sungatyna öz täsirini ýetirişi ýaly, türki halkyň aýdym-saz sungaty beýleki bir halka, beýleki bir halkyň aýdym-saz sungaty bolsa türkmen halkynyň aýdym-saz sungatyna özüniň täsirini ýetirnedir. Bu meseläniň barlagy örän uly bolup, biz bu ýerde diňe Eýran türkmenleriniň saz-sungatynyň gözbaşy barada gysgaça durup geçmekçi. Çünkü aýdym-saz sungaty hem belli bir derejede halkyň ruhy medeniýetini kesgitleýär. Şol ruhy medeniýetiň kökleri bolsa asyrlaryň jümmüşine ornap gidip, olaryň döreýşi, kemala gelşi, ösüşi taryhy wakalardan gözbaş alýar.

Umuman, türkmen saz-sungatynyň öz gözbaşyny irki döwülerden alyp gaýdýandygy türkmen klassik şahyry G.Gaýybynyň Buhara emiriniň huzurynda aýdan “Gelende bardyr” atly şygrynda şeýle teswirlenýär:

Saz bile söhbeti ýaman diýmäňler,

Adam ata dünýä gelende bardyr.¹⁵¹

Irki döwülerden bări türkmen halkynyň arasynda “Ozan” ady bile bagşuşylyk sungaty bolupdyr. Ozanlar öz sözlerine özleri saz döredip, ony hem özleri ýerine ýetiripdirler.

S.Demidowyň barlag etmegine görä, XV-XVI asyrda il arasynda Dana ata lakamy bile tanalan Ahsan şyh Günbatar Türkmenistanda ýaşap geçen Söýünhany türkmenleriň meşhur oguznamaçysy bolupdyr.¹⁵² Onuň

¹⁵¹. Gaýyby, “ Saýlanan eserler ”,

¹⁵². Демидов С., « Туркменский Овляды », Изд. « Ылым », Ашхабад – 1976 г., 116 стр.

repertuaryndaky oguznamalaryň golýazmasyny soňra Hywa hany Abulgazy özüniň “Türkmenleriň şjeresi” diýen işine girizipdir.¹⁵³ Beýleki bir rowaýata gňrä, türkmen saz guraly bolan “durar” Oguz atamyzyň döwründe Gorkut ata tarapyndan Oguz rowaýatlary beýan ediji “Ýeke taňryu” ideýalogiasynyň “møjizesi”¹⁵⁴ hökmünde görkezilýär.

XVII asyrda Maňyşlak türkmenleriň arasynda Amandöwlet bagşy galmyklaryň çoзуşyny deňize balyk awlamaga giden türkmenleri saz heňi bile ägä edip, olary hem özlerini duşmanyň elinden halas edipdir.¹⁵⁵

1846-njy ýylда rus etnografy A.P.Arhipow Maňyşlak türkmenleriniň Ýusupkazy obasynda üç günläp myhmançylykda bolup, olaryň aýdym-sazlaryny höwes bile diňläpdir.¹⁵⁶ Şol bagşylaryň arasynda meşhur Garry şahyr, Muhammet bagşynyň oglы Allaguly bagşy, Ajymyrat bagşy, belli kör bagşy Süleyýman dagylar şol döwürde günbatar Türkmenistanyň belli aýdymçy bagsylary bolupdyrlar. Emma bu bagsylaryň ýaşan döwri belli bolsa-da, döreden saz-mukamlary häzirki döwre çenli bize onçakly mälim däldir. Emma nesilleriň üsti bile biziň günlerimize gelip ýeten käbir saz-sungaty biziň baý sungatymyzyň bolandyggyna şáyatlyk edýär.

XIX asyrda ýaşap geçen Amangeldi Göni, Gulgeldi ussa, Garadäli Gökleň, Ýegen Oraz bagşy, Hajygolak, Nobatniýaz bagşy, Oglan bagşy, Hemra şyh, Ýow bagşy, Durdy bagşy, Şükür bagşy, Çowdur bagşy, Wejan bagşy... we ýene-de şoňa meňzeş tanymal bagşy-sazandalaryň käbir aýdym-sazlary doluldygy bile bize gelip ýetipdir.

Öz ýaşan döwürleriniň her hili kynçylyklaryna döz gelip, halkyň ody bile girip, küli bile çykan bu bagşy-sazandalar gapma-garşylykly ýowuz wakalaryň beýanyny saz arkaly halkyna miras goýupdyrlar. Bu halypa bagşylaryň atlary halk arasynda rowaýata öwrülipdir. Bu rowaýatlar bolsa dilden-dile, nesilden-nesile geçip, häzirki döwre çenli gelip ýetipdir.

¹⁵³. Короглы X., « Огузский героический Эпос », Москва – 1976 г., 45 стр.

معجزه (موجيزه): بىلەكە كى آداملارىنىڭ دۇردىپ بىلمىجى بىر تازە لېگى .¹⁵⁴

¹⁵⁵. Weliew B., “ Türkmen halk poeziýasy ”, Aşgabat – 1983 ý., c.100

¹⁵⁶. Şol ýerde, c.100, sah. 5

Halkymyzyň uzak taryhyň akymyndan göz baş alan ruhy medeniýetimizde aýdymdyr-sazlaryň uly orna degişlidigine professional derejede döredilen mukamlarymyz doly shaýatlyk edýär. Esasan türkmen halkynyň häzirki döwre çenli gadymdan durgunlaşan dutar (tamdyra), gyjak, tüýdük (ýedi bogun, dilli tüýdük, şadyýan tüýdük), gopuz... ýaly saz gurallary bolupdyr. Şu saz gurallarynyň iň gadymkysy dilli hem-de gargsy tüýdük bile gopuz bolmaly. Häzirki wagtda soňky dörän klawiþli saz-gurallary (akkardiýon, pianina, garmon, organ, sintizator...) toý-baýramçylyklarda bagşyçylyk ýolunda hem estrada dürli aýdym formalarynda peýdalanylyp gelinýär.

Haçanda aýdym-saz sungaty hakda gürrüň gozgalanda türkmen halkynyň ähli saz gurallarynyň arasyndan ilkinji bolup dutaryň owazy gulagyňda ýaňlanýar. Dutaryň has irki we gadymy gural bolany üçin bu guralyň döreýşi hakda belli bir maglumat galmandyr. Emma bu babatda dürli rowaýatlar bile käbir çaklamalar bar. Hezreti Alynyň döwründäki Babagammaryň ady bile baglanşykly rowaýat hem şolaryň biridir.

Rowaýata görä, günlerde bir gün Hezreti Alynyň Düldül atly meşhur aty gaty keselläp, hiç hili im iýmändir. Bu atyň seýsi hem meşhur Babagammar bolupdyr. Şeýle bir ýağdaýda ol örän ökde sazanda bolany üçin, Hezreti Alydan on gün möhlet alyp, bir dutar ýasapdyr. Babagammar atyň öňüne iým döküp, ýasan dutary bile atyň garsysyna geçip, saz çalyp başlapdyr. Dürdül dutaryň owazyna gulagyny keDürdül dutaryň owazyna gulagyny kekerdip, öñündäki dökülen iýme ymsynyp başlapdyr. Şeýlelik bile ol at kem-kemden iými ysgap ýuwaşlyk bile iýipdir. Şeýlelikde at halas bolupdyr...

Türkmenler haçanda çaga gyzamyk örende, oňa dutardyr tüýdigiň owazy bile şipa beripdirler. (Eýran türkmenleriniň arasynda bu köneden galan däp-dessur henize çenli dowam edip gaýdypdyr). Şu hakykatyň özi ýokarky rowaýaty reallaşdyrmaga ýardam edýär.

Türkmen halkynyň arasynda şeýle derejä gösterilen dutary Abunasry Faraby iki topara bölýär. Biri “Tanbure-ýe-Bagdad” (ýagny Bagdad tamdrasy) we

ikinjisi bolsa “Tanbure-ýe-Horasan” (ýagny Horasan tamdyrasy), “Tanbura” sözi bolsa türkmen dilinde fonetik özgerişe sezewar bolup, “tamdyra” görünüşinde aýdylýar.

Orta Aziýanyň saz-sungatyny öwreniji meşhur alym W.A.Uspenskiý Türkmenistanda geçiren öz ekspedisiýasynda 1927-nji ýylda Esenguly etraplarynda bolupdyr. Ol ýerde Eýran türkmenleriniň arasynda ady belli bagsylar bile duşusypdyr.

“Bu alym Esengulyda Bu alym Esengulyda erli sazandalaryň üçüsü bile duşuşýar. 56 ýaşlı Mämmetnepes Berdi oglundan birnæe saz ýazyp alýar”.¹⁵⁷

Ýazyjy Kasym Nurbadowyň “Hojaniýaz aga salam aýdyň” diýen eserinde Mämmetnepes bagşy barada gyzykly maglumatlar berilýär. Onuň “Maýa sápje”, “Waý, kelläm” diýen sazlary döreýiš wakalary bilen baglanyşykly hekaýalarynda Mämmetnepes aganyň güýçli sazanda bolşy beýan edilýär. Hatda, onuň saz çalyp, köşegini almaýan maýa köşegini aldyryşy ynandyryjy teswirlenýär:

“... Aýdymyň soňuna saza ýazdyrýar. Çalyp otyrka, Mämmetnepes, bir-ä geline, birem köşegini alman duran maýa gözünüň gyýtagyny aýlap-aýlap göýberýär diýýär. Bir görse, öň köşeginden gaçyp ýören maýa usullyk bile köşegine tarap baryberdi diýýär. Soňam ysgaşdyryp ugraýar. Kösegi-de şol wagt sokjap, enesini emip başlaýar. Mämmetnepes aga-da kakuwy sokjap-sokjap emişine görä sazlayáar. Sazyň kakuwyna görä-de, köşek sokjayar diýýär. Ýagşy garny doýan köşek enesiniiň aşagyndan çykýar-da, wagty çag bolup böküp ugraýar. Mämmetnepes aganyň barmaklary hem perdeden perdä böküp, oturan ýerinden köşegi kowalap ugraýar. Şol barmana, ýaňky maýa-da köşeginiň böküşine görä böküp başlaýar. Gözün bile görmesiň, ynanar ýaly däl, boldy bir hezillik diýýär. Goňşy-golamyň bary çykdy diýýär daşary. Bir görseň-ä, enesi bile köşek saza görä bökýän ýaly, bir görseňem saz maýa bile köşegiň böküşine öýkünilip çalynýan ýaly, haýran galaýmaly diýýär bu gudrata. Çagalaram böküşip, gygyryşyp ugrady diýýär: “Maýa, sápje!”, “Maýa,

¹⁵⁷. Aşyrow A., Sowet edebiýaty, “Rus saz öwrenjileri we türkmen sazy”, Aşgabat – 1990 ý., 8 – 183 c.c.

säpje”. Iller şondan soň, Mämmetnepes aganyň bu çalň bu çalan sazyna “Maýa, säpje” diýip, at goýupdyrlar diýyär”.¹⁵⁸

Bu eserde Mämmetnepes bagşynyň meşhur Çoudur körüň hem ilkinji halypsasydygy ýatlanňuň hem ilkinji halypsasydygy ýatlanýar.¹⁵⁹

Şol ekspedisiýada W.A.Uspenskiý Mämmetnepes bagşydan Eýran türkmenleriniň arasynda meşhur bolan aýdym we mukam sazlarynyň birnäçesini ýazga geçiripdir. Olaryň arasynda “Nowaýy”, “Göwnüm”, “Ýar gara gözli”, “Jenanyň”, “Azat eýlegil”, “Ýandy bagrym” ýaly sazlar bar.

Turkmen saz sungatyny öwreniji A.Ahmedowyň aýdyşy ýaly, turkmen halky geçmişde oturymly halk bolman, esasan çarwaçylyk bile meşgullanypdyr. Netijede olaryň saz-sungaty hem şol şertlere laýyklykda ösdürülipdir. Munuň şeýledigine tüýdugiň çopan saz guralydygy-da, turkmen dutarynyň, öýüň dört termine niýetlenen “pes sesli” gural bolmagy-da shaýatlyk edýär.¹⁶⁰

Onuň bu pikiri professor W.A.Belyáýewiň pikiri bile utgasyp gidýär: “Türkmen sazy bu halkyň psihologiyasyny ýuze çykarýuze çykarýar. Şol bir wagtyň özünde-de şol ýurduň tebigatyny şöhleendirýär. Biz onda ýa-da Biz onda ýa-da aýrap ýatan giň sähralaryň (wokal sazy, tüýdük sazlary) ýa-da öý içiniň keýpi-sapalarynyň (dutar sazlary) beýanyny görýäris—diýip, W.M.Belyáýew ýazýar. Uly märekäniň ýygنانان ýeriňde, açık howada garşylaşyp duran iki tüýdükçiniň sazy adatça, mümkün boldugyça köp adamynyň ünsüni özüne çekmek üçin çalynýan zowwam seslerden ybarat bolýar. Dutar hakda aýdylanda, onda baýlyklaryň aýratyn goýaldylan intimlikleri, göwrüminiň türkmeniň ýasaýan Öyi we ony ähli maşgalasy bilen gorayán gara öýüň göwrümine gowy sazlaşyp gidýändigi bile tapawutlanýar.”¹⁶¹

Şeýle şertlerde taýpa-tireler bolup, dagynyk ýaşan turkmen halkynyň bagşyçylyk sungaty dürli ýollar bile ösdürülip gelnipdir. Aragatnaşyк serişdeleriniň juda ujypsyzlygy sebäpli, biri-birinden aralary has üzne turkmen

¹⁵⁸. Nurbatow K., “ Dilim gyrk ”, Aşgabat – 1992 ý., 46-47 c.c.

¹⁵⁹. Şol ýerde, 48 cah.

¹⁶⁰. Ahmedow A., “ Dutaryň owazy halkymyň sazy ”, “ Türkmenistan ” nadirýaty, Aşgabat – 1982 ý., 51 sah.

¹⁶¹. Беляев В. М., Успенский В.А., « Туркменская музыка »,

tireleriniň hersinde dutar çalmak, saz sungatynyň umumy ösdürilişi dürli usullar, özboluşly aýratynlyklar arkaly amala aşyrylypdyr. Şonuň hem dutarçylykda we bagşyçylykda olaryň hersinde, esasan özlerine mahsus usullardyr aýratynlyklar ornaşyp gelipdir. Şeýle bir ýagdaýda dürli ýollar emele gelip, oňa “bagşyçylyk ýollary” diýlip at berilýär. Mysal üçin: “Damana ýoly”, “Ahalteke ýoly”, “Salyr-salyk ýoly”, “Çowdur ýoly”, “Ýomut-gökleň ýoly”, “Etrek-Gürgen ýoly” we şular ýaly ýollar halk arasynda ýörgünli bolupdyr.

Eýran trkmenleriniň bagşyçylyk ýoly bolsa öz ýerli taýpa-tire şertleri boýunça, “Ýomut-gökleň ýoly” bile kesgitlenipdir.

Türkmen sazyny öwreniji görnükli alym W.A.Uspenskiý Esengulyda bolanda ýomut-gökleň sungaty barada şeýle belläpdir: “Ýomutlaryň aýdym pýesalarynyň labzy juda ýiti, köplenç halatda olar kuwwarata bile kiwintanyň çäginde oýnaýarlar”.¹⁶²

XV-XVII asylarda günbatarda, ýagny Maňyşlak we Üstýurtda ýasaýan türkmenler ol ýerdäki ýerli ýasaýyş şertleriniň üýtgemegi zeraý, ýerli taýpa-tireleriň köp bölegi, ondan öňki asyrdaky ata-babalarynyň giden yzlaryny yzarlap, käbirleri günorta-gündogara tarap we käbirleri bolsa Kaspi deňziniň gündogar kenarlaryny syryp Günorta Türkmenistana (Gürgen-Etrek) tarap süýşýärler. Házırkı bagşyçylyk ýolunyň dürli ýol boýunça tapawutlandyrylşyna garamazdan, şol asyrdaky turkmen bagşyçylyk sungaty biri-birine örän ýakyn bolupdyr. Munuň esasy sebäbi şol döwürde turkmen taýpa-tireleriniň biri-biri bile ýakyn gatnaşykda agzybir bolup ýaşandyklaryndan gözlenilmelidir.

Türkmenler käbir ýagdaýlarda daşky duşmanlaryň garşysyna agzybir bolupdyrlar. Bu agzybir bolup bileleşmeler bolsa, öz gezeginde saz-sungatynyň ösüş derejesine hem degerli täsir edipdir.

“XVII asyryň ahyrlarynda Balkan sebitlerinde dörän teke-ýomut birleşigi demirgazykdan oňat ýaraglanan we Russiýanyň raýatlary hasaplanýan Galmyklaryň çozuşlaryny yzyna serpikdirmekde turkmenleriň agzyny

¹⁶². Успенский В.А., « Туркменская музыка », I том, М.:, 177 стр.

birleşdirmäge ýardam edipdir”.¹⁶³ Ýene-de şol taryhy maglumatlaryň habar bermegine görä, “XVII asyrda Günbatar Türkmenistanda suw ýetmezçiliği sebäpli (Uzboýuň suwy kesilip, Sarygamşyň suwunyň şor bolmagy), köp ilaty eklemäge resurslary bolmandyr, oňa görä-de şol asyryň ahyrlarynda omutlaryň-tekeleriň iri bölegi Günorta Türkmenistana süýşüp başlapdyr”.¹⁶⁴

Önde belläp geçişimiz ýaly, şol asyrda Amandöwlet bagşy şeýle bir agzybir taýpa-tireleriň görnükli bagşysy bolupdyr. Ýatlanan hadysada ýerine ýetiren sazy hem “Gyryldy” ady bilen henize çenli bagşy-sazandalaryň arasynda ýörgünlidir.

Şeýle ýagdaýlarda, ýagny ýer-ýurt taşlap, aýry ýerlere göçmek we dagynyk ýaşamak prosesiniň kynçlygy, galmyklar, Hywa-Buhara emirleri we Eýran şalygy ýaly daşky duşmanlar tarapyndan edilen çozuşlar we çaknyşyklar günbatar türkmenleriň saz sungatynyň pese düşmeginé sebäp bolupdyr. Soňa baka bu etrabyň türkmenleri oturymlaşyp başlanda, Hywa we Daşhowuz ýomutlary bile aragatnaşyklary üzülmändir. Hatda käbir ýagdaýlarda Daşhowuz ýomutlary bile Gürgen-Etrek ýomutlarynyň bagşyçylyk ýoly ýakyn meňzeşlikde bolupdyr. “Gürgende maly bolanyň, Hywada garny dok” diýlen hem nakyl irki döwürlerden bări Gürgen türkmenleriniň Daşhowuz sebitleri bile gatnaşykda bolandygyny aňladýar.

W.A.Uspenskiý bile B.M.Belyáyewiň “Türkmen sazy” atly ylmy işinde Esengulyly bagşy Mämmetnepes Berdi oglunuň hywaly Niýazguly Biçemekär bagşydan, şagadamly bagşy Kowus Satyl oglunuň Niýazguly bagşynyň şägirdi hywaly Aman bagşydan pata alandygy haksı aýdylýar.¹⁶⁵ Bu tassyklamalar bolsa, Gürgen-Etrek etaplarynyň bagşyçylyk ýolunyň Daşhowuz ýomutlarynyň bagşyçylyk ýoly bile gatnaşykda bolandygyny bize mälîm edýär.

XIX asyryň 2-nji ýarymynda, XX asyryň I-nji ýarymynda Kümüsdepe-Hojanepes etrabynda ýaşan belli Wejan bagşy, Durdy bagşy dagy esengulyly

¹⁶³. Türkmenistan halk magaryfy, Aşgabat – 1992 ý., 2., 28 sah.

¹⁶⁴. Jykyew A., “ Türkmenistan XV-XVIII asyrda ”, Türkmenistan halk magaryfy, A.: 1992 ý., 73 sah.

¹⁶⁵. Успенский В.А., Беляев В.М., « Туркменская музыка », 2 том, 119-159 с.с.

Mämmetnepes Berdi oglunyň şägirdi bolup, olaryň üsti bile Ýomut-gökleň bagşyçylyk ýoly Eýran türkmenleriniň arasynda giňden ýaýradylýpdyr.

Şeýlelik bile, 1917-1945-nji ýyllarda, geçen asyryň 1880-1888-nji ýyllardaky “Ahal şertnamasyna” esaslanylyp, Türkmensähra (Günorta Türkmenistan) bile Günbatar Türkmenistanyň arasyna serhet çekilip, Türkmenistanyň esasy bir bölegi Eýran patyşalygyna tabyn edilip goýulýran patyşalygyna tabyn edilip goýulýar. Şol döwürden bări Türkmensähradaky bagşylar bagşyçylykda öz ata-baba däbini ýowuz aýraçylyga garamazdan, saklap gelýärler.

Aşgabat döwlet konserwotoriýasynyň dosenti H.Amangeldiýew Eýranyň Hojanepes obasyna baryp görenden soň, şol ýerdäki ýaşaýan ähli türkmen taýpa-tireleriniň aýdym-saza goýýan uly sarpasynyň bardygyny belläp, ol ýerdäki ýaşaýan türkmen taýpalarynyň aýdym-saza ukyplydygyny, saz eşidişleriniň, ritm duýgularynyň, saz ýatkeşlikleriniň ýokary derejededigini guwanç bile gürrüň berýär.

Ýöne gynansak-da, aragatnaşykdan kesilenden soň, güýçli halypalar bolany üçin, hem-de bu sungaty Eýran patyşalygynyň pars powinistik ideýaly sisteasynyň ýoýmagy sebäpli, türkmen aýdym-saz sungaty pese düşürildi. Şeýle-de bolsa, soňky döwürlerde bu ýol garaşsyz Türkmenistanyň radiýosy we telewideniýesi arkaly häli-şindi efiré góýberilip durlandygy we ony Eýranda ýaşaýan türkmenleriň-de diňlemäge mümkünçilik tapandyklary sebäpli, bu ýol belli bir ösüşleri başdan geçirýär. Efır üsti bile ýomut-gökleň ýolunyň häzirki zaman meşhur bagşy Nürberdi Gulowyň Eýran türkmenleriniň arasynda-da şägirtleri döredi. Gazak Paň (Omçaly obasynda), Hoja Şargy, Atjy Bähri, Amangeldi Şargy (Kümüşdepeden), Annamuhamed Kötük (Sallah obasyndan), Názberdi bagşy, Abdy bagşy, Şirmämmet bagşy (Bendertürkmen şäherinden), Ýahýa Muhammetzade, Täçmuhammet Mämmetzada, Kaka Wejany, Mantak Dibaýy (Kümüşdepe şäherinden), Gapur Kör, Täçmuhammet Şih, Hajymuhammet Kör (Hojanepes şäherinden). Bu bagşy Hangeldi Annamyadowyň tarapyndan diplom almaga-da laýyk boldy, ol

hazır Aşgabat şäherinde ýasaýar. Hoja bagşy (Hoja Kel), (Garaagaçly obasyndan), Arazmuhammet Bahösi, Aşyrgeldi Gerkezi (Kelala şäherinden), Baýly Teke, Nazarly Mehjuby, Gylyç Anbary, Mennat Ahangary, Dini Berkeli (Kümmet-Kowus şäherinden), Durdy Törrük, R.Hywaly, N.Duwünçi, Bähmen Delije (Akgala şäherinden), Hemze bagşy, Goja bagşy, Toýguly Niýazy, Hudaýguly Kaşany, Şyhym bagşy, Annagylyç Hoşýary, Araz Kelte (gyjakçy), Rahmangylyç Ýomudy (gyjakçy), Baýjy Ýomut (gyjakçy), Gosly Bezirgen (M.Režim-bu dutarçy sazanda Han Akyýewiň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri), Mejit Teke, Rowaşy, Annaberdi Weždany, Maşat Gylyçtagany (gyjakçy), Abdyl ýomudy, Hekim Kör, Gurbangeldi Kör (Geldijan)... ýene-de şular ýaly bagşy-sazandalar azda-kände häzirki döwürde türkmen halkynyň aýdym-sazyna hyzmat edip gelýärler.

1958-1960-njy ýyllardan başlap, tä 1978-1979-njy ýyllara çenli pars feodallarynyň arasyndan dörän Rza şanyň oglı Muhammet Rza Pählewi amerikan imperialistleriniň goldamagy bilen Eýranda uly güýje eýe boldy. Şol döwrüň aralygynda Eýran halklarynyň ählisiniň arasynda diýen ýaly medeni-syýasy we jemgyýetçilik taýdan durgunlyk ýyllary emele geldi. Ol döwür halkyň ruhy medeniýetiniň ösüş basgaçaklaryndan pese düşen ýyllary hasaplanýar. Eýran oppozision güýçleri tarapyndan ol döwür “Amerikanyň agalyk süren syýasy durgunlyk döwri” diýlip atlandyryldy. Sebäbi Muhammetra Pählewiniň şowinistik ideýasy boýunça diňe pars jemgyýetçiliği ündelip ösdürilýärdi. Emma olardan gaýry milletleri assimilleşdirmek göz öňüne tutulyp, bu ugurda dürli çäreler amala aşyrylsdirmek göz öňüne tutulyp, bu ugurda dürli çäreler amala aşyrylardy. Türkmen halkynyň ata-baba gelýän saz-sungaty, dili we edebiýaty gysylyp, beter halkyň gözünden düşäýmezlik hem, onuň ölçügsi görnüşi Gürgen radoýostansiýasynyň üstü bile halky bir ýatdan çykan köne falklýor hökmünde efire göýberilýärdi.

Şu hili jemgyýetçilik şertleriniň esasynda, türkmen halk aýdym-sazlary öz taryhy ähmiýetinden düşürilip, toý-tomaşalarda onuň deregine, Elbrus daglyklarynyň gür jeňnelli eteklerinde ýasaýan az sanly milleti näbelli bolan

syganlara çalymdaş “gowdarlar” diýlen top[arlar türkmenleriň toýuna gelip, şadyýan (tüydük) bilen nagara (laňňara) çalýardylar. Olaryň arasynda bir erkek kişi aýal egin-eşiginde türkmen ýaş şı aýal egin-eşiginde türkmen ýaş etginejekleriniň arasynda kans oýnap, baýrak alýardy. Olar il syryp, haýsy öýüň gapysynda toý-tomaşa gidip duran bolsa, şol ýere baryp şagalaň turuzýardylar. Olar ähli toýlarda aşakdaky ýaly iki setir goşgyny “türkmençe” gaýtalaýardylar:

**Ejew jan, Ejew jan hatda gideýli,
Hatdanyň üstünde gürrüň edeýli...**

Emma beýle görnüşdäki şagalaňlaryň türkmen halkynyň sungat medeniýetine hiç hili dahylynyň ýoklugy sebäpli, halk olara örän ähmiýetsiz garaýardy. “Gowdarlaryň” çalýan sazlarynda türkmen medeniýetiniň hiç hili hyşany ýokdy. Diňe “şadyýan” diýilýän gural, käbir maglumatlara görä, taryhyň käbir etaplarynda türkmenler arasynda ulanylypdyr. K.Nurbadowyň berýän maglumatyna görä, şadyşadyan tä ikinji jahan urşuna çenli Etrek-Gürgen sebitlerinde at çapyşyklarda çalnypdyr.¹⁶⁶

Gürgen radióstansiýasynyň türkmen aýdym-saz sungatyny assimilleşdirmek barasynda türkmenleriň arasynda alyp barýan syýasaty hakda taryh ylymlarynyň kondidaty Serdar Ataýew “Eýran Gürgen radiostansiýasy we onuň ideologiyasy”¹⁶⁷ atly işinde giňişleýin maglumat berýär.

1968-1970-nji ýyllardan soň, häzirki dowam edýän durgunlyk döwrüne garamazdan, toý-tomaşalarda täze çykan saz gurallaryny peýdalanmak mümkünçiligi ýüze çykyp ugrady. Ilki türk-azerbaýjan sazlaryny ýerine ýetirilip, soňraklarda onuň ýeri täze döredilýän türkmen aýdym we oýun sazlary bile çalşylyp ugraldy. Şu mesele babatda Aşgabat we Baku

---

¹⁶⁶. Nurbatow K., “ Dilim gyryk ”, Aşgabat – 1992 ý., 49-53 s.s.

¹⁶⁷. Ataýew S., “ Eýran Gürgen radiostansiýasy we onuň ideologiyasy ”, Aşgabat – 1990 ý.

radiostansiýalarynyň efire göýberýän aýdym-saz programmalary halka oňaýly ýardam edýär.

Şol döwürde Türkmensärada ýasaýan türkmen sazandalaryndan: Ý.Dibaý, A.Dibaý, T.Nedimi, (Kümmet-Kowusdan), Tawana, A.Jemaly, T.Berdiýar, H.Ownuk, I.Kör Bendertürkmen şäherinden, Annakaka Ownuk Hojanepes obasyndan dagylary ýatlamak bolar.

Klawiþli saz gurallaryny ulanmak arkaly ýaş sazandalar estrada görnüşindäki ansamblary döredýärler. Şol döwürde Gürgen radiostansiürgen radiostansiasynda çytkyş eden belli estrada aýdymçylarynyň hatarynda Ýakup Kör, Nuraly Japary Hojanepesden, Ata Kör, gyzlar topary Bender türkmenden, Gurbandurdy Medeni, Jelal Sowgy Akgaladan, Annaberdi Wejany, Şirmuhammedi, F.Gylyçtagany, H.Berkelinežady, Kümmet-Köwusdan we başgalaryň atlaryny agzamak mümkün.

Emma 1982-nji ýylda Eýran türkmenleriniň Awtonomiýasy Tähran reaksiýon hökümeti tarapyndan ýkylandan soň, ähli ýaş ösüp barýan türkmen estrada ansamblarynyň wekilleri kem-kemden zor bilen ýygnalyp, aýdym-saz medeniýetiniň bu ugurdan güýçden düşürlilmegine sebäp boldy.

Şu aýdylanlar bile baglanşykly, Eýran türkmen halkynyň medeni we syýasy guramasynyň “Il güýji” atly medeni-syýasy žurnalynyň sahypalarynda şeýle belliklere duş gelýaris:

“1972-nji ýylyň tomosynda Kümmet-Kowus şäheriniň ýaş ösgünjekleriniň tomaşa zalynda tomaşa zalynda türkmen progressiw ýaşlary tarapyndan birnäçe belli-belli bagşylar sapandalar ýygnalyp, üç günlük konsert programmasы geçirilýär. Türkmen halkynyň aýdym-saz muşdaklary ähli künjeklerden oňa tomaşa etmäge ýygnanyakýarlar. Bu dabaraly konsert programmalary Eýran şasynyň howpsuzlyk guramasy tarapyndan ýatyrylýar”.¹⁶⁸

Şular ýaly ýagdaý ondan soňky döwürler üçin hem mahsusdyr.

¹⁶⁸ “ IL GÜÝJI ”, Eýran türkmen halkynyň Syýasy we Medeni Ojagynyň neşiriýaty, Germanýa - Berlin – 2 tomos, 1364 ş.y. 33 sah.

¹⁶⁹ نشریه "ا بىل گویچى", ارگان كانون فرهنگى و سیاسى خلق ترکمن ایران, آلمان - برلين - ٢ تابستان سال ١٣٦٤ ش.، ص. ٣٣.

1981-nji ýyldan soň bolan wakalaryň esasynda türkmenler arasynda aýdym-saz meselesi käbir babatlarda Yslam Respublikasynyň dindar toparlary tarapyndan gadagan deadly. Şonuň bile baglanyşykly ýene-de S.Atayew şeýle hakykaty beýan edýär:

“... Türkmenlerde entek çylşyrymly ýagdaýlar saklanyp galýar. Hususan-da haýsydyr bir baýramçylyk geçirilende, türkmenler öňünden yslam rewolýusiýasynyň sakçylarynyň garşysyna taýarlyk görüp başlaýarlar. Şeýle bir wakada boldy. Türkmenleriň Aşgala şäherinde toý tutulyp, bagşy çagyryldy. Olar şol toýuň dabara-şagalanyaňy eşidilmez ýaly hilegärcilige yüz urmaly boldylar. Ýagny 2-3 kilometrlikde traktorlary goýup, şolaryň motorlarynyň sesiniň kömegi bile toý geçiripdirler”.¹⁶⁹

Eýranda şyga dini garaýylary bile deňeşdireniňde türkmenleriň sünni dini garaýylarynda bagşyçylyk meselesine garşy bolunmany üçin, soňky döwürlerde (1979-nji ýyldan soň) halk bagşyçylygy, ýagny dutar gyjak bile aýdym-saz etmek öz hakyky we tebigy ösüşine eýe bolup ugrady. Muňa ilkinji taryhy sebäp Muhammetra şahyň tagtynyň ýýkylmagy bolan bolsa, beýleki sebäp Sowet Türkmenistanynyň radio we telewideniýesi arkaly efiré göýberilýän türkmen halk aýdym-sazlarynyň programmalary boldy. Emma şonda-da häzirki döwürde türkmen aýdym-sazynyň ösüşünüň öňüne geçilýän (bökdelyän) pursatlary az bolmaýar.

“1991-nji ýylyň maý aýynyň birinji günü Bender türkmen şäherinde Yslam Respublikasynyň pasdarlary (sakçylary) bir türkmen ýaşulysyny gödeklik bile atýarlar. Şeýdip olar geçip duran toý-tomaşany gana bulaýarlar. Pasdarlaryň biri toýda ediljek bolunýan sap-söhbetiň öňüne geçmek üçin ol ýere baranda. ýaşuly Ylýas aga Nazglylyjy ondan diňe bir sagat aýdym-saz etmäge rugsat sorany üçin, ol ony awtomat okuna tutýar. Ýaşulynyň çurgasyny parran ýaryp çykan awtomat oky ýene iki adamý ýaralaýar. Şeýlelik bile yslamyň goragçylary türkmeniň toý-agalaňny ýasa öwürýärler”.¹⁷⁰

¹⁶⁹. Ata ogly S., “Arkadaşlar hakda söz”, Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.

¹⁷⁰. Näsriye-ýe “Torkmänstan-e Iran”, seri-ýe ävväl, sal-e sevvom, şomare-ýe 28-29, tabestan-e sal-e 1370 §., Alman – Berlin-e gärbi.

Şeýlelikde, beýik Magtymgulynyň:

Ilе döwlet geler bolsa,

Bagşy bile ozan geler.

Ilden döwlet gider bolsa,

Molla bile tozan geler—

Diýip, welilik bile aýdan sözleriniň hakykatlygy şy günki Eýran türkmenleriniň durmuşy bile baglanyşykly bolup geçýän pajygaly ýagdaýlar hem doly subut edýär.

N E T I J E

Durmuşda bolup geçen wakalaryň haçan we nirede bolandygyny beýan etmek taryhyň esasy wezipesi bolup durýan bolsa, edebiýatyň esasy wezipesi şol bolup geçen taryhy wakalaryň nähili bolandygyny çeper serişdeler arkaly görkezmekden ybaratdyr. Şeýlelikde, şol bir wakanyň beýan ediliş formasynda belli bir derejede tapawut bolsa-da, mazmun taýyndan gaty bir üznelik bolmaýar. Netijede taryhyň berýän maglumaty esasynda çeper edebiýan döreýär. Muňa ähli klassik şahyrlarymyzyň şeýle hem XIX asyryň ikinji ýarymyndaky ýaşan edebiýat wekilleriniň eserleri-de şáyatlyk edýär.

Mälim bolşy ýaly klassiklarymyzyň döredijiligi her bir döwürde jemgyýetiň durmuşy bile belli bir wakany beýan etmek arkaly, türkmen edebiýatyny ideýa, mazmun taýdan baýlaşdyrdylar. Durmuşda bolup geçen taryhy şahsyýetleriň we olar bile bagly taryhy wakalaryň esasynda döredilen şol çeper eserler we halk arasyndaky ýaýran rowaýatlar şeýle hem halk döredijilik eserleri edebiýata we taryhymyza goşant goşupdyr.

Taryhy beýan etmek üçin dürli nyşanlardan hem dokumental galyndylardan başga-da, esasan elýazmalar üsti bilen gelip ýeten nusgalar has möhümdir. Ýöne gynansak-da, şeýle nusgalaryň hemmesi biziň elimise gelip ýetmändir. Sebäbi olaryň köp bölegi taryhy hadysalar we göçmek-gonmaklar zerařly ýitip,

ýok bolup gidipdir. Olary yzarlap tapmak häzirki zamanyň çylşyrymly şertlerinde aňsat eýgertmeyär.

Taryhda jemgyýetçilik şertlerine laýyklykda geçip duran wakalar döwrüň spesifiki aýratynlygyna degişli bolup, haýsydyr bir özüne mahsus olan medeniýeti döredip, döwrüni sürüp, ol hem öz gezeginde bir giden taryhy wakalaryň sebäbi bolup durýar. Umuman, taryh şeýle bir giň düşünje bolany üçin, her bir alym öz işini belli bir zaman, belli-belli döwürler boýunça kesgitleýär. Şol döwürler hem-de belli-belli aýratynlyklara, etaplara degişli bolup durýar.

Biziň işimiz esasan XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň aýaklaryna çenli Eýran we ondaky ýasaýan türkmenleriň syýasy, edebi, medeni we taryhy ýagdaýlaryny açyp görkezmekden ybarattdyr. İşde edebiedebiat bile taryhyň aýrylmaz baglaşykdadygyny nazara tutulyp, şol taryhy wakalaryň esasynda döredilen şygýrlar hekâyalaryň rowaýatlaryň üsti bile halkyň ýanynda galan taryhy wakalar utgaşdyrylyp beýan edilýär.

Eýran türkmenleriniň arasynda XX asyryň birinji ýarymyny edebi yagdaýy babatda durgunlyk döwri hökmünde häsiýetlendirmek maksadalaýykdir. Sebäbi şol döwürden bări, ýagny pählewileriň dinastiýasynda edebi hereketler örän pes, kähalatlarda ýok diýmäge esas döredýär. Netijede ol döwür Eýran türkmenleriniň taryhynda “Edebiýat senediniň ýitirilen we tapylmaly halkasy” atlandyrylyar.

XX asyryň başlaryndaky dünýä belli bolan Orsýetdäki buržuaz demokratik ikä bölünen bolsa, häzirki döwür Eýranda fundamentalizmiň şertlerinde, soňky bolup geçen wakalaryň esasynda, edebiýata bolan garaýyş eýýäm üç saha bölünip gidýär.

Edebiýat jemgyýetde bolup geçýän göreşde çetde durup bilmändir. Ol ideýalogiýanyň ötgür ýaragy hökmünde synplara hyzmat edipdir. Ine şonuň üçin hem her bir medneiýetde iki hili progressiw hem-de reaksiyon medeniýetiniň bardygyny ýatdan çykarmak bolmaz.

Şunlukda bu ýagdaýy göz öňüne tutup, Eýranyň häzirki şertlerinde öňe szürülüyan ideýalaryň diňe iki görnüşde däl-de, eýsem üç häsiýetli mazmunlardan gözbaş alýan eserlerini işiň esasy mazmunynda analiz berip geçdir.

Işiň dowamynda Magtymgulynyň şahyrçylyk ýolunyň gözbaşı we Eýranyň gademy edebi çeşmeleriniň onuň döredijiligine ýetiren täsirleri ýörite görkezildi. Beýik Magtymguly Pyragynyň döredijilik äleminde Ferdowsy, Gaany, Saady hem Hafyz... ýaly Gündogaryň parasatly alymlarynyň hataryndadygy seljerildi.

Häzirki döwürde şahyrçylyk ýolunda “ak goşgynyň” emele gelşi we öz täsirini türkmen şahjyrlaryny ýetirip, türkmen dilinde “ak goşgynyň” ýörgünli bolup barşy hem ähmiyetli meseleleriň biri hökmünde görkezilýär. “Ak goşgynyň” Eýran türkmenleriniň arasynda ýörgünli bolup ugramagy netijede şahyryň aňyndaky geçirip duran real pikirleri erkinlikde, giňişleýin aýtmaga mümkünçiliğiň ýüze çykýar.

Eýran türkmenleriniň dil meselesi barada pikir ýöredilip, işde Eýran merkezleşdirilen türkmen dili babatda okuw gerkdigi zerurlyk hökmünde bellenilýär.

Eýran çäklerinde türkmen elipbiýi barada dürli taslamalar öňe sürülüýär. Emma hiç biri ýol alman gelýär. Her kim özüče arap-pars hatynda ýazýarlar. Ýöne Eýran çäklerinde wagtlayýınça parsça-türkmençe elipbiýi ulanylسا-da, geljekde latyn elipbiýsine geçmek umumy pikir hökmünde ýörgünlidir.

Işiň soňky bölüm saz-sungatyna gönükdürildi. Eýran türkmenleriniň arasynda türkmen saz-sungaty gademyýetden bări ýitirilmän, häzirki döwre çenmli dowam edişi, dürli ylmy faktlar bile analizlenildi. Eýranda türkmeniň bu ajaýyp sungaty dürli päsgelçiliklere garamazdan, öz ösüş basgaçaklaryny tebigy halatda başdan geçirip gaýdypdyr. Oňa Türkmenistan döwletiniň radio merkezinden göýberilýän sazly gepleşikler milli saza öz täsirini ýetirip durupdyr. Netijede Eýran türkmenleriniň arasynda saz sungaty umumy türkmen häsiýetine eýedir.

İşde häzirki zaman Eýran türkmenleriniň umumy medeniýetiniň kiçi göwrümini görkezmäge synanşyldy. Garaşsyz Türkmenistan döwletimizde onuň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýolbaşçylygynda geçip duran “Milli galkynyş” döwründe, biziň bu işimiz dünýä türkmenlerini tanatmakda azda-kände ýardam bolar diýip umyt bildirýäris. ...

Dissertasiýanyň «ANNOTASIÝASY»

OWNUK Hangeldi Arazgeldi oglynyň kandidatlyk işiniň “Eýran Türkmenleriniň Medeniýetiniň Taryhy (XIX-XX aa.)” temasy boyunça bolup, ol Eýran Türkmen halky barada aktiwal işlenip, hödürleren ylmy işdir.

Şu iş bir giriş, üç bap, netije we peýdalanylan edebiýat ispisogynyndan ybarat bolýar.

İş öz aktuwallygy esasynda, problemany takyk derňemegi bilen, bir maksady öne tutup we barlagyň özboluşlygy bilen häsiýetlenýär.

Birinji bap XIX – njy asyryň Eýran Türkmenleriniň ýazyjysy we şahyrlarynyň eserleriniň taryhynda galdyran yzlary barada gürriň gidýär. Etrek-Gürgen Türkmenleri babatda Eýran, Hywa we Russýa döwletleriniň ekspansiýasynyň güýçlenmegi we Türkmenleriň olara garşıy alyp baran göreşleri.

XIX – asyryň başlaryndan XX – asyradaky, daşary ýurtlardaky Türkmenleriň edebiýatynyň analizleri.

Ikinji bapda Eýran Türkmenleriniň II – nji Jahan urşundan soň döreden edebiýaty – öwrenilýär. Bu bapda Eýran Türkmenleriniň syýasy jemgyýetçilik şartları barada analiz berilýär. Bu bolsa, işiň häzirki döwriň ösen edebiýatynyň prosseslerini görkezýär.

Üçünji bapda pars poesiasynyň çeşmeleri derňelýär. Gadymy pars edebiýatynyň, Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde galdyran täsiri gözden geçirilýär. Pars poesiasynyň we onuň dil we elipbiýie ýetiren täsirleri.

Dissertasianynyň baglaýyjy bölümünde, dissertantyň öz gazanan netijeleri barada gysgaça maglumat berilýär.

Tekstiň [Original Yariantyny Şu ýerde](#) görüp bilersiňiz!

*Annotation: go 10. XII. 1995 _KURBANOW Handurdy
“Ikinji Neşir” 2015 – Toronto – OWNUK Hangeldi*

*****

IV: HETIJE; 5

EDEBIÝAT we ÇEŞMELER: .....

ادبیّات و چشمە لر: كانديداتسکى دىرتاسيا.....

ادبیات و چشمە لر: عمومى ..... I - نجى بۇلۇق

¹. تارىخ انسىتىوتى (بو انسىتىوت، ۱۹۳۶ - نجى يېلدان توركمن دۇولۇت عىلمى - بارلاغ انسىتىوتىنىڭ اساسىندا «تارىخ انسىتىوتى» دۇردىلىدۇ. شوندان سونگقى دۇورلۇردى انسىتىوت دورلى - دورلى آتالاندۇرلۇدۇ: «توركمنىستان ئۇئىملاр آكاديمىاسىتنىڭ ش. باطىراف آدىنداقى تارىخ انسىتىوتى» ۱۹۹۷-نجى يېل چىلى ھەم - دە، «توركمنىستانىڭ مىنисىتىرلەر كاپىنەتىنинىڭ يانىنداقى تارىخ انسىتىوتى» ۲۰۰۹-نجى يېلنىڭ ۱۲ - نجى ايونننا چىلى، و شوندان بىلەك، «توركمنىستانىڭ ئۇئىملار آكاديمىاسىتنىڭ تارىخ انسىتىوتى»).

² . [КАРАЕВ Реджеппурды](#) - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского велаята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯИЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

³. Şu köçämiziň ady Sowet döwrüde "Gogol" soň "Görogly", Türkmenistan Bitaraplyk statusyny alynandan beýlak, "Bitaraplyk 15" bolup galdy.

⁴. Türkmenistan SSR-niň taryhy, I том, 2-к., А.: 1960, 7 sah.

⁵. Käsrayýan N. wä Arşı Z., "Eýran türkmenleri", "Sekge", näşriýaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.

⁵. کسرائیان ن. و عرشی ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگە"، تهران – ۱۹۹۱ م. ، ص. ۲۵

⁷. Логашова Б., "Туркмени Ирана", "Туркменистан сегодня", № 3, Ашхабад – 1992г. (статья).

** - بى بى رابعە لوگاشوا، نويسىنده كتاب "ترکمنهای ایران" ، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحولی- نسخە اصلى: زبان روسي - انتشارات "دانش" ، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشتغال نويسىنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده، او قاتى را در مصاحبەت با وى مى نىشتىم و از آخرین دستاوردەتەن مەسىھەن مەسىھەن مۇھىم تەرىپىتىلىرىنىڭ بىردارى مىكىرىدىم (سالهای 1990-1994).

⁸. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад – 1991 г., Р.И.П.О., с.7

⁹. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г., с. 304

¹⁰. Sol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrlyardy.

¹¹. پاسدارلار: بولار پەلۋىلر دۇورىدە كۈچە- بازارلار سئرئىپ، بد ذاتلىق اديأن ياشلار، سونگا باقا 1980 -نجى يېللاردا، ایراندا شايى (شىعە) دينچىلارنىڭ اویونجا غىشتى اۇرپىلىپ، اوندان حاربى قوراما دۇرتىيأرلار.

¹². واغشىلارچا: وحشى لارچا

- ^{13.} Durdyew K., "XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynyň taryhy", Aşgabat – 7,
- ^{14.} Jäzäni Bižän, "taryh-e si sale-ýe Iran", çap-e sazeman-e çrikhayé Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...
14. جزئی بیژن ، "تاریخ سی ساله ایران" ، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران ، تهران - بدون سال ، (بی تا) ...
- ^{15.} Hezb-e Tud-ýe Iran, "çehel sal där sängär-e mobareze", Iran- Tehran – 16 azär-mehr mah-e 1360 ş., şomare-ýe 68 sâfhe-ýe 355.
15. حزب توده ایران ، "چهل سال در سنگر مبارزه" ، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش. ، شماره ۳۵۵ صفحه ۶۸ .
- ^{16.} Бёрнес Александра, «Путешествие в Бухару , Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр
- ^{17.} Вамбри, «Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.
18. محمدآلی: محمدعلی، - بگنج آلی: بگنج علی.
19. خوسسار (خواستار): تورکمنلرده، ماشغالا ایه لیگی.
- ^{20.} Durdyew K., "XIX-XX asyr." ... / görk. iş/, 7,8,9 sah.
- * Bu barada Seýdi Hoja bilenSeýitnazar Seýdini ýalňışmazlyk üçin bir belligi nygtap geçeliň. Seýitnazar Seýdiniň Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün bolşy we Seýdi Hoja bile bir asyrda ýaşany üçin bu iki şahyryň goşgylaryny çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözýär hem-de ser ediň " Taryhy- edebi ykballar", Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,
- ^{21.} Oraz Ýagmyr, "Magtymgulynama", Aşgabat- 1992 ý.,50 sah., 256 sah.
- ^{22.} Begdili Mähämmedreza, " Turkmenhaýe Iran", enteşarat-e " Pasargad", sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m.
22. بیگدلی محمدرضا، "ترکمنهای ایران" ، انتشارات " پاسارگاد" ، سال ۱۳۶۹ ش. ، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.
- ^{23.} Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň iň soňky gününü "Lent" diyip atlandyrypdyrlar.
- ^{24.} Leýdi Şel, " Haterat", tärjome-ýe Hoseýn-e Äbutorabýian, enteşarat-e " Näşr-e now ",Tehran- sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., sâfhat-e 177-178.
24. لیدی شل، "خطارات" ، ترجمه حسین ابوتورابیان ، انتشارات "نشر نو" ، تهران سال ۱۳۶۲ ش. ، مطابق با سال ۱۹۸۳ م. ، صفحات ۱۷۷-۱۷۸ .
- ^{25.} Ser Persi Saýks, "Taryh-e Iran", tärjome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), näşr-e "Donýaýe ketab", Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.
25. سر پرسی سایکس، "تاریخ ایران" ، ترجمه فخر داعی، (جلد دوم) ، نشر "دنیای کتاب" ، تهران - ۱۳۶۳ ش. ، مطابق با سال ۱۹۸۴ م. ، ص. ۳۹۸ .
- ^{26.} Mehdävi Huşäng Ä., "Taryh-e rävbet-e harejiýe Iran", enteşarat "Ämir kâbir", sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., sâfhat-e 366- 367.
26. مهدوی هوشنگ ع. ، "تاریخ روابط خارجی ایران" ، انتشارات "امیر کبیر" ، سال ۱۳۶۴ ش. ، مطابق با سال ۱۹۸۵ م. ، صفحات ۳۶۶-۳۶۷ .

²⁷. Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «ЫЛЫМ» , А.: 1981 г., с. 229 – 230 .

²⁸. Аннанепесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .

²⁹. Şol ýerde, 242 c.

³⁰. Şol ýerde .

³¹. Şol wakanyň esasynda Fransýialy syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn ýazýar. Bu eser pars dilinde “ Jäng ba Turkmenha ” “جنگ با تركمنها” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasыnda saklanýar.

³². Durdyew K., “ XIX – XX asyr. ”... / görk. iş / , 7 – 8 sah.

³³. Ser Persi Saýks, “ Taryh-e Iran”, / görk. iş/, säf. 515.(parsça).

³⁴. Kont Do Gobino , “ Jäng ba Turkmenha”, näşr-e “ Arman” , Tehran – 1364 ş., säf. 62 .
كىنەت دو گۆپىنۇ، ” جىنگ با تۈركىمنلەر“، نىشر ” آرمان“، تەھران – سال ۱۳۶۴ ش.، ص. ۶۲ .

³⁵. Şol sanda görünüklü alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleňi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.

³⁶. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýygyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.

³⁷. يلار على، نور على،

³⁸. Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., “Bendilikde ýazylan sygyrlar”, A.: 1977 ý.).

³⁹. “Täze Ýol”, şomare-ýe 2, mah-e bähmän, So’ed (Şwetsarýia), - 1992 / m., säf. 14
”تاژە بول“، شماره ۲، ماه بهمن، سوئد: ۱۹۹۲ / م.، ص. ۱۴

⁴⁰. Atanyýazow S., “Türkmen halkynyň etnografik sözlüğü”, Aşgabat – 1988 ý., Bu barada “Türkmenistanyň entsiklopediyasynyň” – 8-nji tom hem-de “Sowet Türkmenistanyň taryhyň”, birinji tomynda we Nazar Gullaýewiň “Köñeden galan nusgalar” atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.

⁴¹. Milli golýazmalar instituty, / geljekde MGI diýlip görkeziljekdir /. Bukja 1954, 28 c.

⁴². MGI, Bukja 1954, 30 c.

⁴³. Oraztaganow A., “Arzuw”, /görk. İş/, 22 c.

⁴⁴. Şol ýerde, 34 c.

⁴⁵. Şol ýerde, 41 c.

⁴⁶. شو دىرتاسىيانىڭ يازىلان دئورى، توركمنصىرا، مازاندران و لايىتىنا دىگىشلى دى (1995)، اوندان كۆپ واقت سونىڭ مازندرانىنىڭ گوندوغار چاكلارى (توركمنصىرانىنىڭ يېرىشى يېرى!) حاضىركى دوردە ”گلستان و لايىتى“ آدى بىلەن دىگىشىرىيەدى (1999) – نجى يېتلەر خاتمى دئورى)، (دىرىتانت!

⁴⁷. Nurbatow K., “Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy”, kandidatlyk dissertatsiyasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

⁴⁸. Ahundow Gürgenli , “Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylar we ertekiler)”, Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.

⁴⁹. Şol ýerde, 67 c.

⁵⁰. كأبىر نوسغalarدا ”كأسىپ“ يازىار لار و لىبن آصلئندا ”كأتىپ“ بولمالى سىأىي ملاalar ئى قالاملى يازئىجى ياكأتىپ آداملار بولۇپ دئىلار!

⁵¹. Элегия — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

- ^{52.} Nurbatow K., "Aşyk Çaňly" dessan, "Kerwen", neşriyatı, A. : 1992 ý., I – 32 sah.
- ^{53.} "Ýaş kommunist", gazýeti, II/XII, 1961 ý.
- ^{54.} Mo,ýíni Äsädulla, "Jografiýa we tarih-e jografiýai-ýe Däşt-e Gorgan", M .Z., 1901, çapkhane-ýe şerekät-e sähamyýe täb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,
معینی اسدالله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی
طبع کتاب، سال ۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ م
- ^{55.} Balgyzyl Döwletmämmet, "eserleri ", Gabus neşriyatı, Kümmekowus -
- ^{56.} Şol ýerde,
- ^{57.} "Türkmen aýdymalary", Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.
- ^{58.} Balgyzyl, Döwletmämmet., "eserleri", / görk. iş/, 2 sah.
- ^{59.} Промиселы: صناغات اسپاپلارى
- ^{60.} Gylyjow A., "Kyýat han", /Taryhy etnografik oçerk/, "Kerwen" neşiriyatı, A.: 1992 ý., 41 sah.
- ^{61.} Annanepesow A., "Bendilikde ýazylan goşgylar", Aşgabat – 1977 ý.
- ^{62.} Şol ýerde.
- ^{63.} Şol ýerde .
- ^{64.} Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýasaýan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.
- ^{65.} "Durmuş", ("Ýol" majälläsinin Türkmenje älaväsi), şomare-ýe 19, bistom-e fevriye, enteşarat-e "Keýhan", s.44.
- ^{66.} "دورموش", ("یول" مجله سینین علاوه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، ص. ۴۴.
- ^{67.} Şol ýerde, 45 sah.
- ^{68.} خوجه نسلی تانگجان دیبلن تأجیر.
- ^{69.} Heý,ät doctor Jävad, " Seýri där tarih-e zäban vä lähjeha-ýe torki", näşr-e"now", Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.
- ^{70.} هیئت دکتر جواد، "سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی"، نشر "نو"، سال ۱۳۶۵ ش.، ص. ۲، ۷، ۸.
- ^{71.} "SÖZ", Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň " Türkmen ilim " dergisiniň ortak ýaýiyny, I-nji san , SWEDEN- GERMANY – 1993 ý., s. 3.
- ^{72.} Şol ýerde,
- ^{73.} Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.
- ^{74.} Begdili M., / görk. iş/,... sah. 382
- ^{75.} Ataýew H., " Jonbäş-e rähayýbähş-e Turkmenha-ýe Iran (Geýam-e salha-ýe 1917-1925 M.)", motärjem : Sä,ýd, " Akademi-ýe ulum-e Jemhuri-ýe Mostägell-e Turkmenestan", Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e "Hezb-e Tude-ýe Iran" , sal-e 1987 M.
- ^{76.} آتایف همت، "جنبش رهانی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)", مترجم: سعید، "آقا دمی علم جمهوری مستقل ترکمنستان"، انسیتو تاریخ ش. باطیراف، انتشارات "حزب توده ایران" ، سال ۱۹۸۷ م.
- ^{77.} «Туркменская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.
- ^{78.} Oraztaganow A., "Arzuw"/ görk. iş/, 70 sah.
- ^{79.} Yusupow I. A., "Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleýin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)", Moskwa- 1955 ý., 251 sah.
- ^{80.} "Ýaş kommunist", №: 32 /8849/, Annanepesow M., "Döwür, ykbal, hakykat", "Gaýgysyz Atabaýew hakda", A.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah.
- ^{81.} Ataýew H., "Jonbäş-e rähayýbähş-e ...", / görk. iş/,

- ^{81.} Автор книга: "Р. Реджепов, "XXIII-XIV асыр Туркмен элебиятынын доредижилик стили" Туркменистан ЫА-нын «Ылым» неширяты, А.: 1995 – 348 с.
- ^{82.} Filologiya ylymlarynyň kandidaty Nurmuhammet Aşypur Meredowyň aýtmagyna görä, esaslanlyýar.
- ^{83.} "Zendegi wä mobareze-ýe khälg-e turkmen-e Iran", entesarat-e "Kanun-e Färhängi wä Siyasi-ýe khälg-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Turkmensähra," , Iran - 1980 m., säf. 37.
- ^{84.} "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران", انتشارات "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهای ترکمن‌نصراء", ایران - سال ۱۹۸۰ / میلادی، صفحه ۳۷.
- ^{85.} Kulyew Gylyç, "Köpetdagyň aňyrsynda", "Türkmen döwlet" neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.
- ^{86.} "Zendegi wä mobareze-ýe khalg-e Turkmen-e Iran", / görk. iş/, ...
- ^{87.} Hezb-e Tude-ýe Iran, "Çehel sal där sängär. ....", / görk. iş/, säf. 69
- ^{88.} Kulyew Gylyç, "Köpet. ....", /görk. iş/, 37 sah
- ^{89.} Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bap, "Sazman-e cherikhaye Fadaey-e khälg-e Iran" guramasynyň neşiriýaty.
- ^{90.} Jäzäni B., "Tarikh-e si sale-ýe Iran", .../ görk. iş/,
- ^{91.} Ähmädzade Mäs'ud, "Mobareze-ýe mosällähane häm estrteži häm taktik", intesarat-i "çirikhaýe Fädaeï khalk-i Iran", bita., bija., ابتکار عمل
- ^{92.} Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана », 1992 г., с. 5.
- ^{93.} Aspect: görünüş، جنبه
- ^{94.} Situation: durum، وضعیت
- ^{95.} Kümüşdepe şäherinde "çat" atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.
- ^{96.} Arzaneş Welimuhammet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.
- ^{97.} Zendegi vä mobareze-ýe hälge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,

*****

II - نجى بولۇم - بىرینچى بولۇمینگ دووامى:

٩٨. پاراخاتچىلۇق: فراغتچىلۇق،

- ^{98.} "IL GÜÝJI", 2 – nji seriýa, 1-2-nji nomer, neşiri, Aşgabat – Berlin - 1990 ý., 18 sah.
- ^{99.} نشرىيە "ايىل گوپىجي" ، شماره: ٢ ، "سلى ٢" ، عشق آباد – برلين – ١٩٩٠ – م. ص. ١٨ .
- *. خومس: خمس، ذکات، عشور، اوقاف، دینى تايدان خالقىنگ آخون لارا بريأن پول و مال كۆمكلىرى.
- **. آيت الله خمينى اوچىن يۈرىتىه بىريليان پول و مال گىرده جىلرىينىڭ بانك حاسابى.
- ***. شكاف: صندوق.
- ****. ایران اسلام رسپوبلىكاسى نىنگ پىصنىف لار باهاناسى بىلەن آليان گىردىجى لرى.

* Ewropa we Amerika imperialistleri .

* Reaksiyon düzgün (režim)..

¹⁰⁰Akbendi B., " Goşgylary", Şwetsiyada ýasaýan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň "Dünýä Türkmenleriniň Gumanýtar Bırırsiginiň " agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

* تأسين: حسين
* تؤریز: تبریز

- ¹⁰¹. Gereý B. dañatar, "Yedigenler", goşgylar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.
¹⁰¹. گری ب. دانگ آتار، "یدیگن لر"، قوشغولار، برلین – ۱۹۹۰ یئل، ص. ۱۶
- ¹⁰². Şol ýerde, 1 sah.
¹⁰³. Şol ýerde, 30 sah.
¹⁰⁴. Sowgy Abdylsetdar , " Sawçy ", goşgylar ýygyndysy, " Sähba" neşriýaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.
¹⁰⁴. سوقى عبدالستار، "ساوچى" (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ۱۳۷۱/ش.، مطابق با سال ۱۹۹۲ م.، ص.
- ¹⁰⁵. Şol ýerde, 18-19-20 s.s.
¹⁰⁶. Şol ýerde, 11-12 s.s.
¹⁰⁷. Şol ýerde, 13-14 s.s.
¹⁰⁸. Şol ýerde, 70-71 s.s.
¹⁰⁹. Şol ýerde, 72 sah.
¹²⁰. Şol ýerde, 92 sah.
¹²¹. "Durmuş", ("Ýol" mäjällesinin türkmänçe älaväsi), şomare-ýe 19, bistom Fevriýe, entesarat-i "Keýhan", sal-i 1992 /m., säf. 65
¹²¹. "دورمۇش" (يول مجلە سىنин علاوه سى)، شمارە ۱۹، بىستم فورىيە، انتشارات "كىھان" ، سال ۱۹۹۲ م.، ص. ۵۶
- ¹²². "Mäjälle-ýe Seruş nowjävan ", vižename-ýe torkmän alaçyk , entesarat-e " seruş ", sal-e 1368 motabeg bas al-e 1992 / m., Tehran-
¹²². "مجلە سروش نوجوان"، ویژه نامه تركمن آلاچىق، انتشارات "سروش" ، سال ۱۳۶۸ /ش.، مطابق با ۱۹۸۹ م.، تهران.
- ¹²³. " Durmuş", (Ýol mäjälläsinin ...)/ görk. iş/,...säf. 4.
¹²³. دالدا: دلالت، پاردام، هارای
- ¹²⁴. Şol ýerde, 43 sah.
¹²⁵. " Durmuş", / görk. iş/,... 41 sah.
¹²⁶. Sarly A., "Tokestan där taryh (Nime-ýe dovvom garn-e nuzdähom)", entesarat-e "Ämir Käbir", Tehran- 1364 ş.,motabeg ba 1985/m.
¹²⁶. سارلى آ.، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)"، انشارات "امیر كېير" ، تهران – ۱۳۶۴ ش.، مطابق با ۱۹۸۵ م.
- ¹²⁷. "EDEBIÝT we SUNGAT", № 18-nji Mart, Aşgabat – 1988 ý.
¹²⁸. "Näşriýe-ýe Torkmänestan-e Iran", organ-e Kanun-e Färhängi wä Syýasy-ýe hälg-e torkmän-e Iran, dower-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 7, Berlin gärbi, sal-e 1988/m., säf. 5.
¹²⁸. "نشریه تركمنستان ایران" ، ارگان کانون فرهنگی-سیاسى خلق تركمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ۷، برلين غربى – سال ۱۹۸۸ م.، ص. ۵
- ¹²⁹. "Jänge torkmän", tärjomeýe M.A. Jämalzade, Tehran – säf. ۱۹
¹²⁹. "جنگ تركمن" ، ترجمە جمالزادە محمد على، تهران – ص. ۱۹
- ¹³⁰. Sarly A., " Torkestan där. ...", / görk. iş/, säf. 82

- ^{131.} Mo,iýni Ä., "Jografiýa wä. ...", /görk. iş/, ...
- ^{132.} Şol ýerde, ...
- ^{133.} Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk iş/,
- ^{134.} Sarly A., "Torkestan där ...", / görk. iş /, 16 sah.
- ^{135.} Riçard N., "Fära-ýe Buhara - dästavärd-e gorun-e vosta", tärjome-ýe Mähmud Mähmudy, entesarat-e "Bongah-e näşr-e ketab", Tehran – 1348 ş., 1969 m.
- ^{136.} ریچارد. ن.، "فرای بخارا – دستاورد قرون وسطی"، ترجمه محمود محمودی، انتشارات "بنگاه نشر کتاب" ، تهران - سال ۱۳۴۸ ش.، ۱۹۶۹ م./م.،
- ^{137.} دوشیندیرمک: (دوشوندیرمک) . شجره نامه تراکمه ، «شجره نامه تراکمه»، издательстца АН СССР – Москва – Ленинградб 1958 г., 54 – 53 с.
- ^{138.} Riçard N., "Fära-ýe Buhara ...", / görk. iş /,
- ^{139.} Durdyew K., " XIX asyr. ...", / görk. iş /,
- ^{140.} Durdyew K., " XIX asyr. ...", / görk. iş /,
- ^{141.} کأبىر ايده يالاردا مختومقلى اول بورتلارا گىتمىزدىن، او لار حاقدا گركلى ماغلوماتلارى بار اكن! – دىيلن، پىكىرلەم بار.
- ^{142.} هو أبو نصر محمد بن أوزلغ بن طرخان، مدينة فاراب، وهي مدينة من بلاد الترك في أرض خراسان،
- ^{143.} "Ak ýol", (Ýol mäjälläsinin türkmänçe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, entesarat-e "Keýhan", Tehran – sal-e 1992 m., säf. 12.
- ^{144.} آق يول، (يول مجله سينين تركمنجه علاوه سى)، يوسف قوجق، شماره ٢٥، انتشارات "كىيغان" ، تهران – ١٩٩٢ م.، ص. ١٢.
- ^{145.} [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال ۱۹۹۵، در مورد این شعر مختومقلى هیچگونه اظهارنظری وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقی آثار مختومقلى از جانب دکتر آشورپور مرداف در سال های ۲۰۰۱-۲۰۰۶، این شعر از مختومقلى از سوی وی به عنوان اشعار الحقی به آثار مختومقلى اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختومقلى که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس می باشد (سال ۲۰۱۴-د.خ. اونق-تورنتو)].
- ^{146.} بو اثر حاقدا ایران تورکى لرینگ آراسىندا ديسكوسىيون غارىئش لار بار. او لار بو ايشينگ قورالان دۈورىنده تۈركمنىستاندا بىلە گۈرينگلەر بىق دى، بلکى، او قوچى طالپىلار و داشقى او قىچىلار اوچىن تازە ماغلومات حۆكمىنده سرادىلىياردى. (آوتور-د.اونق)
- ^{147.} Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.
- ^{148.} Çaryýew Myrat, "Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiliği", "Ylym" neşriýaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.
- ^{149.} Şol ýerde, 123 sah.
- ^{150.} И. Н. В. 1123 б 126 стр.
- ^{151.} بو دۈورىدە، بىرھان الدىن و قول مسعود و شيخ او غلى صدر الدين شىلە ھم يقىنى و ميرزاگىلى و سكاكى و اميرى و لطفى و ميرزا حيدر همچىن مقيمى ... بو عاصرتنگ II – نجى يارئمنىدا، تۈركمن ايلىندن بولان عىشىر نوابىي آتلى عائىم دۇزىيا گىلار. اول سلطان حسين بايقارانىڭ عالىم وزىرى بولۇپ دئر.
- ^{152.} Pyragy Magtymguly, "Saylanan eser.", /görk. iş./,...
- ^{153.} مخمس يا تخmis به مسمط پنج مصراعى مى گويند كه چهار مصراع اول آن ھم قافيه (مصرع) هستند. معمولاً دو مصراع آخر مخمس تضمينى از يك غزل مشهور است.
- ^{154.} فريور حسين، "تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء" ، انتشارات "ا ميركىبىر" ، تهران – ۱۹۵۸ م. ز. ۱۹۲۴ م.

- ^{155.} Şol ýerde, M.Z. 1924.
- ^{156.} Pyragy M., / görk. iş /, 179 sah.
- ^{157.} Färivär H., / görk. iş /, ...
- ^{158.} خاز (خز): شو يرده بادا معنى دا،
- ^{159.} Pyragy M., "Saý. ...", /görk. iş/,
- ^{160.} Dästgeýb Abdulla, "Nima Ýuşij", (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e "Pazänd", Tehran – 1354 §., 1976 m.,säf. 5.
- ^{160.} دستغیب عبدالله، "نیما یوشیج"، (نقد و بررسی)، انتشارات "پازند"، تهران – ۱۳۵۴ ش.، ۱۹۷۶ م.، ص. ۵
- ^{161.} Häsän zadeh, "Donýa-ýe sohän", mäjalle, çap-e: "çaphane-ýe Ziba", şomare-ýe 49, enteşarat-e Tehran – 1371 ş., 1992 m..
- ^{161.} حسن زاده، مجله "دنیای سخن"، شماره ۴۹، چاپ: چاپخانه "زیبا"، انتشارات تهران – ۱۳۷۱ ش.، ۱۹۹۲ م..
- ^{162.} Dästgeýb A., "Nima Ýuşij", /görk. iş/, 23 sah.
- ^{163.} Goşgylaryň terjimesi awtordan .
- ^{164.} Gereý B.(Dañatar), "Ýedigenler", Berlin – 1990 ý., 2 sah.
- ^{165.} "تۆملۈگى" يا – دا "تۆملىگى" ايکىسى هم دوغرى.
- ^{166.} "Näşriye-ýe Turkmänistan-e Iran", Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasyé hälg-e turkmän-e Iran, seri-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 6, Alman-Berlin-e gärbi- 1987 m.
- ^{166.} "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی - سیاسی خلق ترکمن ایران، سری اول، سال اول، شماره ۶ آلمان- برلین غربی – ۱۹۸۷ / میلادی، از اشعار سانجار (آله محمد ساده).
- ^{167.} هۆتىدە سىىندىن: عەهدە سىىندىن
- ^{168.} ايکى دورموش آشىتىسى: آدامز ادىنگ بىرىنجى ياشايىش اتايلارى
- ^{169.} Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.
- ^{170.} مانغول: مُغول
- ^{171.} Käsraiýan N. Vä Ärssi Z., "Torkmänha-ýe Iran", enteşarat-e "Sekke", Tehran - sal-e 1370 ş., motabeg ba sal-e 1991 m.,säf.25
- ^{171.} كسرائيان ن. و عرشى ز.، "تركمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – سال ۱۳۷۰ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۱ م.، ص. ۲۵
- ^{172.} Vämberi Arminýus, "Syýahät-e därvishi drugyn där hanta-e Asiýa-ýe Märkäzi ", tärjome-ýe F. Hajehnuriýan, enteşarat-e "Elmi - Färhängi", Tehran – 1982 m., säf. 195
- ^{172.} وامبری آرمینیوس، "سیاحت دروغین در خانات آسیای مرکزی"، ترجمه ف. خواجه نوریان، انتشارات "علمی - فرهنگی"، تهران – ۱۹۸۲ / م.، ص. ۱۹۵
- ^{173.} شو دىرتاسىانىڭ يازىلان دۇورىنەد، شو اوغوردا تۈركىمنىصرىدا اول دىيبلەن آكتىواللۇق يوق بولسا-دا، حاضىرىنى دۇورىدە ياغنى 2015 – نجى يېنلىردا كأبىر تازە چە قارىيىشلارى تۈركىمنىصرىداقى تۈركىمن آكتىوالىيىتلەرde گۈرسە بولىار و بىزىنگ ادىيەتلىك دا شو مىئەدە اولى أھمىيە و اورنا ايدىر.
- ^{174.} Bekmyradow A., "Andalyp hem oguznamaçylyk däbi", Aşgabat – 1990 ý.
- ^{175.} MGI (ИНВ).
- ^{176.} Родослав, «Түркм. ....», /görk. iş/, 54 c.
- ^{177.} Şeýdaýy , "Diwan", Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.
- ^{178.} شول اوغوردا آنگليادا اوقاپ گلن آرچىن تكىن (مرحوم نجيب جافارى) ایران تۈركىمنلىرىنگ قوراما لاشىرئلان "مدنى و سیاسى" اوچتۇندا عاراپ – پارس الیپپىينىنگ تۈركىمنلەرنىڭ گۈرنۈشىنى اووردىياردى (1978-1979-نجى يېنلىر).
- ^{179.} اتمك: ادمك، عاراپ – پارس الیپپىينىدە تۈركىمنچە گر اماتىكاسىئىنگ اساسئىدا "ادمك" دوغروراق. سىأبى هەرىپر سۆز اينجه چىكىمىلى باشلانسا "ت" سىزى "د" سۆزى بىلەن دىگىشىلى دىر).

¹⁸⁰. سؤزلىگى: يازو قاداسى بويونچا، عاراپ-پارس الپ بىيندە هم ایران تۆركمنلارينىنگ دىل فونه تىكاستىدا "سۈزلىگى" يازئىشى خاص دوغرى دئر. بو گۇرنۇشدىكى سۈزلر لاتىن تۆركمنچە دە اگر بېرىنجى سىس اينچە دوداقلارنىما اينچە چكىمىلى اىكىنجى اينچە هم دوداقلارنىما اينچە دە بىريليار ولىن ایران تۆركمنلارينىنگ يازۋىندىا اىكىنجى دوداقلارنىما اينچە چكىم دوداقلارنىما اينچە چكىمde بىريليار. مونىڭ شو آغزالان سۈز مئشىل بولۇپ بىلر. البتە شو مسئلائىنى گلچىكە قادالاشدئارئىس!

¹⁸¹. Muttagy N., "Färhäng-e sina", Kümmetkowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.

¹⁸¹. اتمك: ادمك، عاراپ – پارس بىيىيندە تۆركمنچە گراماتىكاسىننگ اساسىندا "ادمك" دوغروراق. سبأبى هر بير سۈز اينچە چكىمىلى باشلانسا "ت" سېزى "د" سۈزى بىلن دىگىشىلى دىر.

¹⁸². سۈزلىگى: يازو قاداسى بويونچا، عاراپ-پارس الپ بىيندە هم ایران تۆركمنلارينىنگ دىل فونه تىكاستىدا "سۈزلىگى" يازئىشى خاص دوغرى دئر. بو گۇرنۇشدىكى سۈزلر لاتىن تۆركمنچە دە اگر بېرىنجى سىس اينچە دوداقلارنىما اينچە چكىمىلى اىكىنجى اينچە هم دوداقلارنىما اينچە دە بىريليار ولىن ایران تۆركمنلارينىنگ يازۋىندىا اىكىنجى دوداقلارنىما اينچە چكىم دوداقلارنىما اينچە چكىمde بىريليار. مونىڭ شو آغزالان سۈز مئشىل بولۇپ بىلر. البتە شو مسئلائىنى گلچىكە قادالاشدئارئىس!

¹⁸³. Muttagy N., "Färhäng-e sina", Kümmetkowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.

¹⁸³. مئقى نورمحمد، "فرهنگ سينا"، گىندىكاوس - سال ۱۹۹۳ /م، ص. ۶۰-۱

¹⁸⁴. "Türkmenistan", 2-nji iýun, 1993 ý.

¹⁸⁵. بو ناقىلنىڭ آصلئىدا آيدىلشى "بىر كۈس سىز، گۈزىل بولماز" ، اما بىشكىل دە آيدىلماق ادبى دىلدە يۈنك دال!

¹⁸⁶. Kazy Hajy Myratdurdy , "Hod amuz-e torkmäni", Mäshäd – 1372 ş., säf. 120.

¹⁸⁶. قاضى حاج مراد دوردى، "خوداموز تركمنى" ، مشهد – ۱۳۷۲ /ش، ص. ۱۲۰

¹⁸⁷. "Türkmenistan ", 1994 ý., /görk. iş /,

¹⁸⁸. Kazy haç M., " Hod. ... " ,

¹⁸⁹. Kazy haç m., " Hod.", / görk. iş/,...

¹⁹⁰. Mo,iýni Asadulla, " Jografiá vä ..." , / görk. iş /,

* جۆممىشىنە (جنبىشىنە)

¹⁹¹. Gaýyby, " Saýlanan eserler " ,

* سۈيىخانى (حسىنخانى)

¹⁹². Демидов С., « Туркменский Овляды », Изд. « Ылым », Ашхабад – 1976 г., 116 стр.

¹⁹³. Короглы X., « Огузский героический Эпос », Москва – 1976 г., 45 стр.

* مانگۇشلاق (مونىڭ غىشلاق)

¹⁹⁴. Weliew B., " Türkmen halk poeziýasy ", Aşgabat – 1983 ý., c.100

¹⁹⁵. Şol ýerde, c.100, sah. 5

¹⁹⁶. تامدئرا سۈزىنگ عرفى يازئىشى "طامدئرا". عاراپلاشان "طاموغىن" سۈزىنندن، "طاموغ": كۈز، اودونگ حالاولى قورى. تۆركمن تامدئرارىنىڭ آغاچلارئى شولار يالى تامدئر قوروندا بىشىريليار. بلکم – دە، شو جاھىتنەن "طامدئرا" سۈزى يۈزە چئقاندئر.

* حالنىپا: خالنفا، خاليفا، خاليف، خاليفه

¹⁹⁷. Nurbadow K., "Dilim gyrk", Aşgabat – 1992 ý., 46-47 sah.

¹⁹⁸. Şol ýerde, 48 sah.

¹⁹⁹. Ahmedow A., " Dutaryň owazy halkymyň sazy", Aşgabat - ? , 51 sah.

²⁰⁰. Беляев В. М., и Успенский В. А., « Туркменская музыка »,

²⁰¹. там же, I том , 177 стр.

²⁰². žurnal " Türkmenistan halk magaryfy", Aşgabat- 1992 ý., 2., 28 sah.

²⁰³. Jykyew A., " Türkmenistan XV – XVIII asyrda", " Türkmenistan halk magaryfy" neşriyaty, A 1992 ý., 73 sah.

- ²⁰⁴. Успенский В. А., Беляев В. Мюб « Туркменская музыка », II том, 119, 159 сеп.
- ²⁰⁵ . M. Režim – bu dutarçy sazanda han Akyywowyň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri
- ²⁰⁶. Nurbadow K., /görk. İş./, 49-53 sah.
- ²⁰⁷ . Nurbadow K., /görk. İş./, 49-53 sah.
- ²⁰⁸. Ataew S., “Eýran Gürgen radiostantsiýasy we onuň ideologiyasy”, Aşgabat – 1990 ý.
- ²⁰⁹. Žurnal “ Il güjji”, Eýran türkmenleriň medeni we syýasy Ojagynyň neşriýaty, 2, tomus, Berlin- 1364 ý., 33 sah.
- ²¹⁰. ژورنال "ا يل گويچى", ایران ترکمنلارининг مدنى و سیاسى اوجا غئىئىڭ نشرى، ۲، توموس، برلىن – ۱۳۶۴ ش.، ص. ۳۳.
- ²¹¹. Ata ogly S., “Arkadaşlar hakda söz”, Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.
- ²¹². "نشریه ترکمنستان ایران", ارگان کانون فرهنگی - سیاسی خلق ترکمن ایران، سال سوم، شماره 29-28 تابستان 1370 - آلمان غربى.
- ²¹³ . Ахметхади Максуды, Шеригат буйрукларының топлумы, Ашгабат, 1992 й., 15 – сах.
- ²¹⁴. م. جورجانى نينگ شو ماقلاسى شو دىرسىيانىڭ قورالان واقتىدان (1995) باش يېل سونگ دوكتورلۇق ماترىاللارا گىرىزىلدى. ...
- ²¹⁵. Häftename-ye " Golestan-e Iran", şomare-ye (40), 22-om-e ogost, Gorgan- 2000 m., säf. 7
- ²¹⁶. هفته نامه " گلستان ایران", شماره (۴۰)، شماره (۲۲)، اوگوست، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی ، ص. ۷
- ²¹⁷. Mahname-ye " Sährä", sal-e sevvom, şomare-ye 23, ogost vä septambr, Gorgan- 2000 m., säfhat-e 2 vä 7.
- ²¹⁸. ماهنامه "صحراء", سال سوم، شماره ۲۳، اوگوست و سپتامبر، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی، صص. ۲ و ۷
- ²¹⁹. Şol ýerde , 7-8 sah.

ÜSTÜNLİK HEMRAÑYZ BOLSYN: OWNUK, H.

این رساله توست شیرین سحر (مارال) او نق از متن "کریل ترکمنی" به
"لاتین ترکمنی" در سال 2000 تايپ گردید.

